

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
POLITICAL STUDIES

Український
науковий журнал

Ідентифікатор медіа
в Реєстрі суб'єктів у сфері
медіа R30-1222
(рішення Національної ради
України з питань телебачення
і радіомовлення
від 31.08.2023 р. № 792)

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
КВ 24573-14513Р
від 25.09.2020 р.

Видається
з квітня 2021 року
Виходить двічі на рік

Журнал включено до переліку
наукових фахових видань
України з політичних наук
(категорія „Б”)
за спеціальністю
052 — „політологія”
(наказ Міністерства освіти
і науки України
від 07.04.2022 р. № 320)

Засновник
**Інститут політичних
і етнопонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса**
НАН України
www.ipiend.gov.ua
<https://ror.org/0067sfd77>

Адреса редакції:
вул. Генерала Алмазова, 8,
м. Київ, 01011, Україна
Тел.: +38 (044) 285-49-67,
e-mail: editor@ipiend.gov.ua

ISSN 2786-4774 (Print)
ISSN 2786-4782 (Online)

Політичні дослідження

Political Studies № 2 (8)' 2024

Головний редактор
Олег Рафальський

Київ 2024

Редакційна колегія

Олег Рафальський, доктор історичних наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головний редактор

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора, відповідальний редактор

Віктор Єленський, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик, доктор політичних наук, професор Університету "Київська школа економіки"

Микола Рябчук, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Андреас Умланд, кандидат політичних та історичних наук, науковий співробітник Шведського інституту міжнародних справ у Стокгольмі (Швеція)

Редакційна рада

Олександр Майборода, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, голова ради

Віктор Войналович, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олексій Гарань, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, науковий директор Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва

Віктор Котигоренко, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Гжегож Мотика, доктор габілітований гуманітарних наук, професор, директор Інституту політичних досліджень Польської академії наук (Польща)

Анджей Пукшто, доктор наук, завідувач кафедри політології Університету Вітовта Великого в Каунасі (Литва)

Олександр Фісун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Адреса електронної пошти для листування з авторами:
editor_ipiend@ukr.net

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ МОН України від 07.04.2022 р. № 320)

Журнал представлено у міжнародних наукометричних базах даних, репозитаріях та пошукових системах:

Бібліографічна база даних цитувань
Crossref

Міжнародний каталог журналів
відкритого доступу
Directory of Open Access Journals

Міжнародна наукометрична
база даних
Index Copernicus International

Європейський індекс
академічних журналів
з гуманітарних та соціальних наук (HSS)

Система вільного доступу
та індексації наукових публікацій
Google Scholar

Здійснюється обов'язкове розсилання періодичного видання відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 року № 608 „Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів”.

Примірники журналу безоплатно надсилаються у всі обласні універсальні наукові бібліотеки України, у бібліотеки ЗВО державної форми власності, де здійснюється підготовка фахівців за спеціальністю 052 „Політологія”

Повні тексти видання розміщуються на платформі „Наукова періодика України” Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та в Національному репозитарії академічних текстів

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2>

За достовірність інформації та статистичних даних, що містяться в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори

Весь контент доступний на умовах ліцензії із зазначенням авторства
Creative Commons Attribution 4.0 International

Рецензенти журналу

Ольга Андрєєва, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Тетяна Бевз, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олександр Бойко, доктор політичних наук, професор, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Сергій Даниленко, доктор політичних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор (Швейцарія)

Олег Калакура, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Олег Кондратенко, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олександр Корнієвський, доктор політичних наук, професор, Національний інститут стратегічних досліджень

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Галина Луцишин, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Тетяна Ляшенко, доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ганна Малкіна, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Ніколаєць, доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Віталій Переvezий, кандидат історичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Євген Перегуда, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет будівництва та архітектури

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Ніна Ржевська, доктор політичних наук, професор, Національний авіаційний університет

Зореслав Самчук, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, Воєнна академія імені Євгенія Березняка

Тетяна Траверсе, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Микола Туленков, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наталія Хома, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Маргарита Чабанна, доктор політичних наук, доцент, Національний університет „Кієво-Могилянська академія”

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, професор

Марина Шульга, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Денис Яковлев, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Одеська юридична академія”

В'ячеслав Яремчук, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

Теорія та історія політичної науки

Олена Кіндратець

Від мультикультуралізму до нативізму: динаміка наукових підходів 7

Політичні інститути та процеси

Галина Зеленько

„Пастки” інституційної спроможності Української держави:
причини виникнення і способи подолання 25

Наталія Кононенко

Інституційна спроможність українських урядів:
проблеми ефективності та легітимності 53

Політична культура та ідеологія

Юрій Поліщук

Національна та громадянська ідентичність в Україні
в умовах російсько-української війни: константи та зміни..... 73

Олег Морозов

Між самовіктимізацією і спільною пам'яттю:
війна Росії проти України в російських незалежних медіа 94

Павло Гай-Нижник

„Однополярність” і „багатополярність” світу:
наративи публічних маніпуляцій В. Путіна (2000–2008 рр.) 116

Ігор Цигвінцев

Політична культура в епоху цифровізації:
нові дослідницькі інструменти 137

Проблеми світового політичного розвитку

Микола Рябчук

Зворотний бік „нейтральності”. Російська війна в Україні
й амбівалентна позиція країн Глобального Півдня..... 156

Етнополітологія та етнодержавознавство

Людмила Мазука

Закордонне українство в системі публічної дипломатії України 184

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі „Інтернет” вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 5 від 10.10.2024 р.)*

CONTENTS

Theory and history of political science

Olena Kindratets

From Multiculturalism to Nativism: The Dynamics of Scientific Approaches 7

Political institutions and processes

Galyna Zelenko

„Traps” of Institutional Capacity of the Ukrainian State:
Causes of Emergence and Ways to Overcome 25

Nataliia Kononenko

Institutional Capacity of Ukrainian Governments:
Issues of Efficiency and Legitimacy 53

Political culture and ideology

Yurii Polishchuk

National and Civil Identity in Ukraine in the Context
of the Russian-Ukrainian War: Constants and Changes 73

Oleh Morozov

Between Self-Victimization and Shared Memory:
Russia’s War against Ukraine in Russian Independent Media 94

Pavlo Hai-Nyzhnyk

"Unipolarity" and "Multipolarity" of the World:
Narratives of V. Putin’s Public Manipulations (2000-2008) 116

Igor Tsygvintsev

Political Culture in the Age of Digitalization:
New Research Tools..... 137

Issues of global political development

Mykola Riabchuk

The Other Side of "Neutrality". Russian War in Ukraine
and Ambiguous Stance of the Global South Countries 156

Ethnopolitics and ethnostate studies

Liudmyla Mazuka

Ukrainians Abroad in the System of Ukraine's Public Diplomacy 184

*Recommended for printing and publication on the Internet by the Academic Council
of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine
(Report No. 5 of 10.10.2024)*

УДК 32:316.7:314.7

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-1>

Від мультикультуралізму до нативізму: динаміка наукових підходів

Анотація. У статті розглянуті зміни уявлень про політику мультикультуралізму та причини відмови від неї в низці країн Європи та переходу до нативізму. Дається визначення мультикультуралізму та нативізму. Розглядається історія появи цих понять. У статті дається огляд тематики сучасних досліджень мультикультуралізму та нативізму зарубіжних та вітчизняних учених. Аналізуються різні погляди на ці проблеми. Не всі вчені погоджуються з тим, що мультикультуралізм переживає кризу. Дехто вважає, що нині відбувається зміна форм і методів здійснення цієї політики. Показаний зв'язок політики мультикультуралізму та її критики з процесами міграції населення в епоху глобалізації. Зазначається, що іммігранти, що стають громадянами європейських країн, які їх

Олена Кіндратець,
доктор політичних наук,
професор,
Запорізький національний
університет

Olena Kindratets,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Zaporizhzhia National
University

ORCID: 0000-0001-9786-227X
kin-el@ukr.net

приймають, є переважно носіями відмінної політичної культури від тієї, яка існує в країнах з розвиненою демократією. Увага приділяється можливості прискорення процесу інтеграції іммігрантів у західне суспільство, засвоєння ними його цінностей. Розглядається також обговорення питання про те, чи впливає обов'язковість інтеграції іммігрантів на ставлення до них європейців. У статті висвітлений вплив кризи політики мультикультуралізму та посилення нативізму на зміну партійного ландшафту. Ці зміни пов'язані зі зміною настроїв у суспільстві, політичних уподобань виборців, наданням переваги праворадикальним популістським партіям, яких ще називають "антиіммігрантськими". Праворадикальні популістські партії, навіть не будучи більшістю в представницьких органах влади європейських країн, добилися в деяких з них таких змін іммігрантської політики, які їх влаштовують. Відмова від мультикультуралізму створює передумови зростання конфліктності в суспільстві, а також поширення ксенофобії, злочинності та неконвенційних акцій протесту. В умовах інформаційної війни ворожі країни можуть використати наявні суперечності в європейських країнах для дестабілізації ситуації. Дослідження цих питань є актуальним, оскільки дозволяє своєчасно виявляти та запобігати конфліктам, зберігати стабільність, зміцнювати демократію.

Ключові слова: мультикультуралізм, нативізм, ліберальна демократія, праворадикальні популістські партії, конфлікти.

From Multiculturalism to Nativism: The Dynamics of Scientific Approaches

Abstract. The article examines the changes in perceptions of the policy of multiculturalism and the reasons for its abandonment in a number of European countries

© Кіндратець О., 2024

and the transition to nativism. The author defines multiculturalism and nativism. The history of the emergence of these concepts is analyzed. The article provides an overview of the topics of modern research on multiculturalism and nativism by foreign and domestic scholars. Different views on these issues are analyzed. Not all scholars agree that multiculturalism is in crisis. Some believe that there is a change in the forms and methods of implementing this policy currently changing. The article shows the connection between the policy of multiculturalism and its criticism with the processes of migration in the era of globalization. It is noted that immigrants who become citizens of the European countries that receive them are mostly carriers of a different political culture from that which exists in countries with developed democracies. Attention is paid to the possibility of accelerating the process of integration of immigrants into Western society and their assimilation of its values. The article also discusses the question of whether the compulsory integration of immigrants affects the attitude of Europeans towards them. The article highlights the impact of the crisis of multiculturalism policy and the rise of nativism on the changing party landscape. These changes are associated with a shift in public sentiment, political preferences of voters, and a preference for right-wing populist parties, which are also called "anti-immigrant" parties. Even though they are not the majority in the representative bodies of European countries, right-wing populist parties have managed to change immigration policy in some of them to their satisfaction. The rejection of multiculturalism creates the preconditions for increased conflict in society, as well as the spread of xenophobia, crime, and unconventional protests. In the conditions of information war, hostile countries can use the existing contradictions in European countries to destabilize the situation. The study of these issues is relevant, as it allows for timely detection and prevention of conflicts, preservation of stability, and strengthening of democracy.

Key words: multiculturalism, nativism, liberal democracy, right-wing radical populist parties, conflicts.

Постановка проблеми. У Європі нині спостерігається декілька взаємопов'язаних процесів – зростання антиіммігрантських настроїв та зростання популярності праворадикальних популістських партій; критика політики мультикультуралізму та заклики до відмови від неї на користь нативізму, зростання в деяких країнах жорсткості імміграційного законодавства. Ці процеси можна вважати відповіддю на те, що відомий канадський учений, дослідник мультикультуралізму В. Кімліка називав "викликом мультикультуралізму". Сучасні суспільства, що дають притулок іммігрантам, дедалі частіше стикаються з групами іммігрантських меншин, які вимагають визнання їхньої ідентичності та врахування їхніх культурних відмінностей. Це сприймається частиною корінного населення як загроза їхній національній ідентичності.

Мультикультуралізм як ідеологія, політика та практика став способом примирення різних груп (етнічних, релігійних, культурних тощо) поліетнічних суспільств та посприяв збереженню різноманіття та формуванню толерантності. Однак зростання кількості іммігрантів призвело і до зростання кількості проблем, які потрібно розв'язувати, а також породило незадоволення політикою мультикультуралізму.

Відмова від мультикультуралізму, до якої долучився і дехто з європейських політиків, вимагає вивчення причин цього. Причини можуть бути як економічні,

соціальні, так і психологічні – страх культурних втрат чи втрати національної ідентичності, неприйняття "іншого", "чужого", небажання пристосовуватися до нового соціального середовища тощо. Відмова від мультикультуралізму є свідченням не тільки змін окремого виду політики, а й змін ліберальної демократії.

Після того, як науковці дійшли згоди, що в низці країн (до них належали й країни Західної Європи) утвердилася розвинена, ліберально-демократична, консолідована демократія, сталося певне самозаспокоєння. Як виявилось, демократам заспокоюватися було зарано. Демократія є процесом, на який впливає багато чинників. Не можна не помічати того, що за певних обставин відбувається "ерозія" навіть консолідованої демократії.

Предметом дослідження цієї статті є динаміка наукових підходів до вивчення відходу від мультикультуралізму та захоплення "вивільненого простору" нативізмом в європейських країнах. Це історичне змагання, учасниками якого є ліберальна демократія й мультикультуралізм як один з її проявів, а з іншого – праворадикальний популізм та нативізм. Цивілізаційний конфлікт набуває нині більш чітких обрисів.

Метою статті є огляд висвітлення науковцями проблем, що пов'язані з існуванням небезпеки згорання політики мультикультуралізму, утвердження політики нативізму та впливу цих процесів на ліберальну демократію в Європі. **Завданням** – визначення особливостей мультикультуралізму та нативізму, причин розчарування в політиці мультикультуралізму; зростання підтримки нативізму; аналіз сучасних наукових підходів до цих проблем.

Залежність стійкості демократії від змін в імміграційній політиці та політиці мультикультуралізму не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі та потребують подальшого вивчення. Потребує подальшого вивчення і зв'язок посилення позицій праворадикальних популістських партій з відступом від політики мультикультуралізму та рухом у бік нативізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи розгляд останніх досліджень мультикультуралізму / нативізму, спершу потрібно з'ясувати, що таке мультикультуралізм та нативізм.

Мультикультуралізм (міжкультуралізм) виник у Канаді внаслідок мовного протистояння між французькою та англійською мовами та дебатів про двокультурне суспільство. Офіційне визначення мультикультуралізму, яке було дане Королівською комісією з мультикультуралізму, надало цій концепції політичної легітимності через конституційне визначення мультикультуралізму, використане в Хартії прав і свобод. Цей погляд був офіційно прийнятий як фундаментальна характеристика канадської держави [Kastoryano, 2018].

У 2008 році Рада Європи схвалила Білу книгу міжкультурного діалогу, яка проголосила міжкультуралізм основою європейської ідентичності. Девізом ЄС стала "єдність у різноманітності". Мета цього була в конструюванні політичної ідентичності, ідентифікації з Європою як новим політичним простором [Kastoryano, 2018].

Однак нині в Європі повсюдно спостерігається негативна реакція на мультикультуралізм. У 2010 році канцлер Німеччини А. Меркель на зустрічі з молодими членами своєї консервативної партії Християнсько-демократичний союз (ХДС) сказала, що мультикультуралізм цілковито провалився. З критикою мультикультуралізму виступили також прем'єр-міністр Великої Британії Д. Камерон та президент Франції Н. Саркозі. Д. Камерон, виступаючи на конференції з безпеки в Мюнхені в 2011 році, говорив, що "відповідно до доктрини державного мультикультуралізму ми заохочуємо різні культури жити окремим життям, окремо одна від одної та від мейнстриму" та що "державний мультикультуралізм" зазнав невдачі, і що "настав час перевернути сторінку невдалої політики минулого". Д. Камерон сказав, що настав час замінити британську "пасивну толерантність" на "активний, потужний лібералізм", щоб надіслати повідомлення про те, що життя у Британії обертається навколо певних ключових цінностей, таких як свобода слова, рівні права та верховенство права [Multiculturalism ..., 2011]. Щоб зрозуміти, чому політика мультикультуралізму в низці країн зазнала невдач, потрібно розібратися в їх особливостях. Це є предметом дослідження багатьох учених. В. Кімліка вважав, що варто окремо досліджувати групу держав, яких він називав поліетнічними. У складі таких держав є етнічні спільноти, що з'явилися внаслідок імміграції. До цієї категорії країн В. Кімліка зараховував, наприклад, такі країни, як Франція, Німеччина, Нідерланди. У таких державах важливим завданням було врегулювання стосунків з постколоніальними мігрантами, більшість із яких мали мусульманське походження. На думку вченого, важливо враховувати їхній спосіб інтеграції, беручи до уваги виявлення та організацію колективної ідентичності, їхні претензії на представництво й визнання, роль релігії та посилення впливу діаспори й транснаціональної політики країн. Перелік тих питань, які, як вважає В. Кімліка, треба брати до уваги, свідчить про складність цих завдань. Однак розв'язання їх необхідне для формування єдності поліетнічного суспільства.

І. Ткаченко зазначає, що неспроможність держав інкорпорувати осіб з відмінними від ліберальних європейських ціннісних орієнтирів поглядами через ті чи інші обставини вносить до порядку денного питання, а що ж взагалі робити далі з цим мультикультуралізмом? Науковець наголошує: "Стало зрозуміло, що мультикультуралізм як політика рівних можливостей для усіх: і корінних жителів, і мігрантів, бачиться привабливою лише в теорії" [Ткаченко, 2013]. На думку дослідника, так зване "відновлення історичної справедливості" на практиці призвело до того, що некорінні етноси й общини мають набагато більше прав, аніж корінні європейці, які живуть поруч із ними. Крім того, що мігранти, більшість яких живе на соціальну допомогу, віддають перевагу соціальному утриманню, як основному способу життя, своєю поведінкою спонукають до зростання ксенофобії та расизму у своєму оточенні. Економічний спад у країнах Євросоюзу викликав цілком очевидну ідеологічну кризу, на тлі якої зростає усвідомлення того, що ідеологія мультикультуралізму, що працювала ще декілька років тому, сьогодні розцінюється як помилкова [Ткаченко, 2013].

Труднощі, що виникають під час розв'язання цих завдань, призводять до розчарування і в мультикультуралізмі, й у демократії та руху до нативізму.

Термін "нативізм" був уведений у науковий обіг Луїсом Доу Скіско в 1901 році для описання принципів, висунутих антиіноземною та антикатолицькою американською партією, відомою як "Партія нічого не знає", яка існувала в 1850-х роках. Це був час сильних антиіммігрантських і особливо антиримсько-католицьких настроїв. Тоді поняття "нативізм" використовувалося в концепціях переважно до американського контексту [Guia, 2016].

Нині концепція нативізму розвивається і європейськими вченими. Айтана Гія в роботі "Концепція нативізму та антиіммігрантські настрої в Європі" вважає, що конкурентна перевага концепції нативізму в чотири рази більша за мультикультуралізм. Він перераховує те, що, на його думку, свідчить про існування такої переваги:

– по-перше, нативізм є особливою конструкцією націоналізму. Але нативізм не можна ототожнювати з етнічним націоналізмом більшості тому, що побудова "рідної" спільноти може базуватися на ідеологічних чи культурних особливостях, тобто на громадянських, а не на етнічних ознаках;

– по-друге, нативізм уникає пастки зведення антиіммігрантських настроїв і наративів до аргументів правих популістів. Нативізм підкреслює процеси, за допомогою яких позиціонування ліворуч і праворуч зникає на користь осі рідний / іноземець;

– по-третє, нативізм також часто має семантичні збіги з популізмом, але це скоріше випадковий, ніж фундаментальний перетин. Не всякий нативізм є популістським і не всякий популізм є нативістським;

– по-четверте, нативізм часто охоплює расизм і ксенофобію. Нативізм зазвичай виправдовують расизмом, але в інших випадках релігійний фанатизм чи ідеологічна ненависть є більш помітними. Нативізм за визначенням є формою націоналізму та ксенофобії, але націоналізм і ксенофобія можуть виникнути не обов'язково через нативізм. А. Гія визначає нативізм як філософську позицію, яка набуває ознак політичного руху, основною метою якого є обмеження імміграції, щоб зберегти деякі основні характеристики певної політичної одиниці [Guia, 2016]. Ці особливості нативізму, які називає А. Гія, потребують аналізу.

"Цілеспрямований нативізм" – поняття, за допомогою якого описують різне ставлення праворадикальних партій до різних категорій іммігрантів. Про таке ставлення йдеться в роботі Д. Свраки "Цілеспрямований нативізм: етнічне різноманіття та праворадикальні партії в Європі". Автор зазначає, що радикальні праві партії зазвичай асоціюють з опозицією до етнічної різноманітності нативізм, але систематичних спроб глибше дослідити цей зв'язок було небагато. Праворадикальні партії в Європі не виявляють ворожості до всіх меншин або всіх іммігрантів. Автор концепції цілеспрямованого нативізму використовує це поняття для того, щоб розрізнити етнічні меншини, які інкорпоровані за допомогою нативістського розколу, і ті, які імпліцитно

кооптовані в "націю". Пропонується три пояснення цілеспрямованого нативізму. Меншини ідентифікуються на основі: етнокультурних відмінностей; політичного розширення прав і можливостей меншини; етнокультурної адаптації меншин. Ці пояснення перевірені на прикладах праворадикальних партій у Швеції та Болгарії. Висновок такий: більш самобутні меншини значно частіше стають мішенню для радикальних правих [Svraka, 2023]. На практиці радикальні праві схильні зображати суспільство як таке, що складається з різних, несумісних і потенційно ворожих груп, використовуючи логіку розмежування. Радикальні праві актори ставлять під сумнів належність до політичного простору одних меншин, тоді як мовчать про інші. Етнічна меншина, щодо якої застосовується негативна нативістська риторика, поставлена в більш небезпечну ситуацію, ніж меншини, вилучені з таких наративів [Svraka, 2023]. Дослідники змін політичного ландшафту в країнах розвиненої демократії звернули увагу на "повернення" нативізму та послаблення позицій мультикультуралізму в країнах ЄС.

Іммігранти часто розглядаються нативістами як фінансовий тягар для суспільства, що їх приймає, як такі, що відбирають робочі місця у корінних жителів та/або виснажують соціальні виплати. Праворадикальні партії для надання переконливості своїм твердженням використовують дані статистики щодо кількості безробітних серед місцевих жителів та порівнюють це з кількістю іммігрантів, намагаючись встановити залежність першого від другого [Mudde, 2012, с. 12]. К. Мудде вважає, що варто розрізняти два різні види впливу: прямий і непрямий. Прямий вплив означає, що нативістські групи безпосередньо впливають на імміграційну політику, або впроваджуючи самі, або (безпосередньо) спонукаючи інших учасників до її реалізації. Непрямий вплив діє повільно і нечітко; нативісти впливають на ненативістів, які потім реалізовуватимуть антиіммігрантську політику [Mudde, 2012, р. 15]. Вплив на політику та інші політичні партії є, мабуть, найважливішим можливим ефектом нативістів, але точно не єдиним. Нативістські актори також можуть безпосередньо впливати на громадськість. Що стосується іммігрантів, найбільшу увагу привернули два передбачувані явища: зростання насильства проти іммігрантів і зростання громадських настроїв проти іммігрантів [Mudde, 2012, р. 21]. Західноєвропейські нативісти рідше, ніж інші громадяни, вважають свою країну демократичною. Вони також схильні сприймати життя в умовах демократії як менш важливе, ніж люди з більш позитивним ставленням до іммігрантів. Занепокоєння викликає і те, що нативісти висловлюють підтримку демократії на нижчому рівні, порівняно з альтернативами недемократичного режиму, тобто вони менш імовірно є "принциповими" демократами [Kokconen & Linde, 2023].

Нині в Європейському Союзі відбуваються зміни в розкладі політичних сил. Праворадикальні популістські партії стрімко набирають популярності, а ще недавно вони були аутсайдерами. Однією з ознак їх успіхів можна вважати відмову від політики мультикультуралізму та вибір нативізму, який є протилежним мультикультуралізму способом реагування на формування поліетнічного суспільства внаслідок збільшення кількості іммігрантів в

європейських країнах. Праворадикальні партії, навіть не будучи більшістю в представницьких органах влади європейських країн, добилися в багатьох з них таких змін іммігрантської політики, які їх влаштовують. Марін Ле Пен, наприклад, так відреагувала на прийняття жорсткого закону про імміграцію у Франції в січні 2024 року – "це наша ідеологічна перемога".

Якими будуть західні демократичні суспільства, якщо праві радикали сформують уряди чи стануть членами правлячих коаліцій у більшості країн? Перш за все вчених цікавить доля ліберальної демократії.

Взагалі у світі спостерігається тенденція згортання демократії. Це відбувається перш за все у демократіях, які заведено називати "молодими", "дефектними". Чи будуть подібні процеси відбуватися в країнах з давніми демократичними традиціями?

Іммігранти, що стають громадянами країн, які їх приймають, є переважно носіями відмінної політичної культури від тієї, яка існує в країнах з розвинутою демократією. Як можна і чи взагалі можна прискорити процес інтеграції іммігрантів у західне суспільство, засвоєння ними його цінностей, традицій, правил поведінки? Кас Мудде ставить питання – чи буде існувати тиск на іммігрантів з метою їх прискореної інтеграції, відмови від їхньої національної ідентичності? [Mudde, 2012]. Якщо цей тиск існуватиме, то як він буде здійснюватися і як узгоджуватиметься з принципами ліберальної демократії?

Прагнення за допомогою тиску, примусу захистити демократію, прискорити інтеграцію в демократичне суспільство може породжувати невдоволення, протестні настрої. Вони виникають через внутрішню боротьбу двох бажань у іммігрантів – залишитися жити в розвиненій, демократичній країні та небажання відмовлятися від своєї культури, традицій, прагнення зберегти свою ідентичність. Та і чи потрібно іммігрантам відмовлятися від своєї культури, яку В. Кімліка зараховував до первинного блага. А ще він вважав, що культурна належність відіграє важливу роль у самоідентифікації людей. В. Кімліка взагалі був прихильником "поліетнічних прав", під якими розумів справедливі умови інтеграції в ширше суспільство через передбачення для меншин винятків і надання можливості пристосуватися [Kymlicka, 1995].

Уже три десятиліття вчені намагаються визначитися з тим, якою має бути політика щодо іммігрантів. Х. Аляріан та М. Нойрайтер у роботі "Цінності чи походження? Обов'язкова інтеграція іммігрантів та ставлення до іммігрантів у Європі" [Alarian & Neureiter, 2019] пробують відповісти на питання, чи обов'язкова інтеграція сприяє, чи, навпаки, зменшує суспільну підтримку імміграції. Для цього вчені використали дворічні дані щодо 14 країн Західної Європи в період з 2007 по 2014 рік. Крім того, вони провели ще і оригінальний дослідницький експеримент у Великобританії. Дослідження показало, що ні обов'язкове знання мови, ні вимоги громадянської інтеграції суттєво не впливають на суспільну підтримку імміграції. Висновок учених такий: обов'язкова інтеграція іммігрантських спільнот мало допомагає в плані зменшення досить поширених антиімміграційних настроїв [Alarian & Neureiter, 2019].

Учені, що досліджують мультикультуралізм, нативізм, імміграцію та її наслідки привертають увагу до складних питань, що вимагають наукового дослідження та врахування в демократичному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. "Батьком" теорії мультикультуралізму багато хто називає канадського вченого, політичного філософа В. Кімліку. Його заслуга не тільки в розвитку цього наукового напрямку, а і в тому, що завдяки дослідженням В. Кімліки інтерес до проблеми мультикультуралізму зріс. Нині мультикультуралізм розглядають і як ідеологію, і як політику. Джон В. Беррі наголошує на тому, що мультикультуралізм стає все більш поширеною характеристикою сучасних суспільств [Berry, 2016].

Зацікавилися цією проблемою і компаративісти. Компаративісти використовують дві важливі бази даних, які їм дають інформацію про національні політики мультикультуралізму: Індекс мультикультурної політики (MPI – науковий дослідницький проєкт, який спостерігає за еволюцією політики мультикультуралізму в західних демократіях) та Індекс політики інтеграції мігрантів (MIPEX). У 20-х роках XXI століття дослідники мультикультуралізму в Європі перш за все цікавилися станом цієї політики. Нині багато пишуть про відмову від неї, кризу або ж, навпаки, про її збереження, хоч і зміну форм та методів реалізації. К. Бантінг та В. Кімліка в статті "Чи справді є відступ від політики мультикультуралізму? Нові докази мультикультуралізму" вказують на те, що в більшій частині західного світу, і особливо в Європі, існує досить поширене уявлення про повний "відступ" від мультикультуралізму. Однак припущення, що нова політика громадянської інтеграції може витіснити стару політику мультикультуралізму, на їхню думку, не було належним чином перевірено. Вчені наводять індекси стійкості політики мультикультуралізму в європейських країнах, щоб довести те, що політика мультикультуралізму зберігається [Banting & Kumlicka, 2013]. Хоча, як визнають учені, низка країн, зокрема Нідерланди, все ж послабила мультикультурну політику протягом 2000-х років, але така зміна є винятком. Більшість країн, в яких існують мультикультурні підходи, що були прийняті наприкінці двадцятого століття, на думку К. Бантінга та В. Кімліки, зберегли свої програми в першому десятилітті нового століття, і значна кількість країн додали нові. Вчені вважають, що громадянська інтеграція часто накладається на наявні багатокультурні програми, що веде до змішаного підходу, до різноманітності. Автори статті розмірковують про сумісність політики мультикультуралізму та громадянської інтеграції, стверджуючи, що більш ліберальна форма громадянської інтеграції може поєднуватися з мультикультуралізмом [Banting & Kumlicka, 2013].

Такий підхід не всі приймають беззастережно. Автори статті "Мультикультуралістська політика в Європі" вивчають те, як політика мультикультуралізму реалізується в сучасних країнах Європи. Їх цікавлять стратегічні помилки та причини сприйняття сьогодні в Європі цієї політики як неефективної. Вони звертаються до успішного досвіду впровадження політики мультикультуралізму на кількох неєвропейських континентах, який, на їхню думку, також можна застосувати й в Європі [Kucheryavaya et al., 2020].

Останнім часом зріс інтерес до змін у політиці мультикультуралізму та до причин і наслідків відмови від цієї політики. Аналіз цих досліджень виявив їх зв'язок з дослідженнями іншої проблеми, що стала надзвичайно актуальною в епоху глобалізації. Дослідження мультикультуралізму тісно пов'язані з дослідженнями імміграції, ставленням до іммігрантів, зростання невдоволення європейців збільшенням кількості в їхньому суспільстві "чужих". Про кризу політики мультикультуралізму заговорили тоді, коли виникла "втома" ліберального демократичного європейського суспільства від напливу мільйонів іммігрантів-неєвропейців, не християн, тих, хто влився в західне суспільство в період міграційного буму. Згодом частина з них пройшли всі етапи соціалізації (адаптацію й інтеріоризацію), а це означає, що вони самі прийняли новий світ і що їх прийняли теж уже як своїх, вони перестали бути "чужими". Але це відбулося не швидко і не з усіма.

Політика мультикультуралізму в країнах ліберальної демократії передбачає рівність у ставленні до різних груп іммігрантів. Її ж порушення є ознакою кризи й цієї політики, й ліберальної демократії. Дослідження виявили наявність різного ставлення до різних груп іммігрантів та до біженців. Низка вчених у своїх дослідженнях вивчає причини цього. Зокрема, Д. Конінк у статті "Категоризація мігрантів і європейська громадська думка: різне ставлення до іммігрантів і біженців" доходить висновку, що європейці виявляють більш позитивне ставлення до біженців, ніж до іммігрантів. На його думку, це ставлення формується переважно під впливом медіа. Відмінності в громадській думці в ставленні до іммігрантів і біженців виявляються за трьома ознаками: етнічна належність, економічна ситуація в країні походження та регіон походження. Перевага надається новоприбулим певної етнічної належності, із "багатих" країн та з європейських країн [Koninck, 2019]. Врахувати всі ці групи поділу складно, а ще складніше знайти способи зменшення неприязні, подолання соціальної дистанції, адже причини їх виникнення можуть бути різними. Неврахування наявності цих проблем не дає змоги запобігати зростанню конфліктності в суспільстві. Європа пройшла тривалий історичний шлях від ксенофобії, релігійних війн, расизму, фашизму до порозуміння й толерантності. Важливо не допустити скочування до нетерпимості та міжрасових, міжетнічних, міжрелігійних конфліктів.

Р. Форд посилається на порівняльні європейські дослідження, які встановили, що громадська опозиція імміграції є досить поширеною та політично важливою. Р. Форд, як і Д. Конінк, теж вважає за необхідне розрізняти різні групи іммігрантів та різне ставлення до цих груп місцевого населення. Серйозним методологічним недоліком учений вважає те, що більшість наявних досліджень використовують агреговані показники ставлення до іммігрантів. Він же досліджує дезагреговане ставлення британців до міграції із семи різних регіонів. Є докази ієрархії уподобань між групами іммігрантів, де білі та культурно близькі іммігранти стикаються з меншим опором. Р. Форд вказує на те, що відмінності у ставленні до різних груп іммігрантів є дуже великими, що ставить під сумнів надійність аналізу, який використовує сукупні

показники ставлення до імміграції. Вчений відмітив і те, що як тотальний спротив імміграції, так і дискримінація між групами іммігрантів зменшилися протягом досліджуваного періоду. Крім того, дослідження виявили, що молоді британці, які в середньому є менш авторитарними та етноцентричними, рідше виступають проти імміграції та більш рівноправно ставляться до різних груп іммігрантів [Ford, 2011]. Молоді люди в розвинутих європейських країнах є мобільними, у відкритих суспільствах вони можуть змінювати місце проживання, тобто ставати іммігрантами. Змушує їх це робити бажання змінити місце роботи, навчання, бажання самореалізуватися тощо. Нині це набагато простіше зробити, ніж сорок-п'ятдесят років тому. Не виключаючи можливості самим стати іммігрантом, вони більш позитивно ставляться до іммігрантів, що прибули до Європи.

Однак слід враховувати те, що демографічна ситуація у Великобританії та інших європейських країнах така, що молоді люди не становлять більшість у складі населення, а це означає, що не вони відіграють ключову роль у формуванні ставлення до іммігрантів та до політики мультикультуралізму. Представники старших поколінь зазвичай більш консервативні, їм складніше миритися зі змінами соціального середовища і вони більш авторитарні. Політики реагують на настрої суспільства, і це змушує їх вносити зміни в політику мультикультуралізму.

Соціологи, що проводили дослідження, виявили, що існують значні відмінності в антиіммігрантських настроях між когортами народження, що підтверджує уявлення про те, що молодші когорти, ті, які соціалізуються в контекстах дедалі більшого розмаїття, справді по-іншому ставляться до імміграції, ніж старші когорти. Однак у кількох країнах молодші когорти поділяють таке саме ставлення до імміграції, як і найстарші. Спираючись на дослідження сприйнятливості молоді щодо закликів ультраправих, Л. Макларен та І. Патерсон визначили потенційну роль ультраправих партій у протидії ефектам соціалізації, особливо серед тих, хто має порівняно нижчий рівень освіти. Вчені доходять висновку, що успішна мобілізаційна діяльність ультраправих партій справді може завадити ефектам соціалізації й, таким чином, роль зміни поколінь у створенні довготривалої зміни у ставленні до імміграції може бути більш обмеженою в контекстах, де ультраправі є відносно сильні [McLaren & Paterson, 2020].

Проблему різного ставлення до різних груп іммігрантів досліджують також Т. Хеллвіг та А. Сінно. Їхній підхід до проблеми цікавий тим, що, на відміну від Л. Макларена та І. Патерсона, які враховували фактор віку та особливості соціалізації, береться до уваги вплив економічних і соціально-психологічних факторів на настрої щодо іммігрантів. Автори статті вважають, що контекст, який обрамляє проблеми імміграції, змушує громадськість асоціювати різні типи іммігрантів з різними загрозами. Можна погодитися з підходом учених до цієї проблеми, адже страх є важливим чинником, що визначає і ставлення, й поведінку європейців у ситуації зростання кількості іммігрантів, "чужих". Безпека є одним з основних життєво важливих інтересів будь-якого народу.

Вчені зазначають, що контекст проблеми, який зменшує підтримку одного типу іммігрантів, може посилити її для іншого. Побоювання за власну безпеку впливає на ставлення до мусульманських іммігрантів у країнах Західної Європи, а на погляди східноєвропейців більший вплив мають економічні проблеми, тому налаштування на мусульман у них більш позитивне. У першому випадку ми маємо справу з впливом соціально-психологічних факторів, а в другому – економічних [Hellwig & Sinno, 2016].

Сумніви в ефективності політики мультикультуралізму вплинули на посилення нативізму та тих політичних партій, які його пропагують та підтримують (праворадикальні популісти). Нативізм є ідеологією, яка стверджує, що інтереси та воля "корінного народу" мають мати абсолютний пріоритет. Соціологічні дослідження фіксують зростання кількості громадян, яких можна вважати "нативістами" через їх ставлення до імміграції та мультикультуралізму. А ще вони критично ставляться і до демократії. А. Кокконен, Дж. Ліндеа пишуть, що нативісти є прихильниками популістських праворадикальних партій і лідерів, які зазвичай критично ставляться до демократичної політичної системи, що існує [Kokkonen & Lindea, 2022].

Люди із сильними нативістськими установками незадоволені демократичною політичною системою тому, що вони сприймають її як несправедливу, особливо коли йдеться про ті сфери політики, які нативісти вважають найважливішими. У серії досліджень учені виявили, що люди з антиіммігрантськими поглядами втратили довіру й до демократичної політичної системи, й до політичної еліти, яка, на їхню думку, зрадила свій народ, оскільки не захистила інтереси корінного населення від іммігрантів, кількість яких постійно зростає. При цьому вони не враховують демографічну кризу, яка змушує коштом іммігрантів розв'язувати проблеми, нею породжені.

Посилена увага до того, якою має бути політика (мультикультуралізму чи нативізму) в умовах зростання кількості іммігрантів у розвинених демократичних країнах, пояснюється тривогою, яку викликають випадки насильств проти іммігрантів. Але не тільки. Є випадки, коли й іммігранти вчиняють насильства проти місцевих жителів. Серпневі сутички 2024 року у Великобританії були не першими і, очевидно, не останніми свідченнями наявності небезпечних латентних конфліктів у демократичному суспільстві. Якщо радикалізація суспільства відбувається швидко та поширюється на значні території, то це означає, що латентний конфлікт існував протягом тривалого часу, достатнього для його "емоційного визрівання", осмислення. На формування латентних конфліктів впливає багато чинників, наприклад, негативні етнічні, расові, релігійні стереотипи, які є емоційно забарвлені та дуже стійкі.

Тому подібні ситуації виникали й раніше, в інших країнах. Причиною переродження латентного конфлікту у відкрите протистояння є насилля. Це найсильніший тригер. У Великобританії в серпні 2024 року заворушення та акції протесту мали неконвенційний характер і були різноспрямовані проти іммігрантів і проти влади, яка дозволила їм проживання в країні, проти ісламістів і проти тих, хто виступав проти іммігрантів. Розповзання конфлікту,

залучення до нього багатьох учасників робить його слабо керованим. У подібних ситуаціях спрацьовує механізм стигматизації (наклеювання ярликів). У цьому випадку негативні емоції викликали "чужі" – іммігранти. Раніше у Франції та США іммігранти, представники меншин так відреагували на жорстокі дії поліціантів. Восени 2005 року масові заворушення у Франції (погроми, напади на поліцію) були реакцією на загибель двох підлітків північноафриканського походження, які намагалися сховатися від поліції. Коли є припущення, що причиною скоєння злочину є расова, етнічна, релігійна нетерпимість, в акціях протесту беруть участь представники різних груп, кожна з яких має свої причини для невдоволення владою та іншими групами суспільства.

Мобілізація багатьох для участі в акціях протесту можлива, по-перше, тоді, коли існуючі легальні, законні способи виявлення незадоволення, незгоди з певною політикою не дають очікуваного результату. Демократичні способи артикуляції інтересів не є дієвими, партії не виконують функцію агрегації інтересів, не захищають їх або ж роблять це не належним чином; по-друге; коли всі попередні спроби залагодити проблеми виявилися невдалими; по-третє, коли відбувається накопичення конфліктогенів.

Якщо протягом тривалого часу існує конфлікт у латентній фазі, то тоді відкритий конфлікт може розпочатися з інциденту, який траплявся і до цього, але подібних реакцій не викликав. У Великобританії заворушення в різних містах розпочалися після загибелі трьох неповнолітніх дівчат на танцювальному майстеркласі в містечку Саутпорт. Достатньо було поширитися чуткам, що нападником був радикальний ісламіст, щоб відбулася каналізація ненависті та радикалізація суспільства. На противагу антиіммігрантським протестам, акції провели й ті, хто виступає проти расизму та мігрантофобії. Свого часу відомий американський соціолог С. Ліпсет стверджував, що праворадикальна агітація сприяла зростанню практик, які загрожують підірвати соціальну структуру демократичної політики. І нині ця небезпека зберігається.

Певні політичні партії вибрали критику мультикультуралізму та імміграції як ключові теми для досягнення політичного успіху. Нативізм, який є протилежністю мультикультуралізму, завойовує політичний простір Європи. Вітчизняні науковці теж цікавляться проблемою мультикультуралізму та відповідною політикою в Європі. Це такі вчені, як О. Волошенко, Л. Ляпіна, О. Підскальна, Ю. Халілова-Чуваєва, І. Бубнов та інші. Хоча нині наша держава не стикається з проблемою імміграції, але в повоєнний час, у період відбудови зруйнованої війною економіки вона обов'язково виникне і в нашій країні. Знову постане питання захисту національної ідентичності. Виникне суперечність між мультикультуралізмом та нативізмом, тим більше, що захист "свого" коштував українському народу дуже дорого. Але, з іншого боку, відмова від мультикультуралізму на користь нативізму означає відмову і від певних принципів ліберальної демократії, яка теж є цінністю для українців. Очевидно, потрібне критичне осмислення теорії та практики мультикультуралізму, а тому дослідження цих питань є актуальним і для України.

Перш за все розглянемо, на які аспекти критики та захисту мультикультуралізму звертають увагу українські вчені. Л. Ляпіна вважає, що концепція мультикультуралізму зазнала нищівної критики, оскільки для значної частини суспільства мультикультуралізм перетворився на символ дезорганізації, розпаду стійких соціальних зв'язків і культурних традицій, порушення історичного досвіду. Водночас Л. Ляпіна розглядає позицію тих, хто вважає, що існує тільки криза методів і форм здійснення мультикультуралізму. Вона наводить їх аргументи на захист мультикультуралізму. Приділяє увагу двом моделям мультикультуралізму: "жорсткій" та "м'якій", які були запропоновані В. Кімлікою та Ч. Кукатасом [Ляпіна, 2017, с. 60–61]. О. Волошенюк, як багато інших дослідників мультикультуралізму, теж звертається до критики політики мультикультуралізму (загроза для єдності суспільства, обмеження прав культурної більшості, породження серед іммігрантів феномену відчуття власної переваги тощо), вказує на низький ступінь інтегрованості представників різних культур у суспільство, що їх прихистило. Про це свідчить і те, що абсолютна меншість іммігрантів є громадянами держави, яка надала їм притулок. Утворення на територіях сучасних розвинених держав місць локального проживання представників інших культур досить часто перетворюється на осередки напруженості та небезпеки [Волошенюк, 2019, с. 8]. Однак попри проблеми, як зауважує О. Волошенюк, політика мультикультуралізму має потужний демократичний потенціал, оскільки вона створює реальні умови неконфліктного співіснування різних культурних груп у межах території держави. Ця політика, як зазначає автор, є ефективним інструментом розв'язання проблеми співіснування культур за умови пошуку нових форм і методів її реалізації з урахуванням національних та історичних особливостей розвитку кожного суспільства [Волошенюк, 2019].

О. Підскальна звертає увагу на складнощі втілення мультикультуралізму у європейських реаліях. На думку вченої, і досі конструювання спільної європейської ідентичності важко назвати успішним, попри зусилля політиків [Підскальна, 2018, с. 113]. Вона вважає європейську ідентичність важливою для успіху мультикультурної політики та полегшеної інтеграції іммігрантів, адже простіше долучитися до подібної "постнаціональної ідентичності" (простіше кажучи, відчуття себе "європейцем"), ніж повноправним громадянином і представником національної держави [Підскальна, 2018, с. 114].

Ю. Халілова-Чуваєва та І. Бубнов у статті "Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності: політичний аспект" розглянули численні проблеми, породжені недостатньо продуманою політикою мультикультуралізму. Це: формальна інтеграція більшості іммігрантів задля отримання громадянства країни проживання зі збереженням традиційного для себе способу життя; деякі національні меншини зводять до вищого ступеня свої національні особливості (культуру, релігію, спосіб життя тощо) і нерідко намагаються нав'язати їх корінному населенню; збільшення імміграційних потоків у країни з демократичною формою правління, прискорене кризовими явищами в цілій

низці слаборозвинених держав, поступово перетворюється у фактор перманентної політичної й соціально-культурної нестабільності держав, що приймають іммігрантів, тощо [Халілова-Чуваєва та Бубнов, 2013, с. 68, с. 71, с. 73].

Найбільш послідовні критики мультикультуралізму є нативісти. Слід визнати, що українські вчені більше уваги приділяють вивченню мультикультуралізму та менше нативізму. М. Гримська розглядає нативізм як складову ідеології крайніх правих політичних партій [Гримська, 2016]. Отже, аналіз публікацій показав наявність набору тем, що останнім часом у полі зору науковців. Це: політика мультикультуралізму, її важливість, недоліки, небезпеки для єдності, стабільності суспільства; збереження національної ідентичності; зростання антиіммігрантських настроїв та популярності праворадикальних популістських партій; загрози ліберальній демократії; можливості поєднання двох політик – мультикультуралізму та громадянської інтеграції тощо.

Висновки. Політика мультикультуралізму недосконала. Незадоволення нею викликає сумніви щодо її необхідності. Криза мультикультуралізму – це одна з тем, що обговорюється в Європі. Якщо мультикультуралізм є виявом ліберальної демократії, то нативізм – це вияв згортання демократії, небезпека зростання ксенофобії, расизму, нетерпимості до чужих, а отже, загроза появи всього того, що супроводжує ці явища (конфлікти, насильство, ненависть, радикалізація суспільства).

Виходячи із зазначеного, вивчення причин кризи мультикультуралізму необхідне для збереження і зміцнення демократії та недопущення авторитаризму. Висвітлення науковцями проблем, що пов'язані з існуванням небезпеки згортання політики мультикультуралізму та утвердження політики нативізму заслуговує на увагу.

Політика мультикультуралізму в країнах ліберальної демократії передбачає рівність у ставленні до різних груп іммігрантів. Проте, як виявилось в ході досліджень, існують порушення у ставленні до різних груп іммігрантів та до біженців. Ці порушення є ознакою кризи й цієї політики, й ліберальної демократії. Неврахування цих проблем не дає змоги запобігати зростанню конфліктності в суспільстві. Європа пройшла тривалий історичний шлях від ксенофобії, релігійних війн, расизму, фашизму до порозуміння й толерантності. Тому важливо не допустити скочування до нетерпимості та міжрасових, міжетнічних, міжрелігійних конфліктів.

Дослідження виявили існування значних відмінностей в антиіммігрантських настроях між когортами народження. Це підтверджує уявлення про те, що молодші когорти, ті, які соціалізуються в контекстах дедалі більшого розмаїття, справді по-іншому ставляться до імміграції, ніж старші когорти.

Сумніви в ефективності політики мультикультуралізму вплинули на посилення нативізму та тих політичних партій, які його пропагують та підтримують (праворадикальні популісти). Люди із сильними нативістськими установками незадоволені демократичною політичною системою. Вони сприймають її як несправедливу, особливо коли йдеться про ті сфери політики, які нативісти

вважають найважливішими. Дехто вважає, що концепція мультикультуралізму зазнала нищівної критики, оскільки для значної частини суспільства мультикультуралізм перетворився на символ дезорганізації, розпаду стійких соціальних зв'язків і культурних традицій, порушення історичного досвіду. Справді, проблем багато. Тому і вважають, що потрібно шукати способи наведення ладу в спільному "європейському домі".

Отже, аналіз публікацій показав наявність набору тем, що останнім часом перебувають у полі зору науковців. Це політика мультикультуралізму, її важливість, недоліки, небезпеки для єдності, стабільності суспільства; збереження національної ідентичності; зростання антиіммігрантських настроїв та популярності праворадикальних популістських партій; загрози ліберальній демократії; можливості поєднання двох політик – мультикультуралізму та громадянської інтеграції тощо. Це ті актуальні теми, які **потребують подальшого дослідження**.

Бібліографічні посилання

- Волошенюк, О. В. (2019). Переваги і недоліки політики мультикультуралізму. *Forum Prava*, 56(3), 6–12. <http://surl.li/okhlgr>
- Гримська, М. І. (2016). Нативізм як складова ідеології крайніх правих політичних партій. *Грані*, 1(129), 12–17.
- Ляпіна, Л. А. (2017). Мультикультуралізм як стратегія вирішення проблем культурного розмаїття: аналіз теоретичних моделей. *Український соціум*, 1(60), 60–71. <http://surl.li/athrbg>
- Підскальна, О. (2018). Мультикультуралізм як феномен постсучасного світу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3–4(83–84), 108–120. <http://surl.li/tudcyo>
- Ткаченко, І. В. (2013). Криза ідеї європейського мультикультуралізму: економічний і релігійний чинники. В *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: Збірник наукових праць. Державна установа "Інститут всесвітньої історії НАН України"* (с. 214–222). <http://surl.li/trwhsa>
- Халілова-Чуваєва, Ю. О., & Бубнов, І. В. (2013). Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності: політичний аспект. *Вісник ДонНУЕТ (гуманітарні науки)*, 2, 66–77.
- Alarian, H. M., & Neureiter, M. (2019). Values or origin? *Mandatory immigrant integration and immigration attitudes in Europe*, 1006–1027. <http://surl.li/liuklw>
- Banting, K., & Kymlicka, W. (2013). Original Article Is there really a retreat from multiculturalism policies? *New evidence from the multiculturalism policy index Comparative European Politics*, 11(5), 577–598. <http://surl.li/xvidoz>
- Berry, J. W. (2016). Comparative analysis of Canadian multiculturalism policy and the multiculturalism policies of other countries. *Psychology in Russia State of Art*, 9(1), 4–23. <http://surl.li/sqxxjr>

- Ford, R. (2011). Acceptable and Unacceptable Immigrants: How Opposition to Immigration in Britain is Affected by Migrants' Region of Origin. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(7), 1017–1037. <http://surl.li/ubwoou>
- Guia, A. (2016). The Concept of Nativism and Anti-Immigrant Sentiments in Europe. *European University Institute Max Weber Programme. Europe Working Paper*, 20. <http://surl.li/lghkly>
- Hellwig, T., & Sinno, A. (2016). Different groups, different threats: public attitudes towards immigrants. *Footnote*, 339–358. <http://surl.li/cyvkfr>
- Kastoryano, R. (2018). Multiculturalism and interculturalism: redefining nationhood and solidarity. *Comparative Migration Studies*, 6(17). <http://surl.li/nfcpel>
- Kokkonen, A., & Linde, J. (2022). A nativist split? Anti-migration attitudes and diffuse support for democracy in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 62(3), 977–988. <http://surl.li/havdiy>
- Koninck, D. (2019). Migrant Categorization and European Public Opinion: Differing Attitudes to Immigrants and Refugees. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 9(46), 1667–1686. <http://surl.li/ssqpwk>
- Kucheryavaya, E. V., Witkowsk, A. M., Kalinovskaya, V., Seleznev, P., Zubanova, S., & Fedyakin, A. (2020). The multiculturalism policy in Europe. *Online Journal Modelling the New Europe*, 32, 58. <http://surl.li/yqmdoh>
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- McLaren, L., & Paterson, I. (2020). Generational change and attitudes to immigration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46, 665–682. <http://surl.li/edohhc>
- Mudde, C. (2012). *The relationship between immigration and nativism in Europe and North America*. DePauw University. <http://surl.li/gmxnpi>
- Multiculturalism has 'failed in UK'. (2011). <http://surl.li/wmttez>
- Svraka, D. (2023). *Targeted Nativism: Ethnic Diversity and Radical Right Parties in Europe*. Cambridge University. <http://surl.li/ykcojc>

References

- Volosheniuk, O. V. (2019). Perevahy i nedoliky polityky multykulturalizmu [Advantages and disadvantages of the policy of multiculturalism]. *Forum Prava*, 56(3), 6–12. <http://surl.li/okhlgr> [in Ukrainian].
- Hrymska, M. I. (2016). Nativizm yak skladova ideolohii krainikh pravykh politychnykh partii [Nativism as a component of the ideology of far-right political parties]. *Hrani*, 1(129), 12–17 [in Ukrainian].
- Liapina, L. A. (2017). Multykulturalizm yak stratehiia vyrishennia problem kulturnoho rozmaittia: analiz teoretychnykh modelei [Multiculturalism as a strategy for solving the problems of cultural diversity: analysis of theoretical models]. *Ukrainskyi sotsium*, 1(60), 60–71. <http://surl.li/athrbg> [in Ukrainian].
- Pidskalna, O. (2018) Multykulturalizm yak fenomen postsuchasnoho svitu [Multiculturalism as a phenomenon of the postmodern world]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh*

i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 3–4(83–84), 108–120.
<http://surl.li/tudcyo> [in Ukrainian].

- Tkachenko, I. V. (2013). Kryza idei yevropeiskoho multykulturalizmu: ekonomichni i relihiyni chynnyky [The crisis of the idea of European multiculturalism: economic and religious factors]. V *Aktualni problemy vsesvitnoi istorii: aksiolohichni ta kulturno-istorychni zasady derzhavotvorennia: Zbirnyk naukovykh prats. Derzhavna ustanova "Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy"* (s. 214–222). <http://surl.li/trwhsa> [in Ukrainian].
- Khalilova-Chuvaieva, Yu. O., & Bubnov, I. V. (2013). Yevropeiska polityka multykulturalizmu i kryza natsionalnoi identychnosti: politychnyi aspekt [The European policy of multiculturalism and the crisis of national identity: a political aspect]. *Visnyk DonNUET (humanitarni nauky), 2, 66–77* [in Ukrainian].
- Alarian, H. M., & Neureiter, M. (2019). Values or origin? *Mandatory immigrant integration and immigration attitudes in Europe, 1006–1027.* <http://surl.li/liuklw>
- Banting, K., & Kymlicka, W. (2013). Original Article Is there really a retreat from multiculturalism policies? *New evidence from the multiculturalism policy index Comparative European Politics, 11(5), 577–598.* <http://surl.li/xvidoz>
- Berry, J. W. (2016). Comparative analysis of Canadian multiculturalism policy and the multiculturalism policies of other countries. *Psychology in Russia State of Art, 9(1), 4–23.* <http://surl.li/sqxjxr>
- Ford, R. (2011). Acceptable and Unacceptable Immigrants: How Opposition to Immigration in Britain is Affected by Migrants' Region of Origin. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 37(7), 1017–1037.* <http://surl.li/ubwoou>
- Guia, A. (2016). The Concept of Nativism and Anti-Immigrant Sentiments in Europe. *European University Institute Max Weber Programme. Europe Working Paper, 20.* <http://surl.li/lghkly>
- Hellwig, T., & Sinno, A. (2016). Different groups, different threats: public attitudes towards immigrants. *Footnote, 339–358.* <http://surl.li/cyvkfr>
- Kastoryano, R. (2018). Multiculturalism and interculturalism: redefining nationhood and solidarity. *Comparative Migration Studies, 6(17).* <http://surl.li/nfcpel>
- Kokconen, A., & Lindea, J. (2022). A nativist split? Anti-migration attitudes and diffuse support for democracy in Western Europe. *European Journal of Political Research, 62(3), 977–988.* <http://surl.li/havdiy>
- Koninck, D. (2019). Migrant Categorization and European Public Opinion: Differing Attitudes to Immigrants and Refugees. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 9(46), 1667–1686.* <http://surl.li/ssqpwk>
- Kucheryavaya, E. V., Witkowsk, A. M., Kalinovskaya, V., Seleznev, P., Zubanova, S., & Fedyakin, A. (2020). The multiculturalism policy in Europe. *Online Journal Modelling the New Europe, 32, 58.* <http://surl.li/yqmdoh>
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights.* Oxford: Oxford University Press.
- McLaren, L., & Paterson, I. (2020). Generational change and attitudes to immigration. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 46, 665–682.* <http://surl.li/edohhc>

Mudde, C. (2012). *The relationship between immigration and nativism in Europe and North America*. DePauw University. <http://surl.li/gmхnpi>

Multiculturalism has 'failed in UK'. (2011). <http://surl.li/wmttez>

Svraka, D. (2023). *Targeted Nativism: Ethnic Diversity and Radical Right Parties in Europe*. Cambridge University. <http://surl.li/уkcojс>

Стаття надійшла до редакції 29.08.2024

УДК 323.2:342.1(477)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-2>

"Пастки" інституційної спроможності Української держави: причини виникнення і способи подолання

Анотація. У статті на основі використання міжнародних індексів (управлінської ефективності, сприйняття корупції, демократії, верховенства права та інших) дано оцінку інституційній спроможності Української держави, зокрема під час великої війни, а також проаналізовано "пастки спроможності" як лагуни у законодавстві, які нівелюють ефективність системи державної влади та, як наслідок, девальвують інститут політичної відповідальності й погіршують інституційну спроможність держави. Авторка також на основі соціологічних опитувань щодо довіри до державних інститутів пояснює, чому зниження рівня довіри до органів влади (за винятком Збройних сил та Президента України) посилює ризики делегітимації влади, оскільки це конвертується у небажання багатьох громадян виконувати свої громадянські обов'язки, зокрема, щодо мобілізації, сплати податків тощо.

Ключовою проблемою інституційної спроможності Української держави авторка називає неефективність системи стримувань і противаг, що призводить до дублювання повноважень між гілками влади, неефективного функціонування парламенту та уряду, надмірної концентрації влади в руках президента, нівелювання ролі уряду як центру виконавчої влади. Авторка детально аналізує, що зроблено вперше у вітчизняній політичній науці, наявні в Україні "пастки спроможності", підкреслює їх кумулятивний негативний ефект і окреслює негативні наслідки у разі їх збереження, а також пропонує ефективні інструменти неелекторальної легітимації влади, які вкрай необхідні під час війни. Особлива увага приділяється необхідності реформування конституційної системи України для усунення цих інституційних пасток. Окреслено кілька шляхів підвищення інституційної спроможності, серед яких самолегітимація влади через інформаційну політику в умовах вимушеного обмеження прав і свобод; внесення змін до конституції й законодавства задля ліквідації "пасток спроможності"; використання неелекторальних інструментів легітимації влади як тимчасову міру, яка здатна посилити інституційну спроможність держави, але на час війни.

Ключові слова: інституційна спроможність, органи державної влади, політична система, демократія, система стримувань і противаг, "пастки спроможності", політична реформа, суспільний договір, конституціоналізм.

Галина Зеленько,
доктор політичних наук,
професор, член-кореспондент
НАН України,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Galyna Zelenko,
Doctor of Political Sciences,
Professor, Corresponding
Member of the NAS of Ukraine,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies
of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0001-7219-4703
zgalina@ukr.net

"Traps" of Institutional Capacity of the Ukrainian State: Causes of Emergence and Ways to Overcome

Abstract. In the article, based on the use of international indices (governance effectiveness, corruption perception, democracy, rule of law, and others), an assessment of the institutional capacity of the Ukrainian state is given, particularly during the Great War. The article also analyzes "capacity traps" as gaps in legislation that undermine the effectiveness of the state governance system, and as a result, devalue the institution of political accountability and deteriorate the state's institutional capacity. The author also explains, based on sociological surveys regarding trust in state institutions, why the decline in trust towards government bodies (with the exception of the Armed Forces and the President) increases the risks of delegitimizing the government, as this translates into a reluctance of many citizens to fulfill their civic duties, particularly with respect to mobilization, tax payments, etc.

The author identifies the inefficiency of the system of checks and balances as the key problem of the institutional capacity of the Ukrainian state, which leads to duplication of powers between branches of government, ineffective functioning of the parliament and government, excessive concentration of power in the hands of the president, and the nullification of the role of the government as the center of executive power. The author thoroughly analyzes the existing in Ukraine "capacity traps" (what has been done for the first time in domestic political science), emphasizes their cumulative negative effect, outlines the negative consequences if they persist, and proposes effective instruments of non-electoral legitimacy of power, which are extremely necessary during wartime. Particular attention is paid to the need to reform Ukraine's constitutional system to eliminate these institutional traps. Several ways to enhance institutional capacity are outlined, including the self-legitimization of power through information policy under conditions of forced restrictions on rights and freedoms; amending the constitution and legislation to eliminate the "capacity traps"; and the use of non-electoral instruments of legitimacy of power as a temporary measure that can strengthen the state's institutional capacity, but only during the war.

Key words: institutional capacity, state authorities, political system, democracy, checks and balances, "failure traps", political reform, social contract, constitutionalism.

Постановка проблеми. Зараз Україна перебуває у безпрецедентно складній ситуації. Повномасштабна російська агресія, яка розпочалася у 2022 р., стала не лише військовим, але й інституційним випробуванням для держави. В умовах війни надзвичайно важливою є здатність держави мобілізувати не лише військові резерви, а й усі суспільні інститути для ефективного управління, гарантування громадської безпеки та стабільності. Цілком логічно, що у такій складній ситуації виникає питання: наскільки інституційно спроможною є Україна в умовах війни, яким є "запас міцності" і у чому інституційні проблеми держави? Відповідь на це питання дасть розуміння переваг і недоліків у системі організації державних інститутів, а також які конкретно кроки слід зробити для ліквідації "пасток спроможності", що конче необхідно з огляду на те, що Росії вдалося втягнути Україну у війну на виснаження. А це вимагає не лише ефективної армії, а й ефективної системи організації державної влади задля того, щоб вести війну, і для повоєнного відновлення.

Метою статті є аналіз інституційної спроможності України у контексті війни та повоєнного відновлення задля виявлення "пасток спроможності" і констатації негативних наслідків для країни у разі їх збереження. Задля цього 1) проаналізуємо (на основі використання міжнародних універсальних індикаторів та індексів) стан інституційної спроможності Української держави; 2) проаналізуємо фактори, які дали можливість втримати ситуацію протягом двох з половиною років повномасштабної російсько-української війни; 3) охарактеризуємо на основі аналізу законодавства "пастки спроможності" Української держави; 4) окреслимо шляхи подолання "пасток спроможності" в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наголосимо, що поняття "інституційна спроможність" тісно пов'язане з такими категоріями, як "державне управління" та "політична стабільність". Часто їх вважають синонімами. Так, згідно з працями відомих науковців-неоінституціоналістів, ефективність інститутів визначається їхньою здатністю взаємодіяти із зовнішнім та внутрішнім середовищем, забезпечуючи при цьому інклюзивність та прозорість процесів ухвалення рішень [North, 1990; Acemoglu & Robinson, 2012]. Серед фундаторів неоінституціоналізму і поняття "інституційна спроможність держави" можна назвати Д. Норта [North, 1990], який аналізує, як інституції впливають на економічний розвиток і продуктивність держави; Б. Петерса, який пояснює значення неоінституціоналізму у політичних процесах [Peters, 2010]; П. Еванса [Evance, 1995], який досліджував взаємодію державних інститутів з приватним сектором та суспільством задля досягнення економічних успіхів; Ф. Фукуями [Fukuyama, 2004], який аналізував взаємозалежність інституційної спроможності держави залежно від якості сучасного державного будівництва та управління; М. Гріндл [Grindle, 2004], яка, навпаки, аналізує, як інституційна спроможність впливає на ефективність державного управління та реформи у країнах, що розвиваються; праці Д. Асемоглу та Дж. Робінсона [Acemoglu & Robinson, 2012] дають можливість зрозуміти роль політичних інституцій у формуванні державної спроможності та економічного розвитку; дослідження М. Бевіра [Bevir, 2010] дозволяють з'ясувати взаємозалежність політичного режиму та якості системи управління; Б. Еббінгауз [Ebbinghause, 2005] у своїх дослідженнях з'ясував, як "колія залежності" впливає на інституційні зміни та чому реформи інституцій часто не дають бажаних результатів, та ряд інших.

Тема інституційної спроможності Української держави серед вітчизняних науковців менш досліджена, як і мало поширеним є неоінституційний підхід для аналізу функціонування державних інституцій. Тому перелік праць з цієї тематики не надто обширний. Так, В. Литвин [2010; 2018] і А. Романюк [2020], досліджують інституційні зміни та виклики для українських органів влади в умовах демократизації та євроінтеграції; Ю. Костюченко [2020] аналізує сучасний стан державних інституцій в Україні та їхню здатність до ефективного управління; В. Шевчук [2022] так само дає оцінку інституційній спроможності держави на основі аналізу формальних інститутів. Також до теми інституційної спроможності державних і політичних інститутів в Україні

зверталися науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Зокрема, в монографіях "Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення" [Рафальський та Майборода, 2023a], "Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни" [Рафальський та Майборода, 2023b], "Політична система України: конституційна модель та політичні практики" [Зеленько, 2023], "Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання" [Балабан та ін., 2022], "Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми" [2022], "Інституційні зміни політичної системи України" [Зеленько, 2014] та ін. проаналізовано пласт проблем формального і неформального характеру, які обумовлюють наявні політичні процеси тощо. Проте у вітчизняній політичній науці ми не знайшли жодної наукової праці, в якій аналізувалися б "пастки спроможності" держави з погляду взаємодії формального (норм права) і фактичного (політичних практик) конституціоналізму і наявних або відсутніх процесуальних норм, які забезпечують або мали б забезпечувати виконання взагалі-то демократичної за змістом конституції. Тим самим цією науковою роботою ми намагаємося заповнити цю лакуну – і в цьому **новизна дослідження**.

Емпірична база і методологія дослідження. Для аналізу інституційної спроможності Української держави було вибрано маркери міжнародних індикаторів, індексів та рейтингів, завдяки яким можна було прослідкувати динаміку суспільно-політичних процесів в Україні і на їх підставі сформулювати позитивні результати та проблеми щодо інституційної спроможності Української держави. Загалом Україна підлягала моніторингу у той чи інший час за близько сорока індексами. Загалом є близько 500 індикаторів, за якими вимірюються ті чи інші аспекти держави і державних інститутів. Серед основних можна назвати такі: Індекс електронного урядування (E-Participation Index, ООН); Індекс верховенства права (WJP Open Government Index rankings); Індекс урядової ефективності (Government Effectiveness, WGI); глобальний Індекс конкурентоспроможності (GSCI); Індекс демократії від "The Economist"; Індекс демократії від Freedom House; Індекс сприйняття корупції (Corruption perceptions index, CPI); відкрите дослідження бюджету (Open budget survey, OBS); Індекс процвітання (Legatum Prosperity Index); рейтинг світового законодавства про доступ до інформації (Global Right to Information Rating); барометр відкритих даних (Open Data Barometer); Індекс демократії Freedom House; Індекс готовності до мережевого розвитку (Networked Readiness Index); глобальний Індекс інновацій (Global Innovation Index); глобальний Індекс стійкості (FM Global Resilience Index); Індекс крихкості (Fragile State Index). У всіх цих індексах фігурує Україна як об'єкт моніторингу, що вже є великим досягненням. Адже часто країни, які розвиваються, не мають елементарних даних, за якими б велися моніторинги, і через це не потрапляють в авторитетні бази даних, що негативно впливає на ведення бізнесу, міжнародної політики і т. д. Іншими словами, з країною, яка грає за незрозумілими правилами, не хочуть мати справу цивілізовані країни та міжнародні гравці.

Однак після повномасштабного російського вторгнення не всі міжнародні організації і надалі вимірюють індекси щодо України. Тому в дослідженні ми здебільшого спиралися на дані Індексу глобального управління [*Worldwide Governance Indicators, 2024*], в розрахунку якого якість управління є одним із базових показників спроможності держави. Також ми звертали до моніторингових звітів програми SIGMA (спільного проекту Європейської комісії та Організації економічного співробітництва та розвитку), яка оцінює державне управління країн, що прагнуть до вступу в ЄС [*Програма SIGMA, 2024*], Індексу крихкості держави (Fragile State Index), що оцінює стійкість країн до соціальних, політичних та економічних криз). Індекси та рейтинги, отримані на основі цих даних, можна розглядати як один з інструментів, що дозволяє наблизитися до комплексного розуміння результатів діяльності формальних інституцій публічної влади, а також політичних практик, які ці інституції впроваджують, зокрема під час російсько-української війни.

Щоб екстраполювати рівень загроз від "пасток спроможності", було використано дані соціологічних опитувань, зокрема, результати опитувань Центру Разумкова, де відображена динаміка довіри громадян України до державних інституцій. Зрозуміло, що в оцінці функцій органів державної влади і, зокрема, виокремленні "пасток спроможності" ми аналізували вітчизняне законодавство, яким регулюється діяльність органів державної влади – Конституція України [1996], Закон "Про Регламент Верховної Ради України" [2010], Закон "Про Кабінет Міністрів України" [2014], Закон "Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)" [2019], Закон України "Про центральні органи виконавчої влади" [2011], Закон "Про статус народного депутата України" [1993], Закон "Про центральні органи виконавчої влади" [2011] та ін.

Також для оцінки інституційної спроможності парламенту та "пасток спроможності" в трикутнику "парламент–президент–уряд" було використано аналітичні дослідження Лабораторії законодавчих ініціатив [Впровадження внутрішньої реформи ..., 2022–2023]. Ту частину дослідження, де проаналізовано неелекторальні інструменти легітимації влади (і тим самим інституційної спроможності держави), було викладено на основі даних, отриманих у ході дослідження "Інструменти легітимації влади під час дії воєнного стану", виконаного у відділі політичних інститутів та процесів ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса на основі експертного онлайн-опитування (метод *desk research*) [Зеленько та ін., 2024].

Виклад основного матеріалу. Поняття "інституційна спроможність" є ключовим у політичній науці і загалом означає ефективність державного управління, стабільність політичної системи та здатність країни адаптуватися до викликів внутрішнього та зовнішнього середовища. Інституційна спроможність держави є результатом суспільно-історичних процесів і зумовлена заданими інституційними параметрами: конституційною моделлю організації влади, всією системою процесуальних норм, що забезпечує виконання норм конституції, а також спроможністю управлінської ланки реалізовувати державні політики.

Одним словом, інституційна спроможність – це здатність держави і органів державної влади виконувати притаманні їм функції. У нашому випадку йдеться про функції кожного органу, які закріплено законами, та те, як вони виконуються на практиці. Тому інший бік інституційної спроможності полягає у якості та спроможності самої інституційної матриці, як системи інститутів, взаємодіяти з цими органами (органи державної влади) як у здійсненні їх функцій щодо реалізації державної політики, так у кадрових, безпекових та інших питаннях.

Напевно, найскладніше у вивченні інституційної спроможності держави – це дати їй об'єктивну оцінку. Адже у такого явища завжди є позитивні й негативні сторони, а успіхи чи провали процесу трансформації мають відносний характер. Часто їх можна оцінити лише у порівнянні з іншими, подібними за траєкторією розвитку, країнами. До того ж людська природа така, що люди схильні нарікати, що щось могло бути кращим, забуваючи, що це щось могло б бути і гіршим. Так і у нашій ситуації. Проте політичні інститути не функціонують самі по собі, а детермінуються рівнем розвитку соціуму, його цінностями, свідомістю, політичними запитами, потребами, здатністю до взаємодії, а тому не є статичними і незмінними, а в Україні проблеми мають ще й системний характер, що зумовлює формування криз політичного розвитку як саме системних проблем [Балабан та ін., 2022]. Це поняття екстраполюється й на інституційну спроможність, яка не є чимось сталим, а змінюється під впливом обставин.

Наразі суспільствознавці у світі вже напрацювали доволі розгалужені системи маркерів, базованих на надзвичайно широкому спектрі статистичних, соціологічних та інших видів даних, які дають змогу розраховувати, серед іншого, й індекси інституційної спроможності держави. Базові індикатори інституційної спроможності держави такі: ефективність системи державного управління; якість регуляторних процедур; дотримання принципів верховенства права; рівень контрольованості корупції; залученість громадян до формування політик; дотримання свобод.

Якою є інституційна спроможність Української держави? За даними Світового індексу врядування (Worldwide Governance Indicators), де відображена динаміка інституційної спроможності українського уряду з 2012 р. до 2022 р. включно, в Україні, як не дивно, у перший рік великої війни регрес індексів за всіма напрямками, крім безпекового, був незначним. Фактично держава продемонструвала максимально можливу резильєнтність у межах чинного в країні нормативного формату – правового режиму воєнного стану з усіма негативними наслідками, зумовленими російською збройною агресією.

Однак, якщо дивитися на ретроспективу цих індексів для України за період 2012–2022 рр., то очевидним є падіння індексів якості управління за тематичними напрямками: "якість регуляторних функцій", "якість державних послуг", "інклюзивний характер формування політик". А от за індикатором "ефективність урядування" Україна перебуває майже на одному рівні упродовж 2012–2022 рр. (відповідно, 32,7 і 33,2 бала). Зниження усіх цих показників розпочалося ще у 2021 р., а тому не пов'язане з повномасштабною війною РФ

проти України. Отже, проблему погіршення показників слід шукати в інших причинах.

Іншим важливим ресурсом, який дає можливість аналізувати інституційну спроможність державних інституцій, є моніторинг програми SIGMA, заснований на принципах державного управління для країн-кандидатів на вступ до ЄС та потенційних кандидатів. Україна підлягала моніторингу у моніторингових хвилях 2006, 2018, 2021 та 2023 рр. (табл. 1). Значення цих даних для нашого дослідження полягає в тому, що в моніторингу SIGMA є індикатори, які враховують діяльність уряду протягом двох років великої війни.

Таблиця 1.

Оцінка якості державного управління за 5-бальною шкалою *

	2018	2021	2023
Стратегічні засади РДУ	1,5	1,5	3
Формування і координація політики	2,5	2,6	2,6
Державна служба та управління людськими ресурсами	2,8	2,4	2,1
Підзвітність	2,8	3,4	3,2
Надання послуг	1,5	4,3	4,5
Управління державними фінансами	Дані відсутні	2,9	2,8
Управління бюджетом та внутрішні аудит і контроль	Дані відсутні	2,9	2,8
Публічні закупівлі	Дані відсутні	3,2	3,0
Зовнішній аудит	Дані відсутні	2,5	2,5

* Наведені середні значення за кожною сферою. Середнє арифметичне субіндикаторів використовується для розрахунку середнього значення сфери.

Джерело: [Програма SIGMA, 2024].

Останній звіт Програми SIGMA за 2023 р. фіксує поліпшення таких показників, як "надання урядом послуг" та "використання цифрових інструментів". Позитивні зрушення є і щодо більш глибокого розроблення стратегії реформи державного управління, а також у сфері підзвітності саме під час великої війни. Без прогресу (порівняно з моніторингом 2018 р.) залишається "ефективність у формуванні та координації політик".

З позитивного – у резюме до звіту про результати моніторингу якості державного управління за період 2019–2023 рр., проведеного Програмою SIGMA, зафіксовано, що уряд та контрольовані ним центральні органи виконавчої влади під час війни втримали ефективність державного управління на довоєнному рівні, чим продемонстрували власну інституційну спроможність у розрізі такої її ознаки, як "адаптивність/резильєнтність" [Програма SIGMA, 2024]. Тобто найбільш критичні зауваження стосуються "ефективності у формуванні та координації політик". На практиці це означає недостатню координацію і взаємодію між представницькими та виконавчими органами влади всіх рівнів, а політологічною мовою – недосконалість системи стримувань і противаг. Тобто хронічна відсутність покращень свідчить про проблеми інституційного характеру, закладені конституційно або на рівні процесуального законодавства.

Якщо проаналізувати показники України у найпоширеніших моніторингових даних, які стосуються не лише системи влади, то вони такі: за Індексом демократії від *Freedom House* Україна посіла 91-ше місце у 2023 р. з показником 5,06 бала, тоді як у 2022 р. посідала 87-ме місце з показником 5,42 бала. Погіршення спостерігалось за такими показниками, як "електоральний процес" і "політична культура", хоча дещо покращився показник "функціонування уряду" [*Global Freedom Status, 2024*]. Інший не менш авторитетний рейтинг засвідчує, що в Україні покращилася ситуація щодо сприйняття корупції, де Україна піднялася на 3 позиції від 2022 р., тоді як за весь час моніторингу від 2012 р. сумарно лише на 10 позицій [*Corruption Perceptions Index, 2023*]. Погіршення пов'язане із запровадженням правового режиму воєнного стану, що в умовах повномасштабної війни не лише іншого вибору, як обмежити політичні права і свободи.

Цікаво також подивитися, **якими є показники щодо України порівняно з іншими країнами**. На рис. 1 наведено графік, який відображає співвідношення *Індексу крихкості держави* для деяких країн, який вираховується на основі низки показників – демографічний тиск, рівень еміграції, рівень економічної нерівності, економічне становище, криміналізація держави, роздрібненість у силових структурах й еліті, переміщення біженців усередині країни, зростання реваншистських настроїв, кількість послуг держави, дотримання законів і прав людини, зовнішнє втручання [*Fragile State Index, n.d.*].

Задля виразності розуміння для порівняння з Україною ми обрали Болгарію, як найменш динамічну країну – неофіта в Євросоюзі; Швецію, як успішну демократичну країну – не члена ЄС, і Росію, як нібито найуспішнішу країну на пострадянському просторі, яка нібито готова вести війну на виснаження. Слід зазначити, що Індекс крихкості вимірюють у діапазоні значень від 0 (найнижчий) до 100+ (найвищий).

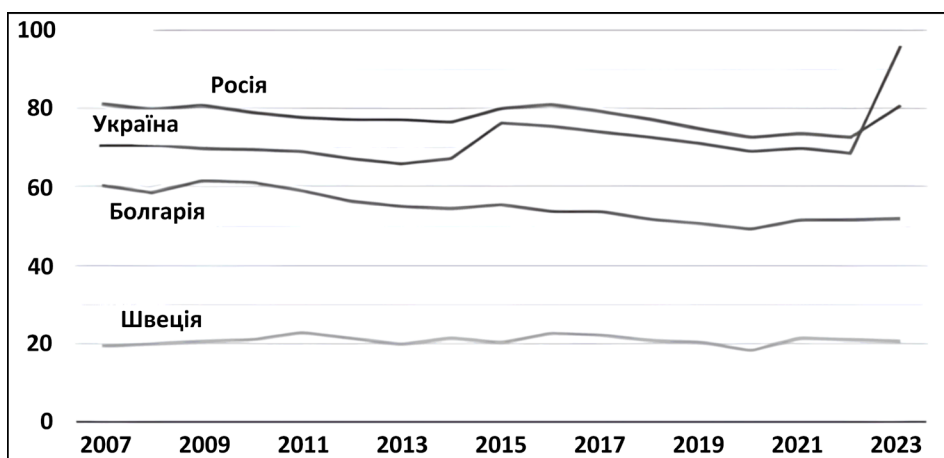

Рис. 1. Індеси крихкості держави для різних країн *

* Складено на основі даних Індексу крихкості держави, де 0 – найкращий показник, а 100+ – найгірший [*Fragile State Index, n.d.*].

Як бачимо, різниця між Україною та Болгарією – разюча. Натомість відмінності між Україною та Росією – незначні. За даними на 2021 р. (останній рік перед повномасштабним вторгненням) Україна посідала 91-ше місце, а Росія – 74-те. Хоча показники України, зі зрозумілих причин, справді погіршилися в разі через війну, і, за даними 2023 р., Україна була відкинута на 18-те місце.

Якщо ж брати виключно економічні показники, то за рівнем ВВП, наприклад, Польща – країна, співмірна з Україною за площею і кількістю населення, від часу падіння соціалістичного табору випередила Україну в'ятеро, як і за усіма іншими базовими показниками. Щодо пострадянських країн, то за рівнем ВВП Україна була вкрай непривабливою. Адже незадовго до великої війни найгірші економічні показники мала лише Молдова. Проте тут слід зробити поправку на те, що Україна з 2014 р. фактично перебувала у стані війни з Росією, а тому таке порівняння не надто коректне. Натомість за якістю демократії Україна, незважаючи на усі проблеми, випередила усі пострадянські республіки, за винятком країн Балтії, які вже 20 років є членами ЄС.

Отже, стан інституційної спроможності Української держави свідчить, що загалом органи державної влади активізувалися та запобігли виникненню кризи керованості країною під час повномасштабного російського вторгнення. Україна під час повномасштабного вторгнення вистояла завдяки і суспільній мобілізації та самоорганізації, і завдяки ефективним діям органів державної влади, чия роль зазвичай у публічному просторі недооцінюється. Проте такі результати не є свідченням достатньої інституційної спроможності держави. Порівняння індексів свідчить, що інституційна спроможність держави істотно посилилася за останні роки, але не за рахунок покращення якості державних інституцій, а, навпаки, за рахунок зменшення впливу держави на суспільство, бізнес, за рахунок дерегуляції економіки і цифровізації державних сервісів і вивільнення простору для включення суспільства. На мій погляд, це радше виняток з правил, і для подальшого ефективного функціонування країни потрібні докорінні зміни саме конфігурації політичних інститутів у частині їх взаємної відповідальності і взаємовпливу, щоб запас міцності держави не закінчився раніше перемоги у війні. Слід розуміти, що війна не є індульгенцією на покращення правил гри, а, навпаки, спонукає до змін, адже через війну Україна погіршила усі свої базові індекси. А це потребує тверезого і професійного підходу до оцінки ситуації і такого ж професійного підходу до того, щоб її виправити.

Однак перш ніж перейти до аналізу "пасток спроможності", слід звернути увагу на зміни настроїв в українському суспільстві. На перший погляд, воно є справді консолідованим щодо розуміння необхідності і готовності вистояти у війні з Росією. Проте неможливо не помітити зміни настроїв щодо ставлення до влади. Одним із найбільш тривожних сигналів є зниження довіри в суспільстві до органів державної влади, а отже, і послаблення їхньої легітимності. Про це свідчать дані соціологічного опитування, проведеного в червні 2024 р. соціологічною службою Центру Разумкова (табл. 2) [Оцінка ситуації в країні ..., 2024]. Як можна побачити з таблиці, рівень довіри до майже всіх органів

державної влади протягом останнього року істотно знизився і, за винятком Збройних сил України та Президента України, наблизився до довоєнних значень.

Таблиця 2.

Рівень довіри до органів влади *

Державні інституції	Липень – серпень 2021			Червень 2024		
	Не довіряють	Довіряють	Баланс довіри/недовіри	Не довіряють	Довіряють	Баланс довіри/недовіри
Збройні сили України	24,8	68,3	43,5	7,7	90	82,3
Президент України	57,6	36,2	-21,4	42,7	49,6	6,9
Місцева влада вашого міста/селища/села	37,8	51,4	13,6	45,6	44,8	-0,8
Уряд України	72,0	21,5	-50,5	72,8	21,6	-51,2
Верховна Рада України	75,1	18,7	-56,4	76,2	19,3	-56,9
Суди (судова система в цілому)	74,2	15,5	-58,7	73,4	17,1	-56,3
Державний апарат (чиновники)	75,7	14,9	-60,8	78,5	15,7	-62,8

* Складено за [Оцінка ситуації в країні ..., 2024].

Показово, що знизилися також і показники довіри до місцевих органів влади, що можна пояснити певним відстороненням цих інституцій від ухвалення рішень на користь військових адміністрацій через запровадження правового режиму воєнного стану.

Це означає, що в Україні розпочався своєрідний "відкат" і зниження рівня суспільної мобілізації. Зауважимо, що це цілком закономірний процес, адже у мобілізованому стані суспільство довго існувати не може, і радше свідчить про повернення суспільства до свого природного стану – з високим рівнем недовіри до органів державної влади. Однак цей цілком закономірний процес в умовах війни може створювати певні ризики і загрози як для політичної стабільності всередині країни, так і для інституційної спроможності держави. Зниження рівня довіри до органів державної влади зазвичай обертається саботажом виконання державних рішень. У нинішній ситуації – ситуації повномасштабної війни – це виявляється насамперед в ухилянні від мобілізації, намаганні втекти за кордон, небажанні платити податки або, інакше кажучи, у невиконанні того, що в конституції називається "громадянські обов'язки".

Щоб дати відповідь на запитання: у чому саме полягають проблеми інституційного характеру, їх причини, де саме "пастки спроможності" і як можна виправити ситуацію, коротко охарактеризую обставини формування політичних інститутів в Україні.

Умови формування політичних інститутів в Україні. Як відомо, для України характерна висока інституційна нестабільність (неусталеність), пов'язана з частими змінами конституційної моделі організації влади [Зеленько та ін.,

2023]. Наразі цикл політичних режимів, зумовлених дією різних конституційних моделей організації влади, є таким, як показано на рис. 2.

Рис. 2. Цикл політичних режимів в Україні *

* Складено авторкою.

Наразі в Україні діє правовий режим воєнного стану, що формує, відповідно, політичний режим воєнного часу, який було б неграмотно класифікувати відповідно до загальновизнаних параметрів, таких як політичні свободи чи змагальний політичний процес. Проте воєнний стан не скасовує і не нівелює системні проблеми інституційної спроможності, які під час війни чи повоєнного відновлення лише загострюються. Понад те, під впливом дії правового режиму воєнного стану формуються нові управлінські практики, які істотно впливають на інституційну спроможність держави і створюють нові системи причинно-наслідкових зв'язків і нову якість системи ухвалення рішень [Рафальський та Майборода, 2023а].

Загалом модель демократичного транзитиву, яка була втілена в Україні від початку 1990-х рр., характеризується як "реформа згори". Тобто ініціатором змін була політична еліта, оскільки активність суспільства загалом, рівень розвитку політичних партій, інститутів громадянського суспільства, політичної культури, свідомості були недостатніми для істотного і цілеспрямованого впливу. За такої моделі важливе значення має пакт еліт щодо системи державного правління, яка фіксується у конституції. Стосовно Конституції України, то вона, нагадаю, була утверджена у 1996 р. і набула схвальних відгуків міжнародної демократичної спільноти в частині забезпечення політичних прав і свобод та соціальних гарантій. Однак за своєю суттю Конституція України є телеологічною (орієнтовною, цільовою), тобто конституційні норми про правову, демократичну, соціальну державу мали орієнтовний характер і на момент ухвалення Конституції були радше бажаним напрямом розвитку країни, ціллю, а не відображенням реального стану речей. Наголошу, що такий конституціоналізм притаманний усім посткомуністичним державам. З одного боку, він здавався своєрідним запобіжником від авторитарного рецидиву, а з іншого – окреслював стратегію розвитку державності, що видавалося цілком логічним [Зеленько, 2013].

Проте конституція – це документ, який фіксує певні правила гри і задає правові рамки для розвитку політичних практик. Від того, які механізми закладено в конституції, залежить, по суті, подальша траєкторія розвитку держави. Для того, щоб досягти такого стану політичних і суспільних інститутів, який закладався

телеологічною конституцією, потрібно було ухвалити низку процесуальних законів, які б забезпечили виконання норм конституції відповідно до високих соціальних стандартів, які у ній закладені. Це саме стосується і функціонування системи стримувань і противаг, яка мала б бути не лише ефективною, але ще й гарантувати високий рівень спадковості політики, щоб уникнути "авторитарних рецидивів" і привчити суспільство до нових інститутів. Тобто йдеться про високу політичну відповідальність еліт.

Однак такі норми або взагалі не запроваджувалися, або запроваджувалися з великим запізненням. Достатньо згадати, що перший Закон "Про Кабінет Міністрів України" було ухвалено у 2008 р., Закон "Про регламент Верховної Ради України" – у 2010 р., т. зв. Закон "Про імпічмент президента..." – у 2019 р. і т. д. Досі, наприклад, діє вкрай спрощений механізм реєстрації політичних партій, що було необхідністю на початку демократичного транзиту, але має надзвичайно деструктивний вплив на партійну систему зараз. Досі немає закону про Президента України, про Верховну Раду і т. ін. Аргумент про те, що конституція – це закон прямої дії, не витримує критик, адже для реалізації будь-якого рішення потрібна процедура. У разі її відсутності неможливі ні імпічмент, ні розпуск парламенту, ні переформатування уряду чи окремі звільнення високопосадовців. Саме через вкрай заплутане законодавство Україна тривалий час є в трійці лідерів (після Туреччини і РФ) за кількістю звернень до Європейського суду з прав людини [Україна на третьому місці ..., 2024].

Що відбувається з телеологічною конституцією, якщо відсутні необхідні процесуальні закони? У разі дефіциту норм права (дефіциту унормування соціально-політичних процесів) виникає *правовий вакуум*. Проте це неприродний стан для суспільства, а тому він зазвичай заповнюється довільно, часто неправовими практиками [Політичний процес ..., 2022]. Це приблизно, як люди протоптують стежку там, де їм зручно, незважаючи на чужі городи, а не там, де задумано задля спільного блага. Якщо ж цей процес триває довго, то починають формуватися *інституційні пастки*, або "пастки спроможності" (термін Д. Асемоглу та Дж. Робінсона) – комбінація правових норм, існування і поєднання яких знову і знову відтворює негативні (нездорові) політичні практики [Acemoglu & Robinson, 2012].

В Україні це відбувалося в умовах, коли було запроваджено ваучерну модель приватизації, тобто не було встановлено обмежень на скуповування ваучерів в одні руки і не допущено міжнародних інвесторів. Таким чином процес первинного нагромадження капіталу відбувся за кілька років. Уже у кінці 1990-х – початку 2000-х рр. в Україні сформувалися фінансово-промислові групи, або монополії, які задля збереження статус-кво почали формувати політичні інститути в своїх інтересах. Йдеться насамперед про тип виборчої системи, принципи формування уряду, обмежений вплив парламенту, перетворення політичних партій та організацій громадянського суспільства на інструменти впливу цих фінансово-промислових груп [Зеленько та ін., 2023]. Завдяки цьому повністю деформувалася система інтеракцій знизу по лінії

"суспільство – держава". Іншими словами – держава і суспільство продовжили існування ніби в паралельних реальностях, оскільки інститути, які б забезпечували систему інтеракцій – політичні партії і громадські організації, – так і залишилися в доволі аморфному стані. Крім того, слабка дисперсія влади призвела до того, що інститут президентства став недоторканим, невідзвітним і фактично опинився поза системою стримувань і противаг, став над усіма гілками влади, порушивши тим самим базовий принцип демократії – поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову [Зеленько, 2024].

Власне, саме тому ще з кінця 1990-х – початку 2000-х рр. ми зіткнулися з проблемою "захопленої держави", коли політика вироблялася на основі консенсусу різних фінансово-промислових груп, а суспільству відводилася роль легітимації їхньої влади на виборах. Тобто фактичним власником країни стали фінансово-промислові групи. У міжвиборчий період впливати конвенційним способом на державу не вдавалося, оскільки не було відповідних інструментів – нерозвиненість партійної системи і громадянського суспільства, умовна незалежність медій, слабкі можливості впливу на виконавчу владу представницьких органів влади, непрацюючий неформальний інститут "громадської думки" тощо. Саме тому проблеми вирішувалися у формі масових протестів, відомих як майдани. А це неконвенційні (тобто малопрогнозовані і радикальні) форми впливу. Черговим поштовхом, який перекоотив українське "квадратне колесо суспільного розвитку" (у термінах бразильського історика Вернека-Содре) стала Революція гідності [Зеленько, 2014]. Після неї в Україні вчергове відбулися зміни інституційного характеру, які у поєднанні з інституціоналізацією проєвропейської політики сприяли посиленню інституційної спроможності держави.

Ідеться насамперед про такі інституційні зміни:

– відновлення парламентсько-президентської республіки (дисперсія влади), чим забезпечується ідея кооптації (інкорпорації) більшої кількості політичних акторів до вироблення політичних рішень, що посилює процеси політичної конкуренції і є умовою розвитку країни, незважаючи на вкрай брудні методи такої конкуренції;

– розширення установчих повноважень парламенту (це також посилення політичної конкуренції) і тим самим створення передумов для формування органічної моделі взаємодії держави і суспільства, де забезпечується логіка демократичної держави, – суспільство голосує за партії, парламентські фракції стають продовженням партій, за які проголосувала більшість виборців, фракції формують уряд;

– запровадження електронного декларування для високопосадовців, що дало можливість бодай якось бачити структуру доходів і моніторити стиль життя високопосадовців і на основі цього вдаватися до розслідувань у разі їх невідповідності (залишимо поза дужок критерії цього моніторингу, але як інститут – це вкрай корисний метод);

– формування антикорупційної інфраструктури; наразі ця реформа вважається однією з найсильніших у структурі реформ судової влади;

– децентралізація фінансів і фактичне виведення територіальних громад з-під ручного керівництва центру на основі критерію особистої лояльності до центральної влади, що також сприяло посиленню політичної конкуренції; найбільш яскравим свідченням є сплеск регіональних партій (близько 190) на місцевих виборах 2020 р.;

– запровадження пропорційної виборчої системи (вибори за цією системою ще не відбулися, але ліквідація мажоритарної складової істотно знижує лауну для парламентської корупції, а запровадження преференційного голосування виводить партії з-під диктату її лідерів, а по суті – фінансово-промислових груп);

– запровадження державного фінансування політичних партій і тим самим також зменшення їх залежності від фінансово-промислових груп;

– адміністративно-територіальна реформа, в основу якої покладено принцип концентрації ресурсів, що спричинило формування великої кількості сильних територіальних громад;

– інституціоналізація проєвропейської політики (спрацював т. зв. "закон сполучених посудин", коли країна, беручи на себе зобов'язання інституційного характеру, ніби підтягується до більш розвиненого державного або інтеграційного утворення);

– антиолігархічне законодавство, що дало можливість поставити питання про ефективність антимонопольної політики і зменшення ролі і ресурсів впливу (зокрема через медіа, політичні партії) фінансово-промислових груп;

– дерегуляція економіки і зменшення впливу "людського фактору" у бізнесі завдяки цифровізації великої кількості державних послуг [Зеленко, 2024].

Проте, незважаючи на важливі інституційні реформи політичної системи, їх виявилось недостатньо, деякі з них було істотно вихолощено (як от т. зв. закон про декларування високопосадовців, про державне фінансування політичних партій), система норм права лишається часто неузгодженою і не відповідає європейським стандартам, а остаточно "пастки спроможності" не було ліквідовано і тому вони й надалі справляють негативний вплив на політичні процеси, а в умовах повномасштабної російсько-української війни таять у собі загрози іншого порядку.

Перша системна проблема полягає в тому, що на сьогодні у нас залишається *нормативно перевантажена конституція*, чим на конституційному рівні закладено передумови для політичного популізму. А це зворотний бік телеологічного конституціоналізму і політичного компромісу, досягнутого між політичними силами середини 1990-х (комуністами і демократами та націоналістами), оскільки держава не в змозі забезпечити всі соціальні гарантії, зафіксовані в конституції. Ситуація, коли норми конституції не виконуються, девальвує конституцію як основний закон і є першою найбільшою проблемою.

Друга системна проблема стосується т. зв. *дефіциту інституціоналізації влади* (термін – Авт.), про що йтиметься далі, і ця проблема лише поглиблюється

через воєнний стан. Тобто система стримувань і противаг в Україні так і залишається недосформованою, що виявляється, зокрема, у дублюванні повноважень, подвійному підпорядкуванні органів виконавчої влади тощо. Наприклад, незважаючи на те, що конституційні норми є нормами прямої дії, в Україні неможливо провести референдум, неможливо відправити у відставку уряд, який отримав парламентський вотум недовіри, неможливо заслухати звіт міністра, якому "поставили двійку", неможливо позбавити депутатського мандата депутата, який паплюжить цей статус або не виконує своїх безпосередніх функцій тощо. Найбільше "пасток спроможності" лежить у площині "парламент – уряд – президент". Маючи нібито парламентсько-президентську республіку, за фактом, поєднання функцій та компетенцій цих органів виписано так, що на практиці маємо істотне нівелювання ролі парламенту, зокрема його контрольної функції, і ще більше уряду на користь перетікання повноважень до інституту президентства. Правовий режим воєнного стану лише поглибив цю проблему [Ситник, 2023], хоча тут це має об'єктивне пояснення. А наявність однопартійної парламентської коаліції, що є унікальною ситуацією як для країни з атомізованою партійною системою, лише сприяє процесу перетікання повноважень до інституту президентства. В сумі внаслідок дефіциту інституціоналізації влади ми отримали абсолютну недовіру інституту політичної відповідальності і вкрай неефективний механізм стримувань і противаг. Ці процеси мають кумулятивний ефект, що призводить не просто до зниження, а до колапсу інституційної спроможності держави і ходіння по колу.

Які найбільш загрозливі "пастки спроможності" зберігаються?

– розмита (неоднозначна) кадрова суб'єктність виконавчої вертикалі. Ця дуальність у підпорядкуванні виконавчої вертикалі є рідкісною, як підмітила Н. Кононенко, для інституційної архітектури країн-членів ЄС, в яких представники виконавчої влади в регіонах, як правило, підзвітні та підпорядковані виключно парламенту. В політичних практиках, поширених у слабких демократіях, таких як українська, значне делегування главі держави кадрових повноважень (поза межами виконавчої гілки влади) зумовлює великий обсяг його функцій, а також поступове привласнення неприцільних президенту функцій координації діяльності виконавчої влади [Кононенко, 2024]. Це створює серйозні небезпеки, пов'язані з відсутністю ефективного контролю над інституцією президента та поступовою інституційною деградацією уряду;

– відсутність правової норми щодо незворотності відставки уряду в разі неухвалення Верховною Радою України програми діяльності уряду (так званий "напівакцептований уряд"). Відсутність програми уряду унеможливорює формальну оцінку парламентом його діяльності, в якій саме програма є відправною точкою. Тому діяльність уряду без програми є частиною проблеми недовіри інституту політичної відповідальності органів державної влади. За підрахунками Н. Кононенко, з моменту ухвалення 1996 р. чинної Конституції, що унормовує роботу урядових кабінетів без підтримки їхніх програм

парламентом, українські уряди працювали без ухвалення Програми діяльності Уряду Верховною Радою 59% робочого часу, або сумарно 16,5 року [Кононенко, 2024]. Показово те, що українське законодавство взагалі не передбачає тривалий період діяльності уряду без затвердженої парламентом програми його діяльності. Однак лакуни у законодавстві і відсутність прямих формулювань щодо санкцій діяльності без затвердженої програми дозволяє такі ситуації, що вкрай дезорієнтують і парламентські партії, і негативно впливає на розуміння, куди рухається держава;

– відсутність затвердженої парламентом Програми діяльності уряду має й інші наслідки. За таких обставин уряд ніби втрачає своє політичне обличчя і перетворюється на суто технічний орган, якому нібито й не треба ініціювати власні політики, адже він не має імунітету від звільнення, який мав би тривати рік у разі затвердження програми його діяльності. За таких обставин і за наявності однопартійної парламентської більшості уряд фактично перетворюється у групу менеджерів Офісу Президента. В урядовців зникає потреба брати участь у засіданнях профільних комітетів (під час війни така практика стала нормою), приходити у парламент зі звітами, давати формальні відповіді на депутатські запити і т. д.;

– відсутність норми, яка б передбачала санкції стосовно президента у разі, коли той не підписує або накладає вето щодо ухваленого парламентом закону у чітко визначений термін. Це призводить до того, що закони, ухвалені ВРУ, можуть місяцями без підписання і без накладання вето лежати в Офісі Президента. Натомість у парламентських демократіях зазвичай по закінченні визначеного конституцією терміну законопроекти стають законами у редакції, прийнятій парламентом, що також є формою впливу парламенту;

– недостатньо врегульоване питання парламентської коаліції та відсутність вимог щодо членства урядовців у партіях, які входять до проурядової коаліції в парламенті. Тим самим розвивається ідея політичної відповідальності партії, яка є базовим принципом демократії, коли аксіомою є те, що політика реагує на організовані суспільні інтереси, представлені партією. Партія є суб'єктом виборчого процесу, а фракція, як продовження партії в парламенті, – суб'єктом законодавчого процесу, і цілком логічно, що вона мала б нести політичну відповідальність. На виборах – коли за неї голосують чи не голосують, а у міжвиборчий період це зазвичай репутаційна відповідальність – у разі будь-яких підозр щодо недобросовісності такий політик іде у відставку. Натомість в Україні за партіями, які стали парламентськими, зазвичай стояли фінансово-промислові групи, і в таких випадках власники партій наймають кваліфікованих політехнологів, ті вивчають настрої громадян, проводять ребрендинг партії, але такий, що партію і не впізнати, і ті самі ФПГ заводять партію у владу. Звісно, це вже нові обличчя, інша назва партії, але за нею стоять ті ж самі люди, які зазвичай лишуються в тіні – т. зв. олігархи [Політичний процес ..., 2022]. Причому їх вплив з часом став настільки руйнівним, що однією з вимог до України задля реалізації ідеї членства в ЄС стала вимога деолігархізації;

– неефективна система інкорпорації (відбору) еліт й інституту репутації. Так, навіть складно згадати випадки, коли б високопосадовці в Україні добровільно йшли у відставку у разі підозри у незаконних діях (недостовірні дані у деклараціях, корупційні скандали, плагіат, конфлікти інтересів). Як наслідок, це зумовлює інституційну ерозію насамперед ВРУ, яка втрачає вплив на виконавчу владу, оскільки уряд добровільно передає значну частину своїх компетенцій президенту, який фактично парламенту не підзвітний, не підпорядкований і не підконтрольний [Кононенко, 2024]. Адже процедура імпичменту, незважаючи на ухвалений у 2019 р. т. зв. Закон "Про імпичмент", настільки складна і тривала, що фактично нереалізовувана;

– правова неврегульованість діяльності парламентських коаліцій дозволяє політичним акторам в Україні використовувати у реальному житті цей інструмент для реалізації власних інтересів (за принципом "каламутної води"), що стає однією з причин інституційної деградації як уряду, так і Верховної Ради і є джерелом політичної корупції; створивши коаліцію у парламенті, що є умовою початку нової каденції парламенту, представники коаліції часто голосують усупереч загальній позиції фракції або ж висувують умови в обмін на голосування, чи ж саботують діяльність коаліції, пропускаючи засідання комітетів, чим не забезпечують кворум, необхідний для ухвалення рішень і т. д.;

– відсутність чіткого механізму подолання урядових криз, що підштовхує суб'єктів політичного процесу до застосування переважно таємних (кулуарних) політик, політичних торгів, коли міністром призначається представник певної ФПГ, а ніяк не фахівець. Або ж міністр, який не справляється з обов'язками, не звільняється саме тому, що за ним стоять особи, які саботують призначення нового міністра. За таких умов урядова криза може тривати до 60 днів. Лише тоді, якщо уряд так і не призначено, президент розпускає Верховну Раду. Для порівняння, у країнах ЄС переважно застосовується конструктивний вотум недовіри і формуються тіньові уряди, які в разі відставки швидко підхоплюють владу;

– деструктивний вотум недовіри: за останні десять років єдиним прем'єром, який хоча б формально після свого призначення на посаду дотримався принципу погодження з Верховною Радою України складу уряду, був А. Яценюк (2014–2016 рр.). Така імітація конструктивного вотуму недовіри порушує чинне в Україні законодавство, яке чітко фіксує необхідність багатоетапного публічного процесу формування уряду (навіть в умовах кризи) і свідчить про домінування кулуарних домовленостей над відкритими політичними практиками [Кононенко, 2024], а за таких умов в Україні предметом політичних торгів стають не задекларовані у виборчих програмах принципи, а особисті вигоди "власників" парламентських партій, груп і депутатів-мажоритарників;

– розмита відповідальність міністрів; так, хоча міністра звільняє виключно Верховна Рада України, міністр може написати заяву на звільнення Президенту України, Прем'єр-міністру або Верховній Раді. Тобто, по суті, маємо 3 суб'єкти, до яких може звернутися міністр-претендент на звільнення за власним бажанням, але перед жодним з них міністр не зобов'язаний звітувати. Натомість відсутність

норми про обов'язкове звітування міністра перед Верховною Радою України при звільненні фактично нівелює його політичну відповідальність і не дає розуміння того, що було не так у роботі міністерства, які причини спонукали міністра до звільнення тощо;

– відсутність у парламенту права поточного коригування складу уряду, ситуативне використання такої форми парламентського контролю, як "година запитань до уряду", що нехарактерно для парламентських республік; тобто парламент не може після заслуховування звіту міністра ініціювати його відставку у разі негативної оцінки його діяльності. Це нівелює роль парламенту як вищого представницького органу і саму ідею парламентської республіки;

– відсутність норми про долю закону у разі його непідписання чи незастосування права вето президентом у визначений термін, що є інструментом зловживання владою главою держави і послаблення ролі парламенту (зазвичай у європейських демократіях у таких випадках законопроект оприлюднюється у редакції, ухваленій парламентом);

– відсутність інституту інтерпеляції як форми парламентського контролю. В Україні діє інститут депутатського запиту, але депутатські запити не є публічними, їх обговорення можливе лише у разі наполягання його автора. Така неpubлічність створила в парламенті цілий "ринок депутатських запитів", які продаються. Найгучнішою з цього розряду стала справа народного депутата І. Мосейчука з Радикальної партії О. Ляшка, який торгував депутатськими запитами, коли тому чи іншому бізнесмену потрібно було гарантовано зібрати певну інформацію. Іншою проблемою є те, що ця форма парламентського контролю допускає формальні відписки від органів виконавчої влади і не передбачає обов'язкового обговорення [Впровадження внутрішньої реформи ..., 2022–2023], тоді як інтерпеляція передбачає більш жорсткий контроль за виконавчою владою і обговорення офіційної відповіді з обов'язковою участю міністра або його заступників під час обговорення цього питання, і, що особливо важливо, процедура інтерпеляції передбачає постановку питання про політичну відповідальність міністра, що посилює роль парламенту;

– розмита кадрова суб'єктність нівелюється вже більш розподіленим впливом між головою уряду та керівником держави на місцеві органи державної влади ("виконавчу вертикаль"), відповідальні перед Президентом України, але підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів. Ініціатива звільнення голів місцевих державних адміністрацій може походити й від Президента України, й від Прем'єр-міністра. Президент має призначати голів місцевих державних адміністрацій, підібраних і рекомендованих урядом. Але Глава Держави має право відхилити подання уряду та запропонувати іншого кандидата. Запровадження правового режиму воєнного стану ще більше відірвало уряд від здійснення виконавчої влади на місцях через створення підпорядкованих Президенту тимчасових військових адміністрацій [Кононенко, 2024], чия діяльність, зі зрозумілих причин, не є ані прозорою, ані підконтрольною

місцевим представницьким органам влади. Тривалий характер війни, по суті, формує паралельну систему влади в Україні – непідконтрольну і непрозору;

– недосконалість імперативного мандата і відсутність можливості бодай якось вплинути на депутата, який не виконує свої функції, за винятком норми, внесеної у 2023 р. до Закону "Про Регламент Верховної Ради України" [2010], про нарахування заробітної плати за умови відвідування депутатом не менш як 70% засідань ВРУ; звідси й депутати, які або самоусунулися від своїх обов'язків, або відверто займаються колабораціоністською діяльністю і, при цьому, надалі отримують депутатську платню і мають статус народного депутата;

– неврегульованість статусу парламентської опозиції. Коли ухвалювали Закон "Про Регламент Верховної Ради України", статус парламентської опозиції було визначено в окремому розділі, однак після так званого "конституційного перевороту" 2010 р. ці статті було вилучено. У 2014 р., відновлюючи парламентсько-президентську модель, цей розділ не повернули. Це створює ситуацію невизначеності в парламенті, порушує права виборців, які віддали свої голоси за опозиційні партії або депутатів, оскільки вони ніби й представлені в парламенті, а нібито й ні, оскільки опозиційні партії не мають гарантованого права голосу, окрім участі у парламентських дебатах, гарантованих керівних посад у парламентських комітетах – бюджетному, прав людини, свободи слова (як це прийнято в парламентських демократіях), у керівництві парламенту, унеможлиблює формування "тіньового уряду" на випадок відставки діючого і т. д.;

– недосконалості системи стримувань і противаг сприяє й такий нібито позасистемний фактор, як деінституціоналізація партійної системи. Але з огляду на те, що саме партії мали б виконувати кадрову і владну функції, деінституціоналізація партійної системи через вихолощення функцій політичних партій і перетворення їх на бізнес-проєкти унеможлиблює ефективні (конвенційні) механізми взаємодії та впливу суспільства на владу через украй неефективні, з погляду реалізації, ідеї народного волевиявлення виборчої системи і процедури реєстрації політичних партій.

Це далеко не повний перелік інституційних пасток, які роками формували в Україні слабкі та несуб'єктні (практично неспроможні) уряди та парламенти, безвідповідальні політичні партії і, найгірше, абсолютно свавільне ставлення до законів і процедур, уповільнювали політичну, економічну та соціальну трансформацію країни. Такі приклади, за висновком С. Ситник, є продовженням розвинутих на початку президентського терміну В. Зеленського тенденцій, коли було прийнято низку рішень, які відображали перебирання на себе функцій уряду у питаннях формування державної політики [Ситник, 2023]. Наголосимо, що такі інституційні лакуни, коли десь не до кінця врегульовано діяльність депутата, десь нечітко виписані компетенції Кабміну, десь проігноровано процедуру проходження законопроекту, десь на питання кворуму парламентського комітету заплющено очі і т. ін., мають кумулятивний ефект і можуть відтворюватися у неправових практиках, що здатне вихолостити роль цілого інституту.

Найбільшою проблемою вкрай недосконалої інституційної матриці є абсолютно неефективний інститут політичної відповідальності і політичної репутації. В умовах політичного режиму воєнного часу ці інституційні пастки становлять смертельну небезпеку.

Який вихід із цієї ситуації? Можна виокремити кілька способів посилення інституційної спроможності держави:

1) *Самолегітимація* – це найнебезпечніший спосіб, адже він здійснюється через заборони та обмеження прав і свобод, систему примусів і покарань і не сприяє динамічній стабільності; поки що в умовах війни в Україні найбільш активно використовуються саме такі методи через намагання сформувати єдиний інформаційний простір у вигляді "Єдиного марафону", а також через обмеження політичних прав і свобод. Зауважимо, що в умовах війни ці методи часто є виправданими, але вони можуть мати дуже погані наслідки.

2) *Внесення змін до Конституції України і ліквідація "пасток спроможності"*, що, однак, неможливо під час дії воєнного стану. Проте з огляду на суспільно-політичні трансформації в Україні в умовах війни саме цей шлях буде найбільш затребуваним під час повоєнного відновлення як запит на новий суспільний договір, і зволікання з його підготовкою – це лише перенесення проблем довоєнної України у повоєнну Україну.

3) *Задіяння неелекторальних інструментів легітимації влади, кооптація* (своєрідна "швидка допомога"), які дозволять підтримувати задовільний на час дії правового режиму воєнного стану рівень легітимності.

З-поміж окреслених способів нівелювання "пасток спроможності" єдиний можливий і необхідний – це внесення змін до Конституції України, що в умовах дії правового режиму воєнного стану нереалізовуваний. Тому в умовах війни владі лишається лише шляхом задіяння неелекторальних інструментів підтримувати власну легітимність, яка б дозволила вистояти у цій війні. Водночас, уже перейти до практичної розробки нового суспільного договору з огляду на необхідність усунення "пасток спроможності" і нових суспільних реалій, породжених війною і попереднім не надто вдалим досвідом політичної трансформації.

Які неелекторальні інструменти легітимації влади як спосіб *тимчасового* посилення інституційної спроможності Української держави можна використати, пояснимо, спираючись на дослідження, проведене в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [Зеленько та ін., 2024].

Задля дослідження найбільш ефективних інструментів легітимації влади було виокремлено чинники, які належать до компетенції органів державної влади, і запропоновано експертам визначити їх вплив у розрізі кластерів "сильний–слабкий" та "сильний–досить сильний". В опитуванні взяла участь 261 особа, що є досить великою вибіркою для експертного середовища. Чинники, які вони оцінювали, – здатність гарантувати безпеку; підзвітність; справедливі політики та практики; взаємодія з громадянами щодо формування політик; довіра громадян; стабільність і прогнозованість; прозорість; локалізована корупція; ефективність (дії в межах Конституції і законодавства (рис. 3.).

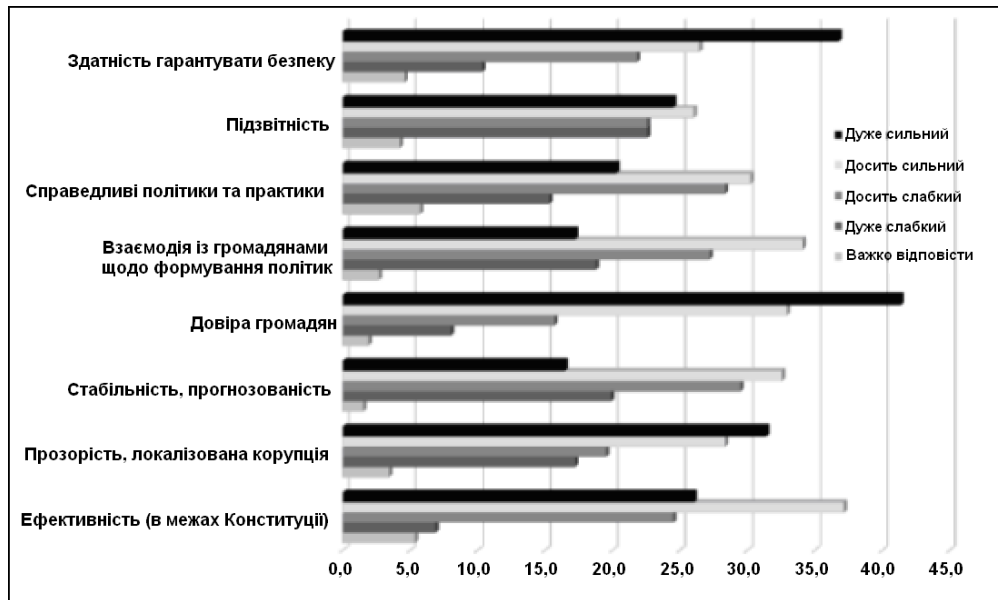

Рис. 3. Вплив окремих чинників на формування загальної легітимності інститутів публічної влади в умовах воєнного стану, %

На основі отриманих відповідей та за результатами аналізу соціологічних даних можна констатувати, що з-поміж неелекторальних інструментів легалізації найбільш ефективними можуть бути аж ніяк не ті, які ми описали як "самолегітимація". Навпаки, надважливою умовою легітимного сучасного владного інституту в Україні є довіра до нього громадян, здатність інституту гарантувати безпеку та реальна ефективність, забезпечувана в межах Конституції. Щодо президента, то особливо важливими інструментами легітимації цього інституту під час воєнного стану є розроблення політики національної безпеки, ведення зовнішньополітичної діяльності та гарантування дотримання Конституції. Для парламенту максимально важливим є чітке і прозоре дотримання ним законотворчих процедур, формування уряду та здійснення парламентського контролю за його діяльністю, а також демонстрація депутатської доброчесності. Для легітимації уряду найбільш дієвими інструментами є довіра до нього міжнародних партнерів, зрозуміла публічна комунікація та реалізація відповідальності Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою. Для легітимації органів місцевого самоврядування, на думку експертів, дуже важливими чинниками є справедливе використання місцевих бюджетів, комунікація з територіальними громадами та ефективне розв'язання місцевих проблем.

Тобто наявне законодавство дає достатній набір інструментів демократичної легітимації влади під час війни. Ці інструменти, навпаки, під час війни дають можливість мобілізувати парламентарів опозиційних фракцій, територіальні громади, організації громадянського суспільства, бізнес, а не виключення їх з

процесів, як це відбувається. Крім того, слід розуміти, що кооптація (інкорпорація широких суспільних прошарків) – це ще й розподіл відповідальності, а відтак зниження політичної напруги в суспільстві, зниження саботажу державних рішень тощо. Звісно, все це неможливе без нормальної комунікативної політики держави, чесною розмови із суспільством.

Висновки. Аналіз інституційної спроможності Української держави в умовах війни дозволяє дійти кількох важливих висновків, що стосуються як поточного стану політичних інститутів, так і можливих шляхів реформування задля підвищення ефективності управління. В умовах повномасштабної війни з Росією виявилися як позитивні, так і негативні аспекти інституційної спроможності України. Зокрема, мобілізаційний потенціал державних інституцій і суспільства сприяв утриманню країни від розпаду в умовах серйозних зовнішніх викликів.

Водночас, серйозними проблемами залишаються недоліки політичної системи, пов'язані з недостатньою інституціоналізацією влади та хронічним дефіцитом реформ у сферах урядування, і, як наслідок, недооформленої системи стримувань і противаг. Незважаючи на збереження високої довіри до Збройних сил та Президента України, загальна картина свідчить про зниження рівня суспільної мобілізації, що є закономірним наслідком тривалих кризових умов. В умовах війни суспільство не може довго залишатися в стані максимальної мобілізації, що спричиняє повернення до звичного рівня недовіри до інститутів. Це, у свою чергу, створює ризики для подальшої політичної стабільності та ефективного управління, оскільки недовіра до державних інституцій може сприяти саботажу виконання рішень та ухилянню від обов'язків, таких як сплата податків чи мобілізація.

Отже, недостатній рівень інституційної спроможності держави є результатом як об'єктивно-історичних обставин (соціальна пасивність громадян, недостатнє відчуття власної відповідальності, суспільний патерналізм і ставлення до держави як до чогось чужого – т. зв. "політичне відчуження", або виключно споживацьке ставлення), так і вкрай невдалою інституційною матрицею, закладеною в Конституції. Тут основними є три проблеми:

1. Телеологічний (орієнтовний) конституціоналізм зі стандартами, притаманними повноцінним демократіям, закладені в Конституцію, можуть бути втілені лише за умови ухвалення відповідних процесуальних норм, які б забезпечили виконання Конституції. В Україні цей процес розтягнувся не на одне десятиліття, внаслідок чого багато норм Конституції щодо прав і свобод були девальвовані, а система стримувань і противаг недосформованою.

2. Високий рівень політичного популізму був закладений в Конституцію, адже молода держава не могла на належному рівні забезпечувати ті громадянські права, соціально-економічні стандарти і соціальні гарантії, які прописані в Конституції (право на безкоштовне лікування, право на гідну оплату праці, право на безкоштовну освіту тощо). Це є фактором девальвації багатьох норм Конституції в частині соціальних прав і гарантій і змушує політичні партії обіцяти на виборах те, що виконати апріорі неможливо.

3. Закладена в Конституцію система стримувань і противаг без урахування того, як така система здатна працювати, створила інституційні умови для поступової деградації інституту політичної відповідальності, для перманентних конфліктів між законодавчою владою та інститутом президентства, який, по суті, сконцентрував у своїх руках усю повноту виконавчої влади з різним ступенем концентрації (залежно від того чи президентсько-парламентська, чи парламентсько-президентська республіка була в Україні). Це не сприяє ані включенню суспільства, ані якісним змінам у системі влади тощо.

Тому нині, після 33 років незалежності, перед Україною стоять ті ж самі завдання: вибудувати інституційно спроможну систему влади, яка б забезпечувала динамічний розвиток і відповідала стандартам і практикам ЄС і, головне, посилювала легітимність влади з огляду на завдання вистояти у війні і повоєнного відновлення. Незважаючи на повномасштабну війну і використання неелекторальних інструментів легітимації влади під час дії правового режиму воєнного стану, така політика не повинна замінювати собою необхідність удосконалення законодавства, що регламентує інституційний дизайн політичної системи України, який потребує змін. Підготовка до конституційної реформи і формування нового суспільного договору під час дії правового режиму воєнного стану має відбуватися на рівні наукової та експертної дискусії і жодним чином не може бути виключно справою політичних сил. Зараз не час для нових експериментів. При цьому стратегічно, з огляду на попередній історичний досвід, соціальний запит і стан розвитку українського суспільства, доцільно впроваджувати механізми кооптації і залучати якомога більше громадян до вироблення державної політики. Цей шлях є більш складним з інструментального погляду. Однак кооптація – це і розподіл відповідальності, і зняття напруги, і стимулювання до активнішої діяльності.

Фактично зараз ми зупинилися на розвилці – чи далі розбудовувати парламентську модель, чи через війну посилювати президентську. На перший погляд, сильна президентська модель здатна посилити керованість державою, і вона насправді виправдала себе у перші роки війни, однак надалі слід усвідомлювати, що ведення тривалої війни – неможливе без причетності усіх громадян (кооптації і дисперсії влади), і ця причетність – не лише підвищення податків. Адже дисперсія влади – це й дисперсія відповідальності. Особливо важливо наголосити, що без посилення інституційної спроможності держави і ліквідації "пасток спроможності" Україні буде вкрай складно адаптуватися до норм і практик ЄС, так само як і здійснювати повоєнне відновлення.

Бібліографічні посилання

Балабан, Р. В., Брехаря, С. Г., Кияниця, Л. Л., Кондратенко, О. Ю., Кононенко, Н. В., & Ляшенко, Т. М. (2022). *Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання: Монографія* (Г. І. Зеленько, Керівник, Наук. Ред.). Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/ievafa>

- Впровадження внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. Актуальний статус та потенціал впровадження. (2022–2023). *Часопис "ПАРЛАМЕНТ"*, 2. <http://surl.li/xymgqc>
- Зеленько, Г. (2013). Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 3, 280–288.
- Зеленько, Г. (2024). Інституційна спроможність України в умовах війни: стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23 серпня 2024 року. *Вісник Національної академії наук України*, 9, 49–58. <http://e.surl.li/fmkqro>
- Зеленько, Г. І. (Ред.). (2014). *Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: Аналітична доповідь*. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/ctfgoz>
- Зеленько, Г. І. (Ред.). (2023). *Політична система України: конституційна модель та політичні практики: Монографія*. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/wvihhw>
- Зеленько, Г., Кононенко, Н., Перевезій, В., Овчар, І., & Ситник, С. (2024). *Інструменти легітимації влади в період дії режиму воєнного стану*. <http://surl.li/eudqjf>
- Кононенко, Н. (2024, Травень 01). Ухилинти розподілу влади. Чому система держуправління постійно дає збій. *Дзеркало тижня*. <http://surl.li/phkmpg>
- Конституція України. Закон України 254к/96-ВР (1996) (Україна). <http://surl.li/udpjhf>
- Костюченко, Ю. (2020). Державні інституції України: стан проблеми та шляхи підвищення ефективності. *Актуальні проблеми державного управління*, 1, 27–34.
- Литвин, В. (2010). *Порівняльний аналіз стабільності урядів країн Центральної Європи та України*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Литвин, В. (2018). *Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу*. (2024, Червень). Центр Разумкова. <http://surl.li/zchvpa>
- Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. (2022). (2-ге доп. Вид.). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/zhtzhp>
- Про Кабінет Міністрів України. Закон України (2014) (Україна). <http://surl.li/tvsffw>
- Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент). Закон України (2019) (Україна). <http://surl.li/lebzqa>
- Про Регламент Верховної Ради України. Закон України (2010) (Україна). <http://surl.li/lpytml>
- Про статус народного депутата України. Закон України (1993) (Україна). <http://surl.li/zrsouu>
- Про центральні органи виконавчої влади. Закон України (2011) (Україна). <http://surl.li/lvdniu>

- Програма SIGMA. (2024). Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу. <http://surl.li/yqqenz>
- Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2023а). *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: Монографія*. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/skbgzg>
- Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2023b). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни : Монографія*. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/nqhorb>
- Романюк, А., & Литвин, В. (2020). *Особливості міжінституційних відносин у трикутнику "глава держави–парламент–уряд" та їхні наслідки для політичного процесу*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. <http://e.surl.li/jebhxj>
- Ситник, С. (2023). Структурно-функціональні зміни виконавчої влади. У О. О. Рафальський, О. М. Майборода (Ред.). В *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: Монографія* (с. 121–157). Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/nqhorb>
- Україна на третьому місці за кількістю справ у ЄСПЛ*. (2024, Січень 24). Європейська правда. <http://surl.li/vgwlmv>
- Шевчук, В. (2022). Інституційна спроможність державних органів в Україні: аналіз сучасного стану та тенденцій розвитку. *Публічне управління та місцеве самоврядування*, 2(1), 55–63.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Business.
- Bevir, M. (2010). *Democratic governance*. Princeton University Press.
- Corruption Perceptions Index*. (2023). Transparency International. <http://surl.li/rjokfs>
- Ebbinghaus, B. (2005). Can path dependence explain institutional change? Two institutional regimes in welfare state development. In P. A. Hall & D. Soskice (Eds.). *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage* (p. 90–124). Oxford University Press.
- Economist Intelligence Unit. (2023). *Democracy Index 2023: The age of conflict*. Economist Intelligence Unit.
- Evans, P. (1995). *Embedded autonomy: States and industrial transformation*. Princeton University Press.
- Fragile State Index*. (n.d.). Global Data. <https://fragilestatesindex.org/indicators/>
- Fraser Institute. (2018). *Bureaucracy Index*. <https://www.fraserinstitute.org/>
- Fukuyama, F. (2004). *State-building: Governance and world order in the 21st century*. Cornell University Press.
- Global Freedom Status*. (2024). Freedom House. <http://surl.li/ypivgq>
- Grindle, M. (2004). *Good enough governance: Poverty reduction and reform in developing countries*. World Bank.
- North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.

Peters, B. G. (2010). *Institutional theory in political science: The new institutionalism*. Continuum.

The Legatum Prosperity Index. (2023). Legatum Institute. <https://www.prosperity.com/>

Worldwide Governance Indicators. (2024). World Bank Group. <http://surl.li/urtdyu>

References

Balaban, R. V., Brekharia, S. H., Kyianytsia, L. L., Kondratenko, O. Yu., Kononenko, N. V., & Liashenko, T. M. (2022). *Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychny, zmist i sposoby niveluivannia: Monohrafiia* [Crises of political development in Ukraine: causes, content and methods of leveling]. (G. I. Zelenko, Kerivnyk, Nauk. Red.). Kyiv: IPIeND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/ievafo> [in Ukrainian].

Vprovadzhennia vnutrishnoi reformy ta pidvyshchennia instytutysiinoi spromozhnosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. Aktualnyi status ta potentsial vprovadzhennia [Implementation of internal reform and enhancement of institutional capacity of the Verkhovna Rada of Ukraine. Current status and potential for implementation] (2022–2023). *Chasopys "PARLAMENT"*, 2. <http://surl.li/xymgqc> [in Ukrainian].

Zelenko, G. (2013). Suspilna solidarnist v Ukraini v konteksti funktsionalnosti politychnykh instytutiv: formalnist i realnist [Social solidarity in Ukraine in the context of the functionality of political institutions: formalist and realist]. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 3, 280–288 [in Ukrainian].

Zelenko, G. (2024). Instytutysiina spromozhnist Ukrainy v umovakh viiny: stenohrama dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 23 serpnia 2024 roku [Institutional capacity of Ukraine in conditions of war: transcript of the report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on August 23, 2024]. *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukraini*, 9, 49–58. <https://doi.org/10.15407/visn2024.09.049> [in Ukrainian].

Zelenko, G. I. (Red.). (2014). *Instytutysiini zminy politychnoi systemy suchasnoi Ukrainy: otsinka stanu ta napriamy optymizatsii: Analitychna dopovid* [Institutional changes in the political system of modern Ukraine: state assessment and directions for optimization]. Kyiv: IPIeND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/ctfgoz> [in Ukrainian].

Zelenko, G. I. (Red.). (2023). *Politychna systema Ukrainy: konstytutsiina model ta politychni praktyky: Monohrafiia* [Political system of Ukraine: constitutional model and political practices]. Kyiv: IPIeND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/wvihhw> [in Ukrainian].

Zelenko, G., Kononenko, N., Perevezii, V., Ovchar, I., & Sytnyk, S. (2024). *Instrumenty lehitymatsii vlady v period dii rezhymu voiennoho stanu* [Tools of legitimation of power during the period of martial law]. <http://surl.li/eudqjf> [in Ukrainian].

Kononenko, N. (2024, Traven 01). Ukhylanty rozpodilu vlady. Chomu systema derzhupravlinnia postiino daie zbii [Evaders of power sharing. Why the system of state administration constantly fails]. *Dzerkalo tyzhnia*. <http://surl.li/phkmpg> [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine]. Zakon Ukrainy 254k/96-VR (1996) (Ukraine). <http://surl.li/udpjhf> [in Ukrainian].

Kostiuchenko, Yu. (2020). Derzhavni instytutsii Ukrainy: stan problemy ta shliakhy pidvyshchennia efektyvnosti [State institutions of Ukraine: the state of the problem

and ways of reporting efficiency]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 1, 27–34 [in Ukrainian].

Lytvyn, V. (2018). *Instytutsiino-protsesualni ta politychno-povedinkovi atrybuty i riznovydy napivprezidentskoi systemy pravlinnia: porivnialnyi analiz na prykladi krain Yevropy* [Institutional-procedural and political-behavioral attributes and varieties of the semi-presidential system of government: a comparative analysis on the example of European countries]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

Lytvyn, V. (2010). *Porivnialnyi analiz stabilnosti uradiiv krain Tsentralnoi Yevropy ta Ukrainy* [Comparative analysis of the stability of the governments of the countries of Central Europe and Ukraine]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, stavlennia do vyboriv, vira v peremohu [Assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, attitude to the elections, belief in victory]. (2024, Cherven). <http://surl.li/zchvpa> [in Ukrainian].

Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy. [Political Process in Independent Ukraine: Results and Challenges]. (2002). (2-he dop. vyd.). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/zhtzhp> [in Ukrainian].

Pro Kabinet Ministriv Ukrainy [About the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Zakon Ukrainy (2014) (Ukraine). <http://surl.li/tvsffw> [in Ukrainian].

Pro osoblyvu protseduru usunennia Prezydenta Ukrainy z posta (impichment) [On the special procedure for removing the President of Ukraine from office (impeachment)]. Zakon Ukrainy (2019) (Ukraine). <http://surl.li/lebzqa> [in Ukrainian].

Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy [About the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Zakon Ukrainy (2010) (Ukraine). <http://surl.li/lpytml> [in Ukrainian].

Pro status narodnoho deputata Ukrainy [About the status of a people's deputy of Ukraine]. Zakon Ukrainy (1993) (Ukraine). <http://surl.li/zrsouu> [in Ukrainian].

Pro tsentralni orhany vykonavchoi vlady [About central bodies of executive power]. Zakon Ukrainy (2011) (Ukraine). <http://surl.li/lvdniu> [in Ukrainian].

Prohrama SIGMA. [Program SIGMA]. (2024). Tsentri adaptatsii derzhavnoi sluzhby do standartiv Yevropeiskoho Coiuzu. <http://surl.li/yqqenz> [in Ukrainian].

Rafalskyi, O. O., & Maiboroda, O. M. (Red.). (2023a). *Politychna bezpeka Ukrainy: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnia. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennia: Monohrafiia* [Political security of Ukraine: problems of political and state governance. Predictive assessment of the provisioning mechanism]. Kyiv: IPIeND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/skbgzg> [in Ukrainian].

Rafalskyi, O. O., & Maiboroda, O. M. (Red.). (2023b). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: Monohrafiia* [Adaptive changes in the political field of Ukraine in war conditions]. Kyiv: IPIeND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/nqhorb> [in Ukrainian].

Romaniuk, A., & Lytvyn, V. (2020). *Osoblyvosti mizhinstytutsiinykh vidnosyn u trykutnyku "hlava derzhavy–parlament–uriad" ta yikhni naslidky dlia politychnoho protsesu:*

[Peculiarities of Interinstitutional Relations in the Head of State-Parliament-Government Triangle and Their Implications for the Political Process]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. <http://e.surl.li/jebhxj> [in Ukrainian].

Sytnyk, S. (2023). Strukturno-funktsionalni zminy vykonavchoi vlady [Structural and functional changes of executive power]. U O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda (Red.). *V Adaptivni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: Monohrafiia* (s. 121–157). Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/nqhorb> [in Ukrainian].

Ukraina na tretomu mistsi za kilkistiu sprav u YeSPL [Ukraine is in third place in terms of the number of cases in the European Court of Justice]. (2024, Sichen 24). Yevropeiska pravda. <http://surl.li/vgwlmv> [in Ukrainian].

Shevchuk, V. (2022). Instytutsiina spromozhnist derzhavnykh orhaniv v Ukraini: analiz suchasnoho stanu ta tendentsii rozvytku [Institutional capacity of state bodies in Ukraine: analysis of the current state and development trends]. *Publichne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*, 2(1), 55–63 [in Ukrainian].

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Business.

Bevir, M. (2010). *Democratic governance*. Princeton University Press.

Corruption Perceptions Index. (2023). Transparency International. <http://surl.li/rjokfs>

Ebbinghaus, B. (2005). Can path dependence explain institutional change? Two institutional regimes in welfare state development. In P. A. Hall & D. Soskice (Eds.). *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage* (p. 90–124). Oxford University Press.

Economist Intelligence Unit. (2023). *Democracy Index 2023: The age of conflict*. Economist Intelligence Unit.

Evans, P. (1995). *Embedded autonomy: States and industrial transformation*. Princeton University Press.

Fragile State Index. (n.d.). Global Data. <https://fragilestatesindex.org/indicators/>

Fraser Institute. (2018). *Bureaucracy Index*. <https://www.fraserinstitute.org/>

Fukuyama, F. (2004). *State-building: Governance and world order in the 21st century*. Cornell University Press.

Global Freedom Status. (2024). Freedom House. <http://surl.li/yypivgq>

Grindle, M. (2004). *Good enough governance: Poverty reduction and reform in developing countries*. World Bank.

North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.

Peters, B. G. (2010). *Institutional theory in political science: The new institutionalism*. Continuum.

The Legatum Prosperity Index. (2023). Legatum Institute. <https://www.prosperity.com/>

Worldwide Governance Indicators. (2024). World Bank Group. <http://surl.li/urtdyu>

Стаття надійшла до редакції 30.09.2024

УДК 323.2:328(477)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-3>

Інституційна спроможність українських урядів: проблеми ефективності та легітимності

Анотація. Статтю присвячено аналізу ефективності та легітимності (що взаємопов'язано) українських урядів протягом 2014–2024 рр. та виявленню нормативно-правових пасток, що формують гострий дефіцит їх інституційної спроможності. Авторка наголошує на тому, що кризи інституційної спроможності урядів у сучасних консолідованих демократіях і в Україні, яка все ще формується як демократія, мають різні походження. Базовою детермінантою "демократичного відкату" ліберальних демократій є відхід урядів від егалітарних практик. В Україні вади спроможності урядів зумовлені "вбудовою" в Конституцію України 1996 року нормативно-правових пасток, що руйнували протягом 30 років притаманну

Наталія Кононенко,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Nataliia Kononenko,
Candidate of Political Sciences,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the
NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0001-8397-2830
n.kononenko1509@gmail.com

демократичним політичним режимам систему розподілу влади, ускладнювали демонстрацію урядами й парламентами власної суб'єктності та формували умови для участі в політиці впливових неформальних інституцій (наприклад, олігархів). Дослідниця доводить, що нормативно-правовими пастками, які делегітимують українські уряди й обумовлюють формування урядового продукту посередньої якості (наприклад, реформ 2014–2021 рр.), є дуальна структура керівництва Кабінетом Міністрів України (і прем'єр-міністр, і президент мають підстави для цього), відсутність ефективних та збалансованих взаємин між урядом та парламентом, що унормовує практику напівакцептованих урядів, та механізму розв'язання урядових криз. У статті йдеться про те, що процес вступу України до ЄС надає нового імпульсу демонтажу пострадянського інституціоналізму, що розпочався у 2014 році. Особливого драматизму цей процес набуває в перший рік повномасштабної війни (з 2022 р. – до цього часу), коли початок ліквідації пострадянських інституцій наклався на необхідність зберегти керованість країною під час війни. Авторка сподівається, що необхідність "підтягнути" українські інституції та притаманні їм практики до рівня ЄС надає небезпідставні сподівання на формування в нашій країні такого правового поля, що модернізує українські інституції (і уряди передусім). Важливо, на думку дослідниці, запропонувати такий підхід до реформування, який був би синтезом як оновлення правової бази, що регламентує діяльність уряду, так і запровадження інструментальних змін, що формують нову інституційну культуру.

Ключові слова: інституційна спроможність, легітимність, нормативно-правові пастки, неформальні інститути, дуальність керівництва виконавчою владою, розподіл влади, урядові кризи, напівакцептований уряд.

Institutional Capacity of Ukrainian Governments: Issues of Efficiency and Legitimacy

Abstract. The article analyzes the effectiveness and legitimacy (which are interrelated) of Ukrainian governments in 2014–2024 and identifies the regulatory and legal traps that create an acute deficit of their institutional capacity. The author emphasizes that the crises of institutional capacity of governments in modern consolidated democracies and in Ukraine, which is still being formed as a democracy, have different origins. The basic determinant of the "democratic backslide" of liberal democracies is the departure of governments from egalitarian practices. In Ukraine, the deficiencies in the capacity of governments are due to the "embedding" of regulatory and legal "traps" in the Constitution of Ukraine of 1996, which have been destroying the system of power distribution inherent in democratic political regimes for 30 years, making it difficult for governments and parliaments to demonstrate their own subjectivity and creating conditions for influential informal institutions (e. g., oligarchs) to participate in politics. The researcher argues that the regulatory and legal traps that disable Ukrainian governments and lead to the formation of a government product of mediocre quality (for example, the reforms of 2014–2021) are the dual management structure of the Cabinet of Ministers of Ukraine (both the Prime Minister and the President have grounds for this). Lack of effective and balanced relations between the government and the parliament, which regulates the practice of semi-accepted governments, and a mechanism for resolving government crises. The article argues that the process of Ukraine's accession to the EU gives a new impetus to the dismantling of post-Soviet institutionalism that began in 2014. This process becomes especially dramatic in the first year of full-scale war (from 2022 onwards), when the beginning of the dismantling of post-Soviet institutions overlapped with the need to maintain the country's governability during the war. The author hopes that the need to "bring" Ukrainian institutions and their inherent practices to the EU level gives reasonable expectations for the formation of a legal framework in our country that will modernize Ukrainian institutions (and governments, above all). It is important, according to the researcher, to propose an approach to reform that would be a synthesis of both updating the legal framework governing the government and introducing instrumental changes that would form a new institutional culture.

Key words: institutional capacity, legitimacy, normative and legal traps, informal institutions, executive leadership duality, power distribution, governmental crises, semi-accepted government

Постановка проблеми. Інструменти формування інституційної спроможності і легітимності урядів як структур, що забезпечують ефективне врядування та збалансований розвиток, перебувають у центрі наукових дискусій щодо специфіки сучасного етапу розвитку демократії, який консенсусно називають "демократичним відкатом". В умовах повномасштабної війни, що триває в Україні, питання збереження демократії та ролі інституцій у цьому процесі набувають особливої актуальності.

На відміну від консолідованих демократій, де часткова втрата урядами (як і діючими, традиційними елітами) спроможності та легітимності детермінована

передусім трансформацією політичної культури, відхиленням політичних еліт від егалітарних політик упродовж останніх десятиліть та, відповідно, змінами політичного ландшафту, головною причиною неефективності та дефіциту легітимності урядових інституцій (еволюція яких є науковим фокусом цієї статті) в Україні є неврегульованість правових механізмів їх функціонування. Конституція 1996 року (разом із наступними правками до неї) сформувала в Україні правове поле, яке блокує притаманний консолідованим демократіям розподіл влади, та перетворила формальні інституції на "інвалідні". Це сформувало підстави як для небезпечної, незбалансованої концентрації влади навколо інституцій президента, так і для домінування в ухваленні політичних рішень та їх імплементації неформальних практик та інститутів. Наприклад, наявність дуалізму в керівництві урядом (з боку Президента України та Прем'єр-міністра України) та відсутність істотного політичного зв'язку між Верховною Радою України (ВРУ) і Кабінетом Міністрів України (КМУ) не тільки перешкоджали впродовж 30 років модернізації країни, але й зробили нестабільність і безвідповідальність нормою політичного життя.

Демонтаж неефективної політичної системи було розпочато у 2014 році, його активна фаза стартувала у 2019 році. Процес набуття Україною статусу кандидата на вступ до ЄС та початок офіційних переговорів щодо приєднання нашої країни до цієї організації надав процесу ліквідації пострадянської інституційної спадщини нового імпульсу. Наближення України до ЄС надає реалістичності прагненню позбавити політичну систему України впливу тих нормативно-правових пасток, які гальмують формування спроможних політичних інституцій та відповідальної політики. Коректне, швидке та безболісне усунення цих дефектів потребує від науковців, політиків та експертів чіткої ідентифікації проблемних зон в інституційній архітектурі та розуміння їх впливу на формування політик та якості міжінституційних взаємин.

Предметом цієї статті є виявлення ключових нормативно-правових пасток, що перешкоджають розвитку інституційної спроможності та підривають легітимність українських урядів у період активного демонтажу пострадянського інституціоналізму (2014–2024 рр.). Відповідно, **метою дослідження** можна вважати: 1) виявлення дефектів міжінституційної взаємодії в межах трикутника "парламент–уряд–президент", детермінованих існуючими нормативно-правовими пастками; 2) оцінка реформ, проведених урядами у період 2014–2024 років через призму впливу дефектного розподілу влади та неформальних інститутів на якість урядового продукту; 3) формулювання підходів щодо подолання виявлених проблем. Мета детермінує такі **завдання дослідження**: визначення ознак інституційної спроможності уряду в умовах демократичного політичного режиму під час повномасштабної війни; аналіз чинників, що визначають особливості демонтажу пострадянських інститутів і формування нових, адаптованих до умов воєнного часу та повоєнної відбудови; виявлення нормативно-правових дефектів у чинній системі розподілу влади в Україні, які нівелюють інституційну ефективність урядів; дослідження проведених реформ

за період 2014–2024 років, з огляду на обмежену інституційну спроможність урядів, що зумовлена існуючими нормативно-правовими пастками та впливом неформальних інститутів (зокрема, олігархів).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класичні наукові праці таких дослідників, як Д. Аджемоглу, Д. Робінсон [Аджемоглу та ін., 2022], А. Пшеворський [Przeworski, 2019], аналізують демократію як метаінституцію для розвитку якісних інституцій, зокрема урядів. Важливим питанням є якість врядування, яке детермінується концепціями інтересів та ідентичностей [Korstein et al., 2014]. Серед численних робіт, сконцентрованих на аналізі урядової спроможності і легітимності, виділимо дослідження С. Левитського та Д. Зіблата, які вивчають вплив на інституції (і на уряди) ефекту "накопичення влади", акумуляції непритаманних їм функцій [Levitsky et al., 2018]. Про відродження патримоніальних практик як політичних реакцій на пандемію COVID-19 в урядовій діяльності навіть у розвинутих демократіях пишуть С. Хенсон та С. Копштейн [Hanson et al., 2021]. У фокусі ґрунтовної праці М. Кона феномен сучасної виконавчої влади в консолідованих демократіях (передусім – в США) [Cohn, 2021]. Роботи С. Роуз-Акерман присвячені аналізу спроможності урядів у сучасних розвинутих демократіях (США, Велика Британія, Німеччина та Франція) [Rose-Ackerman, 2021]. Дослідницький проєкт Ф. Безеса (виконується в Sciences Po) пропонує ретроспективний моніторинг змін у морфології та структурах центральних урядових адміністрацій (зміни назв, поділів, злиття, складні реорганізації, ліквідація тощо) Франції, Німеччини, Нідерландів та Великої Британії з 1980 по 2014 рік [Bezes, 2009]. Трансформації французьких урядів та стилів урядування, взаємини урядів та бізнесу досліджує Л. Рубан (автор концепту "ліберального авторитаризму") через історичність та соціально-політичні уподобання акторів (їхні цінності, ідеології) [Rouban, 2023]. С. Фалк, А. Ромеле, М. Сільверман ґрунтовно аналізують феномен "цифрового уряду" на прикладі США, Мексики, Бразилії, Індії та Німеччини [Falk et al., 2017]. М. Гріндл детально розкриває специфіку діяльності державних інституцій (і урядів) у країнах "третього світу" [Grindle, 1980]. Т. Борзель та Т. Райз вивчають феномен урядування у сферах обмеженої державності (Латинська Америка, Близький Схід, Африка на південь від Сахари та Азія) [Börzel et al., 2021]. Т. Карозерс, що досліджував спроможність урядів у перехідних суспільствах, наголошував, що їхня здатність здійснювати ефективне управління, запроваджувати демократичні процеси, забезпечувати економічну стабільність та реагувати на соціальні потреби дуже персоналізована і залежить від контекстуальних факторів і специфічних умов кожного суспільства (політичної культури, домінуючої системи цінностей тощо) [Carothers, 2002].

Серед зарубіжних досліджень інституційної спроможності українських урядів виділимо монографію Г. Хейла [Hale, 2014], дослідження Т. Бекера, Х. Швайгера, І. Лівшиця та Т. Милованова [Becker et al., 2018], М. Піхтера [Richter, 2023]. Спроба наукового визначення (Д. Аджемоглу, С. Джонсон, Ж. Ролан, Г. Люстіг, С. Гурієв, Н. Юхтман, Т. Бекер, Я. Свейнар, Г. Джеймс) урядових завдань

під час війни та після її завершення, вимоги до інституцій, які будуть спроможні підтримувати реформаторську швидкість, здійснена в збірці статей за редакцією Ю. Городніченка та В. Рашкована [Gorodnichenko et al., 2023]. Зазначимо, що не українські дослідники перебувають переважно в парадигмі перспектив інструментального вдосконалення діючих інституцій, аспект нормативно-правових обмежень інституційної спроможності в Україні майже не розкритий.

Наукова школа неонституційного аналізу політичних систем та політичних процесів формується в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [Зеленько, 2023; Рафальський та ін., 2023]. Процес легітимації влади та її інститутів суспільством перебуває у фокусі уваги науковців Інституту соціології НАН України [Головаха, 2021; Головаха та ін., 2023]. Дослідники Львівського національного університету імені І. Франка здійснюють інноваційні дослідження урядів та центральних органів виконавчої влади в контексті політологічної компаративістики [Романюк та ін., 2020]. Вітчизняні науковці дедалі більше зосереджуються на комплексному аналізі інституційної спроможності органів публічної влади в Україні, розробляючи інтегрований підхід до їх модернізації. Цей підхід охоплює як зміни нормативно-правової бази центральних органів виконавчої влади, так і впровадження інструментальних методів, покликаних створити нову, більш ефективну управлінську культуру.

Виклад основного матеріалу.

Роль уряду у формуванні спроможності та легітимації політичного режиму. С. Ліпсет пояснював, що між легітимністю (довірою) та ефективністю (спроможністю) режиму існує складна взаємозалежність. Хоча легітимність демократії може формуватися через культурні та історичні фактори, вона також великою мірою переважно залежить від економічного розвитку та успіхів режимів, як нинішнього, так і попередніх. Для нових демократій традиція не може бути джерелом легітимності, тому їм необхідно доводити свою здатність розв'язувати нагальні проблеми та відповідати на очікування громадян. Довготривала успішна діяльність у таких сферах, як забезпечення економічного зростання, зменшення бідності й нерівності, надання соціальних послуг, боротьба з корупцією та підтримання політичного порядку і безпеки, створює *резерв легітимності* [Lipset, 1959]. Отже, саме уряд є ключовою інституцією для легітимації і спроможності політичного режиму, оскільки він (уряд) забезпечує стабільне, ефективне та легітимне його існування (якщо йдеться про демократію) шляхом результативного захисту прав громадян, функціонування правової держави й успішної реалізації політик.

Функціями уряду в демократіях (за умов сталого розвитку) є планування, стратегічне управління, розробка довгострокових стратегій та концепцій, реалізація політик та програми, управління ресурсами (фінансовими, людськими та матеріальними), координація та співпраця з іншими відомствами та структурами виконавчої влади заради досягнення спільних цілей, забезпечення законності дій виконавчої влади.

Серед ознак інституційно спроможного уряду виділимо такі: легітимність (нормативна, електоральна та емпірична), що базується на відповідності дій уряду Конституції та законам, підтримці громадян, що надається на виборах та підтримується міжелекторальними циклами; здатність забезпечувати дотримання законності, ефективно контролювати дії виконавчої влади та вживати заходів у разі виявлення порушень або недоліків; ефективність через якісне виконання функцій та надання послуг населенню; компетентність, наявність кваліфікованого персоналу; відкритість та прозорість, які забезпечать зрозумілість дій уряду для громадян; інклюзивність, залученість громадськості у процеси прийняття рішень урядом; здатність забезпечувати інституційну стабільність держави, резильєнтність (здатність адаптуватися до змін та криз).

Специфіка українського кейсу полягає у тому, що ми аналізуємо ефективність і здатність лишатися легітимними уряди, що діяли в країні, яка намагається залишатися демократією під час війни, що триває з 2014 року, а з 2022 року має формат повномасштабної. За таких умов інституційна спроможність уряду набуває додаткових маркерів, а саме – вимірюється здатністю забезпечити ефективність військового управління та координації дій військових сил, розвідки, безпеки та інших військових структур; мобілізувати ресурси, домогтися стабільності економіки, збалансувати бюджет і розподілити фінансові та матеріальні ресурси для підтримки зусиль у війні; сформувати систему соціальної підтримки для військовослужбовців та їхніх сімей, медичної допомоги та реабілітації, евакуації цивільного населення; створити міжнародну дипломатичну підтримку; розробити та запровадити стратегію інформаційної війни; підтримувати громадську безпеку, боротьбу з тероризмом, контролювати дотримання законності та прав людини навіть у воєнний період; поєднувати повномасштабну війну із інтеграцією в ЄС та євроатлантичні структури проведенням подальших реформ та імплементацією *acquis*.

Багатомірність нашого кейсу обумовлює його складність. Вона полягає в тому, що продемонстрована під час першого року повномасштабної війни феноменальна мобілізаційна ефективність вітчизняних інститутів публічної влади, зокрема уряду, у сфері гнучкого виконання детально таргетованих політик не повинна відволікати увагу стейкхолдерів від інших важливих характеристик діяльності урядів. Ми маємо усвідомлювати, що не лише інструментальна неефективність зумовлює дефіцит інституційної спроможності та довіри центрального органу виконавчої влади [Оцінка громадянами ситуації в країні ..., 2024]. Попри значні досягнення у використанні наявного українського ресурсу в боротьбі за збереження держави масштабні нормативні лакуни та токсичні "неформальні" інститути, які гальмували модернізацію країни до 2022 року, не були ліквідовані великою війною.

Детермінанти демонтажу пострадянського інституціоналізму в Україні. Криза демократії та специфіка демократичного відкату є топтемами сучасної західної політологічної науки. Адам Пшеворський, шукаючи причини ерозії сучасної ліберальної демократії, наголошує на тому, що головним

винуватцем широкого невдоволення "представницькими інституціями" є політична нерівність, породжена банальним впливом грошей на політику. Цікаво, що під "представницькими інституціями" А. Пшеворський розуміє і парламенти, і уряди, оскільки, обираючи перші, громадяни делегують їм своє право сформувавши другі. Політолог наголошує на тому, що відновлення довіри до демократій потребує масштабної реформи саме "представницьких інституцій", і нагадує, що не останню роль у формуванні якісних представницьких інституцій відіграють властивості виборця, а саме – рівні його політичної культури та матеріальних надходжень [Przeworski, 2024]. Ларрі Даймонд підхоплює тезу А. Пшеворського про необхідність інституційних реформ і наголошує на тому, що метою таких перетворень має стати наповнення інституцій реальною силою (потужністю), продуктивністю та легітимністю. Інституції в демократіях, зазначає Л. Даймонд, повинні генерувати економічне процвітання та можливості, стримуючи корупцію, злочинність та зловживання владою, щоб активізувати підтримку демократії як концепту [Diamond, 2024]. Кожна із тез класиків здається, на перший погляд, абсолютно сумісною із сучасною українською ситуацією. Втім, є певні "але". Аналізуючи затяжну рецесію демократії і пропонуючи інституційні реформи, учасники дискурсу про демократичний відкат (А. Пшеворський, Л. Даймонд, М. Грем, Т. Карозерс, Е. Літл, Е. Менг, М. Сволік, Б. Хартнетт та інші західні політологи) мають на увазі передусім ліберальні консолідовані демократії, якою *Україна поки що так і не стала*.

За класифікацією V-DEM [*Democracy Report 2024 ...*, 2024], політичний режим в Україні не набув консолідованої форми ані демократії, ані автократії, коливаючись між електоральною автократією (1991 р., 1998–2004 рр., 2014–2018 рр.) та електоральною демократією (2005–2009 рр.). За підрахунками авторки, 12 років новітньої української державності (або 30% часу) країна перебувала в "болоті" – гібридному політичному режимі, що балансував між електоральною демократією та електоральною автократією. Основними ознаками українських неконсолідованих політичних режимів є політична нестабільність, повільний економічний розвиток та слабкі ("подвійні", за визначенням Є. Головахи) інститути. За Є. Головахою, подвійні інститути – це явище, коли в перехідному суспільстві співіснують формальні (офіційно встановлені правила, закони та організації, що діють відповідно до конституції та законодавства) і неформальні інститути (соціальні норми, традиції, мережі впливу та інші "неписані правила"), причому часто неформальні інститути значно впливовіші, ніж офіційні. Це співіснування призводить до нестабільності та втрати довіри громадян до офіційних інституцій, оскільки неформальні практики, такі як корупція, патронаж, монополізм та "телефонне право", часто мають більше значення у прийнятті рішень, ніж формальні закони. Як наслідок, резюмує Є. Головаха, подвійні інститути підривають легітимність формальних структур влади, оскільки громадяни бачать, що офіційні закони і правила можна обійти за допомогою неформальних практик, що підриває довіру до держави та її інституцій [Golovakha & Panina, 2003].

Усвідомлено чи ні, але президентство Володимира Зеленського активізувало процес демонтажу нерелевантної викликам сучасності української пострадянської інституційної архітектури. В умовах же отримання Україною статусу кандидата на вступ до ЄС (2022) та початку офіційних переговорів про членство в ЄС (2024) питання формування спроможності та легітимності українських формальних інституцій набуває особливої актуальності.

Швидкість наповнення українських інституцій новим змістом сьогодні визначається двома ключовими чинниками: по-перше, *глобальною інституційною* кризою провідних демократій, що певним чином девальвує привабливість демократії як політичної системи у сучасному світі; по-друге, *повномасштабною війною* Росії проти України, яка водночас вимагає підвищеної інституційної спроможності та створює підстави для зростання диспропорцій у розподілі влади на користь інституту президента. Збереження цього дисбалансу в повоєнний період може створити ризики для розвитку демократії в Україні.

Нормативно-правові пастки українських урядів. Законодавчо, уряд України разом із прем'єр-міністром мають значні повноваження [Конституція України, 1996]. Проте постає питання, чи здатен уряд ефективно реалізовувати свою інституційну суб'єктність та зберігати легітимність у межах чинної нормативно-правової системи? Наша відповідь – ні [Кононенко, 2024a].

Першою проблемою, на якій ми акцентуємо увагу, є наявність правових умов для дуального керівництва як урядом, так і виконавчою вертикаллю, і президентом, і прем'єр-міністром. Формально, відповідно до Конституції, навіть за умов воєнного стану Україна залишається парламентсько-президентською республікою, де уряд формується парламентом і звітує перед ним. Однак Конституція також передбачає відповідальність уряду перед президентом, який виведений за межі виконавчої влади. Хоча механізм цієї відповідальності не деталізовано, президент володіє значними важелями впливу на уряд: він може ініціювати його відставку в парламенті, зупиняти дії урядових актів та вимагати контрасигнації своїх указів прем'єр-міністром і міністрами. Це унеможлиблює існування різних підходів до політики між головою уряду і президентом, що є не зовсім зручною, але поширеною демократичною практикою в парламентсько-президентських і навіть президентсько-парламентських республіках ЄС. Такий розподіл повноважень робить українську модель керівництва КМУ еkleктичною та ускладнює її порівняння з управлінськими практиками інших країн-членів ЄС, таких як Польща чи Франція, де вплив глави держави на уряд також великий, але більш збалансований, ніж в Україні. Наприклад, часто порівнюють Україну з Францією, яка має напівпрезидентську форму правління. Однак український президент має ширші політичні повноваження щодо уряду, ніж французький. Так, французький президент бере активну участь у роботі уряду, може головувати на засіданнях Ради Міністрів і бере участь у формуванні урядової політики. Тоді як український президент не залучений до оперативної діяльності уряду, але має дуже широкі важелі для контролю та фактичного

підпорядкування собі як КМУ, так і всієї "виконавчої вертикалі". Наприклад, через можливість впливати на кадрові рішення в "секторі безпеки та оборони" (Рада національної безпеки і оборони України, Збройні сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки тощо) та в Конституційному Суді, судових органах, прокуратурі та Національному банку України.

Щодо контролю над виконавчою вертикаллю, то тут суб'єктність уряду, якому підзвітні і підконтрольні місцеві органи державної влади (МДА), нівелюються фактом відповідальності МДА перед президентом. До запровадження правового режиму воєнного стану у 2022 році президент призначав голів місцевих державних (МДА), підібраних і рекомендованих урядом. Водночас, глава держави мав право відхилити подання уряду та запропонувати іншого кандидата. Ініціатива звільнення голів місцевих державних адміністрацій (МДА) могла походити як від президента, так і від прем'єр-міністра. З 2017 р., за ініціативи президента Петра Порошенка, голів МДА та їхніх заступників виведено з категорії "державних службовців" та позбавлено необхідності брати участь у конкурсному відборі Комісії з питань вищого корпусу державної служби, запровадженому у 2015 р. Фактично це повернуло повну залежність керівників МДА від президента й унормувало лояльність до глави держави, а не професіоналізму як базового критерію для призначення на посаду.

Така система виконавчої влади "на місцях" є рідкісною для інституційної архітектури країн-членів Європейського Союзу, де виконавча вертикаль, зазвичай, підзвітна та підпорядкована виключно уряду. У парламентсько-президентській Польщі, де президент зберігає вагомий вплив на уряд, після адміністративної реформи, проведеної Є. Бузеком у 1999 р. з метою адаптації територіально-адміністративного устрою країни до вступу в ЄС, призначення воєвод здійснюється виключно урядом та прем'єр-міністром. Так, у напів-президентській Франції префекти справді призначаються та звільняються президентом за рекомендацією міністра внутрішніх справ. Однак, як ми вже наголошували, французькі президенти мають, порівняно з українськими, значно ширші юридичні підстави для безпосередньої участі в роботі урядів. Тому такий розподіл влади на місцях у Франції є до певної міри виправданим.

Щодо України, то спроба виправити таку ситуацію через повернення голів МДА (префектів) до державної служби і поновлення конкурсів, розпочата у 2020 р., залишилася незавершеною (на рівні ухвалення законодавства) через запровадження режиму воєнного стану у лютому 2022 р. Повномасштабна війна ще більше відсунула уряд від контролю над представництвами виконавчої влади в регіонах через створення підпорядкованих виключно президенту тимчасових військових адміністрацій

Друга нормативна проблема, яка заважає формуванню високого рівня легітимності та інституційній спроможності уряду, – це механізм урядової парламентської підзвітності. В Україні немає правової норми, що унеможливає діяльність уряду із незатвердженою Верховною Радою програмою. Чому акцептування урядової програми парламентом є важливим? Якщо

програма КМУ (або звіт про її виконання) схвалена парламентом, то уряд отримує річний захист від відставки за ініціативи ВРУ та президента (до наступного звіту). У країнах ЄС робота уряду без затвердженої програми є можливою (у тій же Франції), але сприймається як політична аномалія. В Україні ж існує формат "напівакцептованого уряду": затверджений парламентом уряд, але не затверджена урядова програма. Така ситуація гіпотетично може бути виправдана інтересами держави, оскільки уможливує формування технократичних урядів для проведення, наприклад, швидких радикальних реформ. За нашими підрахунками, з червня 1996 року по серпень 2024 року українські уряди працювали без затвердженої програми 59,2% часу. Отже, аргумент "про швидкість реформ" на користь практики напівакцептованих урядів втрачає свою актуальність. Крім того, без парламентської підтримки (ухвалення відповідних законів) проведення реформ стає неможливим, а от відставка уряду у будь-який зручний час для таких політичних акторів, як президент або Верховна Рада, перетворився на звичайну практику. Така непрозора система веде до політичної безвідповідальності та інституційної нестабільності, що змушує уряди шукати компроміси не з парламентською більшістю (формальний інститут), яка призначила його та підтримала програму, а з "делегатами" олігархів у ВРУ (неформальний інститут), які можуть бути зосереджені як в урядовій коаліції, так і за її межами.

Третя нормативно-правова пастка, яка ослаблює уряд, – це неврегульованість питання парламентської коаліції. Конституція передбачає інститут "парламентської коаліції", однак відсутність чітких законодавчих норм дозволяє політичним акторам використовувати цей інструмент на власну користь. Це призводить до деградації як уряду, так і Верховної Ради. Непартійність урядів стала нормою в Україні, руйнуючи зв'язок між парламентом і урядом та спричиняючи інституційну ерозію. Наприклад, уряд Д. Шмигала (2020 р.) за підтримки монокоаліції "Слуга народу" мав лише 20% партійних міністрів (за підрахунком авторки), а уряд О. Гончарука (2019–2020 рр.) – 15%. Відсутність чіткого механізму подолання урядових криз, таких як вотум недовіри, підштовхує політичних акторів до кулуарних домовленостей, що негативно впливає на легітимність урядів і парламенту. На відміну від країн, таких як Німеччина, де відставка уряду можлива лише за умови створення нової парламентської більшості, в Україні відставка урядів часто відбувається через політичні домовленості, а не через парламентські ініціативи. У більшості європейських демократій (за винятком Франції) керівник партії, що здобула більшість на виборах, стає головою уряду. В Україні останнім прикладом прем'єра-партійця був Арсеній Яценюк (2014–2016).

Відсутність чіткого механізму подолання урядових криз шляхом конструктивного вотуму недовіри або надання парламенту можливості ініціювати відставку окремих урядовців – ще одна нормативно-правова пастка, яка робить інститут уряду слабким, оскільки виштовхує суб'єктів політичного процесу до переважно утаємничених політичних домовленостей. Домінування

непублічних практик призводить до падіння довіри до урядів і парламентів, що делегітимізує ці інституції. Класичним прикладом урядових відставок між електоральними циклами є механізм вотуму недовіри в Німеччині, де федеральний канцлер може бути усунутий лише через утворення нової урядової більшості в бундестазі й обрання нового канцлера, що запобігає (локалізує) політичній кризі. Щодо України, то, по-перше, відставка прем'єра вкрай рідко відбувалася з ініціативи парламенту, що свідчить про слабкість політичної системи. Тричі ініціаторами відставки уряду були президенти. Решта відставок урядів пов'язана з формуванням нових парламентів або відставкою прем'єр-міністрів за власним бажанням (як А. Яценюк у 2016 і О. Гончарук у 2020). По-друге, в Україні сформована імітація "конструктивного вотуму" недовіри. Наприклад, відставка урядів А. Яценюка і О. Гончарука відбулася в один день із затвердженням урядів В. Гройсмана і, відповідно, Д. Шмигала, без прозорих політичних дебатів і погоджень із парламентом, що мають супроводжувати відставки і формування урядів.

Інституційна спроможність урядів і економічний розвиток: виклики для України. Багато досліджень доводять, що демократичні країни зазвичай демонструють вищий рівень економічного зростання порівняно з авторитарними режимами [Acemoglu et al., 2019; Persson et al., 2006]. Український досвід електоральної демократії свідчить про те, що сама по собі політична конкуренція та зміна влади на прозорих виборах не гарантує економічного успіху, оскільки конкурентні вибори не є головною ознакою спроможних інституцій (уряду зокрема). Незважаючи на суттєві реформи після Революції гідності, зокрема в сферах децентралізації, антикорупційної політики та формування ринку землі, основні проблеми нормативних пасток, що обмежують ефективність центральних органів влади (ЦОВ) і підривають їх легітимність, залишаються нерозв'язаними. Наростання дисбалансу із дисперсією влади, її концентрація навколо президента (що виправдано під час повномасштабної війни, але формує великі ризи для повоєнного демократичного розвитку у разі консервації такого тренду), недосконалість судової системи та вплив олігархів – це опції, які перешкоджали (і перешкоджають) ефективному впровадженню реформ, не піддаються виключно інструменталістському регулюванню, а потребують його поєднання зі змінами міжінституційних відносин та набуттям притаманної демократіям суб'єктності всіх ЦОВ. Ймовірно, небезпідставно окрилена успішністю великої кількості урядових практик під час війни, що підтвердили високу мобілізаційну здатність українських інституцій, влада не надсилає сигналів про готовність відмовитися від переважно інструменталістського підходу до реформ (що змінюють процеси в інституціях, але не дають нову якість взаємодії між інституціями), уникаючи фундаментальних нормативно-правових зрушень, які б розблокували проблему інституційної неспроможності в країні, що детермінована передусім дефектним розподілом влади між її гілками.

Реформаторський продукт українських урядів, починаючи з 2014 року, є переконливим свідченням уразливості такої стратегії. Так, другий уряд А. Яценюка (2014–2016 рр.) заклав законодавчу основу для більшості реформ,

які реалізовували наступні уряди. Ключові реформи містили в собі боротьбу з корупцією, спрощення регулювання, енергетичну незалежність, реформи держвласності, створення системи PROZZORO, децентралізацію та декларування доходів держслужбовцями [Алеканкіна, 2020]. Однак вплив неформальних інституцій, зокрема олігархічних структур, на уряд гальмував формування його спроможності. Понад те, реформи уряду А. Яценюка безпосередньо підтримували монополії олігархів [Лещенко, 2015; Загребельська, 2021; Бурдей, 2019]. Як наслідок, реформи втратили підтримку, а уряд – легітимність: олігархи критикували уряд за недостатню лояльність, а не за олігархічний бізнес, прості українці та західні партнери також були невдоволені.

Наступний уряд (прем'єр-міністр В. Гройсман, 2016–2019 рр.) зосередився на подальшому впровадженні "реформ Яценюка" та власних, включаючи зрівнювання цін на газ із ринковими, створення ринку електроенергії, реформу держуправління, запуск "Нової української школи", медичну реформу та децентралізацію. Темпи щорічного зростання економіки в цей період становили 2,8% [Міністерство фінансів, 2019], але цього було замало для модернізації та євроінтеграції України. Уряд В. Гройсмана не міг забезпечити динамічного зростання, не в останню чергу, через залежність від олігархічних груп. Призначення його кабінету не набрало достатньої кількості голосів усіх учасників т. зв. реформаторської парламентської коаліції, тому воно було підтримано депутатами, пов'язаними з олігархами, що обмежувало радикальні реформи. Прикладом є монетизація субсидій, яка відбулася лише у 2019 р. Антикорупційна та судова реформи залишалися слабкими: так, Антикорупційний суд запрацював тільки у вересні 2019 р., тоді як олігархи під час прем'єрства В. Гройсмана мали великий вплив на політику на свою користь. Наприклад, компанія Onpex P. Ахметова у 2017 р. збільшила частку в енергетичних підприємствах. АМКУ у 2018 р. заклав справу проти ДТЕК. А Р. Ахметов і В. Новінський створили монополію в коксохімічній галузі. Інші олігархи також укріплювали свої позиції.

Уряд О. Гончарука (2019–2020 рр.) спростив регулювання бізнесу, перезапустив реформу державної служби, провів анбандлінг "Нафтогазу" та готував законодавство для земельної реформи. Проте вплив олігархів залишався значним. Наприклад, Д. Дубілет, міністр Кабінету Міністрів в уряді О. Гончарука, був пов'язаний із Приватбанком І. Коломойського, націоналізованим державою у 2017 р. через украї ризиковану ринкову стратегію. У парламенті монобільшість "Слуги народу" також зазнавала впливу олігархів. Президент В. Зеленський намагався обмежити вплив олігархів, зокрема, через економічно-правовий інструмент, що перебуває у розпорядженні АМКУ. Конфлікти з олігархами загострилися. Р. Ахметов просто блокував частину енергетичних реформ. Залишався сильним вплив І. Коломойського, що поглибило конфлікт між В. Зеленським і О. Гончаруком [Kramer, 2020]. Утім, причинами відставки О. Гончарука були не лише конфлікти з олігархами, а й управлінська некомпетентність окремих міністрів, що послаблювало уряд. Олігархи використовували слабкість уряду для своїх інтересів, зокрема, через повернення

до непрозорої оплати праці держслужбовців, як наслідок популістського рішення скоротити їх офіційні зарплати у 2019 р., що відкривало можливості для корупції. О. Гончарук пізніше визнав помилковість таких реформ, оскільки це лише зміцнювало олігархічний вплив [Гончарук, 2020].

Діяльність Кабінету Міністрів України під керівництвом Д. Шмигала (2020 – до теперішнього часу) можна умовно поділити на три етапи:

– 2020–2021 рр.: адаптація уряду до пандемії COVID-19, спроба обмежити політичний вплив олігархії, трансформаційна турбулентність з реформами;

– 2022 – червень 2023 рр.: адаптація до викликів війни у мобілізаційному форматі;

– липень 2023 р. – до теперішнього часу: розв’язання проблем, спричинених війною, підготовка до переговорів та початок переговорів про вступ України до ЄС.

У 2020–2021 рр. уряд не чинив активного спротиву антиреформам, ініційованим переважно парламентом, хоча пізніше намагався їх виправити. У 2021 році уряд повернувся до реформування, зокрема в таких сферах, як фінансова система, цифровізація, освіта та модернізація державного управління. Важливі законопроекти щодо унормування функцій членів уряду (як частина інструментальної реформи уряду чи реформи держуправління), які було передано в цей час на розгляд парламенту, відкладені через війну. Олігархи, політичний вплив яких було обмежено ухваленням відповідного законодавства [Про запобігання загрозам національній безпеці ..., 2021], через підконтрольні медіа поляризували суспільство. На кінець 2021 р. 90% українців не відчували покращення матеріального становища, що призвело до падіння довіри до влади. Уряд зустрів повномасштабну війну з низьким рівнем довіри до себе – лише 6,9% [Головаха, 2021], що свідчило про кризу його легітимності та інституційної спроможності.

Завдання уряду в умовах воєнного стану, особливо з моменту набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС, набуло ознак суперечливості. З одного боку, продовжується розпочатий демонтаж посткомуністичного інституціоналізму через його вичерпаність та необхідність гармонізувати управління з європейськими стандартами. Водночас необхідно демонструвати високий рівень керованості країною, що перебуває у стані повномасштабної війни. Серед чинників, що спрощують уряду вирішення цих дуальних завдань, – збереження згуртованості українців як реакції на російську агресію та послаблення олігархічного впливу. Серед чинників, що гальмують таку роботу КМУ, його функціонування в межах старих, слабких інституційних форматів, що обмежують його ефективність, спроможність та легітимність, порушують притаманний демократіям розподіл влад і сприяють непропорційному зростанню впливу інституту президента (що є прийнятною практикою для війни, але загрозливою для розвитку демократії у повоєнний час).

Навіть Ukraine Facility Plan [Програма фінансової підтримки України ..., 2024], погоджений урядом із ЄС та українським громадянським суспільством

у 2024 році, яким складено "дорожню карту" необхідних для вступу в ЄС реформ державного управління, управління державними фінансами, судової системи та антикорупційної політики, лишає КМУ (головного виконавця цього амбітного плану) в межах пострадянського інституційного фрейму, який уже майже тридцять років позбавляє уряд суб'єктності та взаємин із парламентом, характерних для демократій. Кадрові зміни, що відбулися в уряді у вересні 2024 року, "підсвітили" специфіку функціонування безсуб'єктних урядів та парламентів в Україні, які втрачають навички роботи як єдиного цілісного владного організму. З одного боку, уряд, який кооптує до свого складу міністрів, не пов'язаних формалізованими партійними зв'язками із партією, що становить монобільшість у ВРУ, але яка так і не спромоглася схвалити урядову програму. З іншого – парламент, що безпідставно очікує звітів від міністрів, які йдуть з посад "за власним бажанням", що позбавляє їх, згідно з діючим законодавством, необхідності звітувати перед парламентом про зроблену роботу [Кононенко, 2024b].

Висновки. Еклектичність конституційних норм формує нормативно-правове поле, яке розмиває інституційний зв'язок між парламентом і урядом, формує конкуренцію між президентом і прем'єр-міністром за вплив на КМУ та виконавчу владу, наділяє президента великою кількістю повноважень за межами його місії як гаранта дотримання Конституції. Все це формує підстави для дисбалансу у розподілі влади між її гілками, функціонування дефіцитно спроможних ЦОВ (і уряду зокрема), надмірної концентрації влади навколо інституції президента та клієнтської залежності державних інституцій від несистемних політичних суб'єктів (наприклад, олігархів).

Проблемою українських ЦОВ (зокрема урядів) із дефіцитними інституційною спроможністю та легітимністю є функціональна обмеженість формувати й імплементувати радикальні реформи, які спрямовані на швидке покращення рівня життя більшості суспільства. Наявність урядового продукту посередньої якості зумовлена необхідністю домовлятися (до 2019 р.) не із суспільством через його представників у ВРУ, а з олігархами (політична підтримка яких була обов'язковою умовою політичного функціонування урядів), які, що логічно, блокували переважну більшість перетворень, спрямованих проти корупції і на більш справедливий розподіл ВВП. Після 2019 року центр акцептації урядових політик перейшов до оточення президента, що також, на жаль, не надає інституційних гарантій щодо формування та запровадження більш ефективних політик КМУ. Централізація влади під час повномасштабної війни може розглядатися як необхідна умова виживання країни. Але збереження "воєнної моделі" організації влади після війни (враховуючи специфіку посткомуністичної політичної культури більшості українців) формує високі ризики подальшої ерозії демократичних норм / правил [Майборода, 2023, с. 18–51], поглиблення проблем легітимації влади та її ефективності (спроможності) і, з великою ймовірністю, недостатніх для подолання проблеми бідності і здійснення структурної перебудови економіки, темпів зростання ВВП.

Очевидно, що схвалений ЄС, українським урядом та громадянським суспільством під час повномасштабної війни Ukraine Facility Plan [Програма фінансової підтримки України ..., 2024] (план інституційної модернізації України) не передбачає змін конституційного дизайну в країні, а ставить питання виключно про реформування інструментальних процесів в інституціях. Його імплементація означатиме, що інституції будуть змушені діяти в умовах дефектного розподілу влади в країні. Спроба реформувати українські інституції виключно через інструментальне вдосконалення (покращення управлінських процесів) є глибоко хибною. Такий підхід до повоєнного інституціоналізму України не враховує ключової проблеми – необхідності усунення нормативно-правових пасток, закладених в архітектуру центральних органів влади.

Якщо протягом попередніх десяти років загалом сформовано законодавство, яке дозволить, за наявності політичної волі, докорінним чином оновити судову гілку влади, то нормативні вади правового поля, що регламентує діяльність уряду, залишені без корекції. В такій ситуації час війни, коли внесення змін до Конституції є неможливим, доцільно використати в двох напрямках. По-перше, для масштабної професійної дискусії за участі науковців, політиків, експертів, представників іноземних партнерів України, метою якої є розробка детального плану реформування взаємин у трикутнику "парламент–уряд–президент". Частиною такого плану має стати інклюзивна комунікація проєкту інституційної модернізації держави із суспільством. По-друге, аби уникнути поглиблення кризи спроможності ЦОВ (і уряду) під час війни, доцільно більш серйозно ставитися до використання всіх доступних інструментів неелекторальної легітимації влади. Втім, важливо розуміти, що застосування таких засобів на тлі збереження нормативно-правових пасток, що інвалідизують українські інституції, є всього лише паліативом.

Розробка комбінованої моделі, яка поєднає реформу правової бази та інструментальне оновлення управління, **може стати основою для майбутніх наукових досліджень** щодо підвищення інституційної спроможності України в контексті її повоєнної відбудови.

Бібліографічні посилання

- Аджемоглу, Д., & Робінсон, Дж. (2022). *Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності*. Київ: Наш Формат.
- Алеканкіна, К. (2020, Вересень). Чотири Кабінети Міністрів після Євромайдану: шлях реформ. *VOX Ukraine*. <http://surl.li/busfre>
- Бурдей, Н. (2019, Вересень 19). Рінат Ахметов, ввівши в оману АМКУ, монополізував коксохімічну галузь. *Українська правда*. <http://surl.li/thtjis>
- Головаха, Є., & Макеев, С. (Ред.). (2023). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Головаха, Є. (Ред.). (2021). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Київ: Інститут соціології НАН України.

- Гончарук, О. (2020, Червень). За копійки зарплатні в уряді тобі вимотають мозок, а в пресі поллють брудом. *Новое время*. <http://surl.li/ixpxixl>
- Загребельська, А. (2021, Грудень 9). Країна ДТЕК: як невизнана монополія крутить Україною. *Лівий Берег*. <http://surl.li/jkqwmto>
- Зеленько, Г. (Ред.). (2023). *Політична система України: конституційна модель та політичні практики*: Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/hudhty>
- Кононенко, Н. (2024a, Травень 01). Ухилянти розподілу влади. Чому система державного управління постійно дає збій. *Дзеркало тижня*. <http://surl.li/vungqe>
- Кононенко, Н. (2024b, Вересень 11). Політологічні питання до дискурсу навколо урядових змін. *Українська правда*. <http://surl.li/yjlrpcb>
- Конституція України. Закон України 254к/96-ВР (1996) (Україна). <http://surl.li/уsxrce>
- Лещенко, С. (2015, Квітень 14). За лаштунками політики: змова Яценюка і Ахметова. *Українська правда*. <http://surl.li/rxiciu>
- Майборода, О. (2023). Форма державного правління: семіпрезиденталізм в українському варіанті. У *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* (с. 18–51). Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/rqnfllb>
- Міністерство фінансів. (2019). *Макроекономічний огляд*. <http://surl.li/bqerta>
- Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. (2024, Грудень 28). Разумков Центр. Київ. <http://surl.li/jjsvck>
- Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. (2024). Ukraine Facility. <http://surl.li/scwvey>
- Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним з надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів). Закон України № 1780-ІХ (2021) (Україна). <http://surl.li/vaclsn>
- Рафальський, О., & Майборода, О. (Ред.). (2023). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни*: Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/mtgggrd>
- Романюк, А., & Литвин, В. (2020). Порівняльний аналіз політичних інститутів і систем країн Західної Європи. У *Особливості міжінституційних відносин у трикутнику "глава держави–парламент–уряд" та їхні наслідки для політичного процесу* (Т. 1). Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P., & Robinson, J. A. (2019). Democracy Does Cause Growth. *Journal of Political Economy*, 127(1). <http://surl.li/gvnlpg>
- Becker, T., Schweiger, H., Livshits, I., Bakker, B., & Mylovannov, T. (2018). The future of CIS and CEE countries. *Economics of Transition*. August. 26(1). <http://surl.li/zuyxmo>
- Bezes, P. (2009). *Réinventer l'État. Les réformes de l'administration française (1962–2008)*. PUF, coll. "le lien social". Paris: PUF.
- Börzel, T., & Risse, T. (2021). *Effective Governance Under Anarchy. Institutions, Legitimacy, and Social Trust in Areas of Limited Statehood*. Cambridge University Press.
- Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. January, 13(1), 5–21. <http://surl.li/qbqasi>

- Cohn, M. (2021). *A Theory of the Executive Branch: Tension and Legality Get access Arrow*. Oxford University Press.
- Democracy Report 2024: Democracy Winning and Losing at the Ballot*. (2024). V-Dem Institute: Department of Political Science. University of Gothenburg. Gothenburg, Sweden.
- Diamond, L. (2024). Power, Performance, and Legitimacy. *Journal of Democracy*, 35(2), 5–22. <http://surl.li/hlppub>
- Falk, S., Römmele, A., & Silverman, M. (2017). *Digital Government. Leveraging Innovation to Improve Public Sector Performance and Outcomes for Citizens*. Berlin: Springer. <http://surl.li/gjcdqn>
- Golovakha, Y., & Panina, N. (2003). Post-Soviet deinstitutionalization and formation of new social institutions in Ukraine. *Ukrainian Sociological Review 2000–2001*, 12–34. Kiev: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Gorodnichenko, Y., & Rashkovan, V. (2023). *Supporting Ukraine: more critical than ever*. CEPR Press. <http://surl.li/iudziv>
- Grindle, M. (1980). *Politics and policy implementation in the third world*. Princeton University Press, 1980.
- Hale, H. (2014). *Patronal politics: Eurasian regime dynamics in comparative perspective*. Cambridge University Press.
- Hanson, S., & Kopstein, J. (2021). Understanding the Global Patrimonial Wave. *Perspectives on Politics*, 20(1), 1–13. <http://surl.li/xlaxxv>
- Kopstein, J., Lichbach, M., & Hanson, S. (2014). *Comparative politics: interests, identities, and institutions in a changing global order*. Cambridge University Press.
- Kramer, A. (2020, March 27). Desperate for Aid, Ukraine First Has to Fight Corruption. *The New York Times*.
- Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die*. Crown. New York: Crown.
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53(1), 89.
- Persson, T., & Tabellini, G. (2006). Democracy and Development: The Devil in the Details. *American Economic Review*, 96(2), 319–324. <http://surl.li/dnkjyy>
- Przeworski, A. (2019). *Crises of Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Przeworski, A. (2024). Who Decides What Is Democratic? *Journal of Democracy*, 35(3), 5–16. <http://surl.li/jppebg>
- Richter, M. (2023). *The Diversity of Actors in Reform Backsliding and Its Containment in the Ukrainian Hybrid Regime*. *Politics and Governance*, 11(1), 5–15.
- Rose-Ackerman, S. (2021). *Democracy and Executive Power: Policymaking Accountability in the US, the UK, Germany, and France*. Oxford: Oxford University Press. <http://surl.li/ofsumu>
- Rouban, L. (2023). *Reforming the civil service: treating the effects without removing the causes*. Sciences Po Centre for Political Research.

References

- Adzhemoglu, D., & Robinson, Dzh. (2022). *Chomu natsii zanepadaiut. Pokhodzhennia vlady, bahatstva i bidnosti* [Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty]. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
- Alekankina, K. (2020, Veresen). Chotyry Kabinety Ministriv pislia Yevromaidanu: shliakh reform [Four Cabinets of Ministers After Euromaidan: The Path of Reforms]. *VOX Ukraine*. <http://surl.li/busfre> [in Ukrainian].
- Burdiei, N. (2019, Veresen 19). Rinat Akhmetov, vvivshy v omanu AMKU, monopolizuvav koksohimichnu haluz [Rinat Akhmetov Deceived the Antimonopoly Committee and Monopolized the Coke Industry]. *Ukrainska pravda*. <http://surl.li/thtjis> [in Ukrainian].
- Holovakha, Ye., & Makeiev, S. (Red.). (2023). *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Rik 2023: Kolektyvna monohrafiia* [Ukrainian Society During the War. Year 2023]. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Holovakha, Ye. (Red.). (2021). *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti* [Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes. 30 Years of Independence]. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Honcharuk, O. (2020, Cherven). Za kopiiky zarplatni v uradi tobi vymotaiut mozok, a v presi polliut brudom [For Pennies in Government, They Will Exhaust Your Brain, and the Press Will Defame You]. *Novoe vremia*. <http://surl.li/ipxixl> [in Ukrainian].
- Zahrebelska, A. (2021, Hruden 9). Kraina DTEK: yak nevyznana monopoliiia krutyt Ukrainoiu [DTEK Country: How an Unrecognized Monopoly Manipulates Ukraine]. *Livyi Bereh*. <http://surl.li/jkqwm0> [in Ukrainian].
- Zelenko, H. (Red.). (2023). *Politychna systema Ukrainy: konstytutsiina model ta politychni praktyky* [The Political System of Ukraine: Constitutional Model and Political Practices]. Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/hudhty> [in Ukrainian].
- Kononenko, N. (2024a, Traven 01). Ukhylanty rozpodilu vlady. Chomu systema derzhavnoho upravlinnia postiino daie zbii [Avoiders of Power Distribution: Why the System of Public Administration Constantly Fails]. *Dzerkalo tyzhnia*. <http://surl.li/vungqe> [in Ukrainian].
- Kononenko, N. (2024b, Veresen 11). Politolohichni pytannia do dyskursu navkolo uriadovykh zmin [Political Science Questions Regarding Government Changes]. *Ukrainska pravda*. <http://surl.li/yjlpbc> [in Ukrainian].
- Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine]. Zakon Ukrainy 254k/96-VR (1996) (Ukraine). <http://surl.li/ycxrce> [in Ukrainian].
- Leshchenko, S. (2015, Kvitin 14). Za lashtunkamy polityky: zmova Yatseniuka i Akhmetova [Behind the Scenes of Politics: The Conspiracy of Yatseniuk and Akhmetov]. *Ukrainska pravda*. <http://surl.li/rxiclu> [in Ukrainian].
- Maiboroda, O. (2023). Forma derzhavnoho pravlinnia: semiprezydentalizm v ukrainskomu varianti [Form of Government: Semi-presidentialism in the Ukrainian Version]. U *Politychna systema Ukrainy: konstytutsiina model ta politychni praktyky* (s. 18–51). Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/rqnf1b> [in Ukrainian].
- Ministerstvo finansiv. (2019). *Makroekonomichnyi ohliad* [Macroeconomic Overview]. <http://surl.li/bqerta> [in Ukrainian].

- Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady. Dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv* [Citizens' Assessment of the Situation in the Country and the Actions of the Authorities. Trust in Social Institutions, Politicians, Officials and Public Figures]. (2024, Hruden 28). Razumkov Tsent. Kyiv. <http://surl.li/jjsvck> [in Ukrainian].
- Prohrama finansovoi pidtrymky Ukrainy vid Yevropeiskoho Soiuzu* [The European Union's financial support program for Ukraine]. (2024). Ukraine Facility. <http://surl.li/scwvey> [in Ukrainian].
- Pro zapobihannia zahrozam natsionalnii bezpetsi, pov'iazanym z nadmirnym vplyvom osib, yaki maiut znachnu ekonomichnu ta politychnu vahu v suspilnomu zhytti (oliharkhiv) [On Preventing Threats to National Security Related to Excessive Influence of Persons with Significant Economic and Political Weight (Oligarchs)]. Zakon Ukrainy № 1780-IX (2021) (Ukraina). <http://surl.li/vaclsn> [in Ukrainian].
- Rafalskyi, O., & Maiboroda, O. (Red.). (2023). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* [Adaptive Changes in Ukraine's Political Landscape During the War]. Kyiv: IPIeD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/mtggrd> [in Ukrainian].
- Romaniuk, A., & Lytvyn, V. (2020). Porivnialnyi analiz politychnykh instytutiv i system krain Zakhidnoi Yevropy [Comparative Analysis of Political Institutions and Systems of Western European Countries]. U *Osoblyvosti mizhinstytutsiinykh vidnosyn u trykutnyku "hlava derzhavy–parlament–uriad" ta yikhni naslidky dlia politychnoho protsesu* (T. 1). Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P., & Robinson, J. A. (2019). Democracy Does Cause Growth. *Journal of Political Economy*, 127(1). <http://surl.li/gvnlpg>
- Becker, T., Schweiger, H., Livshits, I., Bakker, B., & Mylovanov, T. (2018). The future of CIS and CEE countries. *Economics of Transition*. August. 26(1). <http://surl.li/zuyxmo>
- Bezes, P. (2009). *Réinventer l'État. Les réformes de l'administration française (1962–2008)*. PUF, coll. "le lien social". Paris: PUF.
- Börzel, T., & Risse, T. (2021). *Effective Governance Under Anarchy. Institutions, Legitimacy, and Social Trust in Areas of Limited Statehood*. Cambridge University Press.
- Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. January, 13(1), 5–21. <http://surl.li/qbqasi>
- Cohn, M. (2021). *A Theory of the Executive Branch: Tension and Legality Get access Arrow*. Oxford University Press.
- Democracy Report 2024: Democracy Winning and Losing at the Ballot*. (2024). V-Dem Institute: Department of Political Science. University of Gothenburg. Gothenburg, Sweden.
- Diamond, L. (2024). Power, Performance, and Legitimacy. *Journal of Democracy*, 35(2), 5–22. <http://surl.li/hlppub>
- Falk, S., Römmele, A., & Silverman, M. (2017). *Digital Government. Leveraging Innovation to Improve Public Sector Performance and Outcomes for Citizens*. Berlin: Springer. <http://surl.li/gjcdqn>

- Golovakha, Y., & Panina, N. (2003). Post-Soviet deinstitutionalization and formation of new social institutions in Ukraine. *Ukrainian Sociological Review 2000–2001*, 12–34. Kiev: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Gorodnichenko, Y., & Rashkovan, V. (2023). *Supporting Ukraine: more critical than ever*. CEPR Press. <http://surl.li/iudziv>
- Grindle, M. (1980). *Politics and policy implementation in the third world*. Princeton University Press, 1980.
- Hale, H. (2014). *Patronal politics: Eurasian regime dynamics in comparative perspective*. Cambridge University Press.
- Hanson, S., & Kopstein, J. (2021). Understanding the Global Patrimonial Wave. *Perspectives on Politics*, 20(1), 1–13. <http://surl.li/xlaxxv>
- Kopstein, J., Lichbach, M., & Hanson, S. (2014). *Comparative politics: interests, identities, and institutions in a changing global order*. Cambridge University Press.
- Kramer, A. (2020, March 27). Desperate for Aid, Ukraine First Has to Fight Corruption. *The New York Times*.
- Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die*. Crown. New York: Crown.
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53(1), 89.
- Persson, T., & Tabellini, G. (2006). Democracy and Development: The Devil in the Details. *American Economic Review*, 96(2), 319–324. <http://surl.li/dnkjyy>
- Przeworski, A. (2019). *Crises of Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Przeworski, A. (2024). Who Decides What Is Democratic? *Journal of Democracy*, 35(3), 5–16. <http://surl.li/jppebg>
- Richter, M. (2023). *The Diversity of Actors in Reform Backsliding and Its Containment in the Ukrainian Hybrid Regime*. *Politics and Governance*, 11(1), 5–15.
- Rose-Ackerman, S. (2021). *Democracy and Executive Power: Policymaking Accountability in the US, the UK, Germany, and France*. Oxford: Oxford University Press. <http://surl.li/ofsumu>
- Rouban, L. (2023). *Reforming the civil service: treating the effects without removing the causes*. Sciences Po Centre for Political Research.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2024

УДК 323.1:355.01(470+571:477)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-4>

Національна та громадянська ідентичності в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни

Анотація. У статті аналізується стан національно-громадянської ідентичності в Україні напередодні та в ході російсько-української війни. Виявлено, що тригерами його змін були революції, які відбувалися у нас, й, особливо, російсько-українська війна. Визначено, що саме вона дала поштовх до кардинального зміцнення позицій загальнонаціональної ідентичності й, відповідно, до різкого зменшення показників радянсько-російської ідентичності в українському соціумі. Доведено, що

Юрій Поліщук,
доктор історичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Yurii Polishchuk,
Doctor of Historical Sciences,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0001-5605-9667
pum19581958@gmail.com

війна додала до цього феномену нові складові, які диктувалися небезпекою втрати територіальної цілісності Української держави й обмеження її суверенітету, коли сприйняття маркерів ідентичності з чуттєвої площини переходять у площину практичну. Ними стали – волонтерство, добровольчий рух, національний спротив окупантам й інші прояви громадянської позиції українців. Це відбувалося не лише на територіях підконтрольних уряду України, але й на територіях тимчасово окупованих ворогом. Доведено, що в роки війни відбулися значні зміни у якісних показниках ставлення громадян до символічних цінностей, пов'язаних з державністю України, що є важливою ознакою зміцнення загальнонаціональної ідентичності. Проаналізовано значний масив соціологічних даних, які засвідчили зміни національно-громадянської ідентичності на різних етапах російсько-української війни. Наголошується, що лише на восьмому році російсько-української війни владні інституції виробили стратегію державної політики у сфері утвердження української національно-громадянської ідентичності як складової гарантування національної безпеки України.

Ключові слова: національна та громадянська ідентичності, загальнонаціональна ідентичність, радянсько-російська ідентичність, російсько-українська війна, волонтерство, доброботи, рух опору, громадянська активність.

National and Civil Identity in Ukraine in the Context of the Russian-Ukrainian War: Constants and Changes

Abstract. The article analyzes the state of national and civic identity in Ukraine before and during the Russian-Ukrainian war. It is found that the triggers of its changes were the revolutions that took place in our country and, especially, the Russian-Ukrainian war. It is determined that it was the war that gave impetus to a radical strengthening

© Поліщук Ю., 2024

of the position of national identity and, accordingly, to a sharp decline in the indicators of Soviet-Russian identity in Ukrainian society. It is proved that the war introduced new components to this phenomenon, which were dictated by the danger of losing the territorial integrity of the Ukrainian state and limiting its sovereignty, when the perception of identity markers moved from the sensual to the practical plane. These included volunteering, the voluntary movement, national resistance to the occupiers, and other manifestations of Ukrainian civic position. This happened not only in the territories controlled by the Ukrainian government, but also in the territories temporarily occupied by the enemy. It is proved that during the war years there were significant changes in the qualitative indicators of citizens' attitudes towards the symbolic values associated with the statehood of Ukraine, which is an important sign of strengthening the national identity. The author analyzes a significant amount of sociological data that demonstrates changes in national and civic identity at different stages of the Russian-Ukrainian war. It is emphasized that only in the eighth year of the Russian-Ukrainian war, the governmental institutions developed a strategy of state policy in the field of strengthening the Ukrainian national and civic identity as a component of ensuring the national security of Ukraine.

Key words: national and civic identity, national identity, Soviet-Russian identity, Russian-Ukrainian war, volunteerism, volunteer battalions, resistance movement, national values, civic activity. national-civic identity, national identity, Soviet-Russian identity, Russian-Ukrainian war, volunteering, battalions of volunteers, resistance movement, civic activism.

Постановка проблеми. Війна Росії проти України почалася навесні 2014 р., коли її війська, скориставшись складною ситуацією в Україні, окупували Автономну Республіку Крим і, порушуючи усі норми міжнародного права, Кремль оголосив територію півострова своєю. Тоді ж російські спецпризначенці і проросійські бойовики, які безпосередньо фінансувалися російським урядом, захопили владу на частині Донбасу. Це дало початок активній гібридній війні Росії проти України. Її метою було перетворити нашу державу у слухняного васала. Але за вісім років зробити цього не вдалося. Тоді Кремль вдався до широкомасштабної збройної агресії, яка супроводжувалася руйнуваннями цивільної інфраструктури, масовими вбивствами мирного населення, злочинами російських окупантів на тимчасово захоплених територіях. Це викликало рішучий опір Збройних сил України і широких народних мас, які консолідувалися для захисту державного суверенітету і територіальної цілісності України та й самого виживання української нації. Важливим чинником цього процесу є питання національно-громадянської ідентичності. Саме вона виступає основою, що об'єднує українське суспільство. Тому, визначаючи головні завдання широкомасштабного вторгнення в Україну, Путін акцентував увагу на "денацифікації" українців, розмивання їхньої самосвідомості. Відштовхуючись від цього, відомий американський історик Тімоті Снайдер написав: "Ця війна базується на принципі, що вас (українців – *Авт.*) не існує" [*Рашисти не приховують наміру ...*, 2023]. Ще більш відверто щодо російсько-української війни висловилася Марта Голдер. Вона вважає, що "основною метою російської війни... є викорінення усіх слідів української ідентичності", а головним інструментом

цього є "знищення самобутньої культури та спадщини України" [Голдер, 2024]. В. Портников теж вважає, що війна, яку веде Росія проти України, "заради ідентичності, а не задля перемоги над кимось" [Портников, 2022].

Російсько-українська війна та рефлексії на неї західних і вітчизняних аналітиків ставлять перед науковцями низку завдань щодо вивчення змін національно-громадянської ідентичності в Україні. Необхідність дослідження цієї проблеми пов'язана як з важливими науковими, так і практичними завданнями. З одного боку, осмислення змін у феномені національно-громадянської ідентичності, що відбулися під впливом російсько-української війни, дає можливість краще зрозуміти сучасний стан українського соціуму, з іншого – визначити необхідні кроки владних інституцій, громадянського суспільства щодо подальшого зміцнення позицій загальнонаціональної громадянської ідентичності в державі як складової національної безпеки.

Дослідженість проблеми і завдання статті. Потрібно зазначити, що на проблеми ідентичності українців в умовах російсько-української війни науковці, аналітики уже звертали увагу. Зокрема, вплив Революції гідності, як прелюдії до російсько-української війни, на зміну ієрархії ідентитетів в українському соціумі аналізував Френсіс Фукуяма [Фукуяма, 2020], прояви національно-громадянської позиції українців у перший рік широкомасштабного російського наступу описали Люк Гардінг [Гардінг, 2023] і С. Плохій [Плохій, 2023], місце української ідентичності у планах Путіна аналізували Марта Голдер [Голдер, 2024] і Тімоті Снайдер [*Рашисти не приховують наміру ...*, 2023]. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, досліджуючи особливості російської гібридної війни, показали місце, яке відводиться в ній проблематиці української ідентичності [Горбулін, 2017]. Ці самі проблеми аналізував М. Степико [Степико, 2017]. Авторський колектив на чолі з В. Котигоренком досліджував вплив російсько-української війни на взаємодію національно-громадянського й етнічного в розвитку ідентичності української нації [Котигоренко, 2023]. Т. Бевз аналізувала дії владних інституцій України, органів місцевого самоврядування щодо зміцнення позицій національної та громадянської ідентичності в умовах війни [Бевз, 2023]. Зверталися до різних аспектів цієї проблеми й інші дослідники. Але вплив російсько-української війни на національну та громадянську ідентичність громадян України ще вивчений недостатньо. У дослідженні ми послуговувалися даними доступних соціологічних досліджень за різні часи цієї війни, наявними аналітичними матеріалами, спогадами учасників російсько-української війни, науковими розвідками, що тією чи іншою мірою торкалися проблеми нашої теми.

Мета дослідження. Проаналізувати вплив російсько-української війни на національну та громадянську ідентичність українців на різних її етапах. Визначити зміни у ставленні громадян до символічних цінностей, пов'язаних з державністю України. Виявити нові маркери національної та громадянської ідентичності, що проявилися в умовах загрози втрати Україною своєї незалежності, територіальної цілісності.

Виклад основного матеріалу. Головними маркерами національної та громадянської ідентичності є ставлення мешканців до своєї нації, держави, державних символів, героїв, знаменних дат, якими вшановуються визначні події й особи в історії України, української мови і народних традицій, що сприяє усвідомленню громадянами свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством. Саме на ці ідентитети орієнтується особистість, визначаючи своє місце у політичному, соціальному, культурному просторі.

Варто зазначити, що процес формування національної та громадянської ідентичності в Україні був складним і тривалим. У процесі її становлення науковці, експерти виділяють декілька етапів, де поворотними моментами були революції та війна. Останніми подіями, які в черговий раз спонукали до змін національної та громадянської ідентичності в Україні, стали Революція гідності й, особливо, війна, яку у 2014 р. розв'язала Росія проти України. Їхнім результатом стало стрімке піднесення громадянської самосвідомості мешканців України, яке науковці Інституту соціології НАН України назвали "другою громадянською консолідацією" населення [*Соціологічне дослідження ...*, 2023]. Уже в середині 2014 р. 64,4% мешканців вважали себе насамперед громадянами України (у 2012 р. – 48,4%). Переважання української громадянської ідентичності над проросійською чи неорадянською поширилося практично на всю Україну [*Показники національно-громадянської ...*, 2022].

Практичним проявом зростання загальнонаціональної громадянської ідентичності та ослаблення радянсько-російської в Україні стали президентські вибори 2014 р., які показали, що усі проросійські кандидати (С. Тігіпко, М. Добкін, В. Рабинович, П. Симоненко та ін.) набрали менше 14%, а П. Порошенко, який ішов на вибори з демократичною, проукраїнською програмою, переміг в усіх регіонах, в яких вони проводилися [*Як в Україні проходили ...*, 2018]. Ці результати засвідчили, що громадянська самосвідомість пробудилася навіть у тих, хто не був носієм української етнічної ідентичності. Вони, не відмовляючись від російської етнічної ідентичності, мови, культури, проголосували за "проукраїнського кандидата", продемонстрували свою ідентифікацію з Україною, українською політичною нацією. На думку українського соціального психолога П. Горностая, у цей час "високого рівня досягає громадянський націоналізм, а етнічний перестає бути визначальною ідеологією навіть у його апологетів" [Горностає, 2015, с. 105]. Водночас, війна привнесла у цей феномен нові складові, що диктувалися небезпекою втрати територіальної цілісності Української держави й обмеження її суверенітету. Ними стали – волонтерство, добровольчий рух та національний спротив окупантам. Активізація першого припадає на час Революції гідності та початок війни на Донбасі. У надзвичайно складний період рух став основою розбудови громадянського суспільства, створив дієву структуру громадських організацій, груп людей, готових взяти на себе розв'язання нагальних проблем держави. Уже у 2014 р. 23% українців мали досвід волонтерства. Основними напрямками

діяльності волонтерів стали: допомога українській армії та пораненим – 70% волонтерів; допомога людям похилого віку, інвалідам, дітям – 38%; прибирання дворів, вулиць після російських обстрілів – 28%; допомога учасникам Майдану, бойових дій – 25%; допомога внутрішньо переміщеним особам із Криму, із зони АТО – 23%; допомога бездомним тваринам – 12% [Волонтерський рух ..., 2014].

На те, яку роль відігравали волонтери у захисті України, вказують слова захисника донецького аеропорту Дмитра: "Ми трималися на одних волонтерах... Вони везли їжу, одяг, взуття, тепловізори, приціли та інше спорядження. Все це нам передавали від простих українців. Держава, крім автоматів і патронів, нічого не давала..." [Матяж, 2017]. І таких прикладів було безліч, адже волонтерський рух уже в перший рік російсько-української війни став помітним явищем. Це засвідчили результати загальнонаціонального опитування, проведеного компанією GfK Ukraine (62% українців визнали роль волонтерів у політичних змінах 2014 р., 85% вважали, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру, 81% бачили його обов'язковою складовою громадянського суспільства) [Горелов та Корнієвський, 2015, с. 15].

Крім прямого волонтерства, з'явилися й інші прояви громадянської позиції українців. Зокрема, 32,5% українців переказували кошти на рахунки ЗСУ, 23% передавали кошти, речі та продукти військовим підрозділам чи внутрішньо переміщеним особам, 9% громадян брали участь у магазинних акціях, 7% допомагали внутрішньо переміщеним особам речами та грошима, 3% безпосередньо збирали кошти, ліки, речі і доставляли їх у зону бойових дій [Козачук, 2016, с. 54]. Такі масштаби громадянської допомоги дозволили громадському діячу М. Матяжу стверджувати, що "саме завдяки волонтерам у 2014 р. країна зберегла свій суверенітет, зупинила російську агресію на Сході та відновила боездатну армію" [Матяж, 2017].

Іншою важливою складовою громадянської свідомості українців став добровольчий рух. Напередодні російського нападу у 2014 р. військовий потенціал ЗСУ був суттєво ослаблений руйнівною політикою В. Януковича та його оточення, тому чинити опір агресору і сепаратистам могли лише окремі підрозділи. Саме у таких реаліях постав добровольчий рух. Першими на захист територіальної цілісності країни у зону бойових дій на Сході вирушили добровольці з Євромайдану. О. Турчинов згодом згадував: "У цій ситуації я не мав іншого шляху, окрім як звернутися до патріотів із закликом формувати добровольчі батальйони. Для них не було жодних обмежень: умієш – не вмієш, взяв автомат і йди воювати. Саме патріоти тоді врятували ситуацію... Я вважаю, що добровольчі батальйони виконали свою історичну місію..., дали нам час на відновлення армії" [Клочко, 2023]. Забезпечення цих формувань у 2014 р. переважно здійснювалося за рахунок ресурсів місцевих органів влади, органів самоврядування та волонтерів. Тобто, формування та функціонування добробатів є яскравим прикладом єднання громадянського суспільства та його зрілості. Саме це стало тим фактором, який не врахував Кремль, плануючи агресію проти України.

Менше вивченою є спроможність і бажання протистояти російським окупантам мешканців окупованих територій Донбасу і Криму. Проте уже у 2014 р. тут почали створюватися окремі партизанські загони, підпільні групи [Коропатнік та ін., 2023, с. 3]. Але масового характеру цей рух до 2022 р. не набув.

Революція гідності, російська агресія вплинули і на ставлення громадян до класичних маркерів загальнонаціональної громадянської ідентичності. Проте ці зміни мали свої особливості. Якщо в кількісних параметрах вони не були суттєвими, то в якісних були значними. Так, за майже за два роки російсько-української війни кількість громадян, які передусім пов'язували себе з Україною, зросла порівняно з 2006 р. майже на 10% (з 31,3% до 40,1). Фактично не змінився показник сприйняття України як своєї Батьківщини (у 2007 р. 92,6% громадян позитивно відповіли на це питання, а в 2015 р. – 93,3%). Мало змінилися й показники рівня патріотизму громадян (у грудні 2015 р. патріотами України себе вважали 74,1%, у 2005 р. – 74,8%) [*Ідентичність громадян України ...*, 2016]. Водночас, значні зміни відбулися у ставленні опитаних до українського громадянства. На нашу думку, вони були пов'язані з емоціями, які викликала російсько-українська війна. Так, наприкінці 2015 р., порівняно з 2005 р., на 12% зросла частка тих мешканців України, які пишалися українським громадянством. До чеснот українців вони зачислили: національний характер, здатність боротися за свою державу і свої права (68%), Збройні сили країни (57%) [*Ідентичність громадян України ...*, 2016].

Стійкість суспільства виявилася й у ставленні громадян до символічних цінностей, пов'язаних з її державністю. Опитування, проведене Центром Разумкова у грудні 2015 р., показало, що переважна більшість громадян України пишалася або позитивно ставилася до атрибутів незалежної Української держави, що не надто відрізнялося від показників 2013 р., але між ними була суттєва різниця. Вона полягала у рівні ставлення респондентів до них. Якщо у 2013 р. українською мовою як державною пишалися 31,2% українців, то у 2015 р. – 48,7%, Державним прапором України, відповідно, 29,2% і 47,9%, Державним гербом України – 27,3% і 46%, гривнею – 18,8% і 34,2% [*Ідентичність громадян України ...*, 2016]. На нашу думку, ці якісні зміни були викликані російсько-українською війною, яка сприяла зростанню емоційного сприйняття цих символів.

Водночас, російська агресія хоч і зменшила прихильність громадян України до країни-агресорки, до пропагованої нею "східнослов'янської" ідентичності, але не знищила її. Це зафіксувало проведене у березні 2015 р. опитування КМІС, в якому на питання "з ким Україні слід підтримувати тісніші взаємини?" 47% відповіли, що з Євросоюзом, 13% – з Росією, а 34% висловилися за "однаково тісні" взаємини з обома партнерами [*The Ukrainian People ...*, 2015]. На думку М. Панчука і М. Рябчука, "бажання підтримувати „однаково тісні“ взаємини і з країною-агресором, і з країнами-союзницями є ... компромісною реакцією на об'єктивну неможливість в умовах війни інтегруватись у східному напрямі і

водночас – суб'єктивною нездатністю прийняти інтеграцію західну, несумісну з самою суттю „східнослов'янської” ідентичності, її підставових міфологем та ціннісних орієнтацій” [Панчук та Рябчук, 2016, с. 219].

Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 р. привела до глибинних трансформацій масової свідомості українців. Вони починають усвідомлювати себе не лише людьми, які здатні чинити опір зовнішньому вторгненню, але й як спільноту, яка переосмислює сама себе, свою колективну ідентичність. Розпочинається третій етап громадянської мобілізації в Україні, за якої інші варіанти територіальної або політичної ідентичності фактично залишилися на маргінесі. На думку О. Резніка, відбулися "соціетальні зрушення у колективній ідентичності українців... Вони стали доказом зламу традиційного сприйняття себе як знедоленого населення, доля якого не залежить від них самих" [Резнік, 2022].

2023 – початок 2024 р. були надзвичайно складними для нашої країни. Розтиражований владою та ЗМІ наступ ЗСУ не вдався. Ворог не лише зупинив його і закріпився на захоплених територіях, а й почав сам атакувати наші позиції, що призвело до людських і матеріальних втрат у наших частинах. Наші союзники зменшили військову допомогу, а з деяких видів озброєння взагалі її припинили. Україну намагалися розхитувати питанням про легітимність президента, набув чинності закон про мобілізацію тощо. Це негативно відбилось на морально-психологічному стані не лише у військовому середовищі, а й суспільства загалом. Як наслідок, після травня 2023 р. вітчизняні соціологи фіксують поступове зростання частки тих громадян України, хто був готовий до територіальних поступок агресору. Так, до кінця 2023 р. готовність до поступок зросла до 19%, у лютому 2024 р. – до 26%, у травні–червні 2024 р. – до 32%. Все ж, станом на травень 2024 р. більшість українців (55%) виступали проти будь-яких територіальних поступок. При цьому в усіх регіонах України, включаючи Південь і Схід, більше було тих, хто не сприймав жодних поступок, ніж тих, хто їх підтримував. Це свідчить про те, що попри усі складнощі більшість населення України не бажає "миру за всяку ціну" і є свідомою цілісності Української держави в кордонах 1991 р. [Грушецький, 2024].

В умовах широкомасштабного наступу російських військ в Україні активізувався волонтерський рух, а замість добробутів, свідомі громадяни пішли у підрозділи сил територіальної оборони, які надавали можливість захистити власний дім, відстояти територіальну цілісність країни, зберегти її державність і незалежність. Прикладом такого прагнення є активізація повернення українців з-за кордону. За інформацією Держприкордонслужби України лише за перші дванадцять діб ворожого наступу в Україну повернулося 167 тис. наших співвітчизників (близько 80% – чоловіки). Багато з них стали на захист Батьківщини [Від початку нападу ..., 2022]. Серед тих, хто не був задіяний у підрозділах ЗСУ чи територіальної оборони, активізувався волонтерський рух, надання грошової допомоги на потреби військових підрозділів. Взагалі ж, за даними Управління стратегічних комунікацій Апарату Головнокомандувача

ЗСУ, з початку широкомасштабного вторгнення – до листопада 2023 р. українці зібрали і передали на потреби ЗСУ більше 100 млрд гривень [Шевчук, 2023]. На масштаб волонтерського руху вказують результати соціологічного опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова у серпні 2024 р. Воно зафіксувало, що 71% українців з початку повномасштабного вторгнення долучався до волонтерської допомоги армії, внутрішньо переміщеним особам або людям, які постраждали від війни, 34% допомагали фінансово, 15% – надавали посильну фізичну допомогу і ще 22% допомагали і фізично, і грошима. Примітно, що частка тих, хто допомагав грошима, приблизно однакова серед людей різних вікових категорій [*День Незалежності ...*, 2024].

У цей складний час з'явилися й інші види громадянської активності, які насамперед виявлялися в регіонах, що були в зоні бойових дій чи активних обстрілів. Зокрема, взаємодія і взаємодопомога мешканців у місцях проживання. Співмешканці створювали прибудинкові групи охорони, робили переключки мешканців будинків, під'їздів після обстрілів. Усі ділилися продуктами харчування, медикаментами, вночі чергували у під'їздах. В умовах появи масового потоку біженців із зони бойових дій значного поширення набула допомога, яку надавали їм місцеві мешканці. Взаємна підтримка, відчуття солідарності стали ключовими для цементування загальнонаціональної громадянської ідентичності.

Вплив російсько-української війни на національну та громадянську ідентичність також виявився у зростанні ролі інформаційно-комунікативних технологій у формуванні україноцентричних наративів в українському соціумі й, відповідно, у зміцненні позицій національно-громадянської ідентичності. У боротьбу з російською інформаційною агресією "через відеохостинги та хмарні меседжери включилося багато українських громадян, відстоюючи право Української держави на існування, формуючи інформаційний простір, зрозумілий і комфортний для патріотів держави" [Котигоренко, 2023, с. 535]. Як результат, саме соціальні мережі стали важливим джерелом інформації про події на фронті, про ситуацію в країні.

Особливою сторінкою змін громадянської свідомості українців став рух опору на тимчасово окупованих територіях. Прикладом цього може бути Сумщина. Коли розпочалася російська агресія, на її території майже не було регулярних частин ЗСУ і місцеві мешканці стихійно об'єднувалися у загони, які зупиняли механізовані російські колони, знищували російську техніку, вбивали окупантів. З перших же днів російської агресії партизани активно діяли і на Харківщині [Назарова, 2022]. Це значно ускладнило просування ворога і дозволило підтягнути регулярні частини й очистити територію цих областей від окупантів.

Рух національного спротиву почав діяти і на інших окупованих територіях. За словами голови Українського центру безпеки і співпраці С. Кузана, "все починалося з сотень. Тепер це тисячі людей у кожній області, які виконують

абсолютно різний спектр дій, починаючи від інформування наших сил оборони про переміщення ворожої техніки, особового складу противника, ...підривів залізниць, складів... і закінчуючи розклейкою листівок, інформаційною кампанією для деморалізації ворога". Особливо активним рух опору був у Херсонській, Запорізькій областях, у Криму, що було не очікувано як для окупантів, так і деяких західних експертів, які вважали, що російськомовне населення цих регіонів буде пасивним і не чинитиме спротиву [Назарова, 2022]. Саме тут діють найактивніші підпільні організації "Жовта стрічка" і "Зла Мавка". Остання виникла навесні 2023 р. у Мелітополі й об'єднує національно свідомих, активних жінок, які чинять ненасильницький опір ворогу (розповсюджують патріотичні листівки, роблять проукраїнські написи у людних місцях, "поставляють отруєні" алкоголь і їжу окупантам тощо). Найбільше представниць цієї організації у Криму [Швець, 2023].

Значення руху спротиву надзвичайно велике як для ЗСУ, так і для підтримки проукраїнської позиції мешканців окупованих територій. На думку С. Кузана, він сприяє підтримці пасивного опору більшості мешканців, які не сприймають окупаційний режим. Фактичним прикладом такого пасивного опору є боротьба батьків на окупованих територіях за збереження їхніми дітьми своєї національної ідентичності. Загарбники навесні 2023 р. оголосили на окупованій частині Запоріжжя, що з 1 вересня вивчення української мови для школярів не є обов'язковим, і батькам запропонували обрати, яку мову їхні діти вивчатимуть як рідну – російську чи українську. Для того, щоб отримати потрібний результат, окупанти провели з батьками активну "роз'яснювальну роботу". Попри це 46% батьків написали заяви про вивчення їхніми дітьми української мови [46% школярів ..., 2023].

Відкрита російська агресія значно вплинули на ставлення громадян України до головних маркерів національно-громадянської ідентичності. Ці зміни зафіксувало проведене КМІС у липні 2022 р. опитування. Його результати засвідчили, що 85% населення України перш за все вважали себе громадянами своєї країни. Не було зафіксовано великої різниці у показниках різних соціальних категорій населення (регіональних, лінгво-етнічних, вікових, гендерних). Якщо на Заході 85,6% населення вважали себе перш за все громадянами України, то на Півдні – 86,3%; якщо серед українськомовних українців – 86%, то серед російськомовних росіян – 77,7%; якщо серед населення віком від 18 до 27 рр. – 81,7%, то серед мешканців віком 70 і більше – 78,1%; якщо серед жінок цей показник становив 85,3%, то серед чоловіків – 83,7% [Показники національно-громадянської ..., 2022].

Важливим маркером зміцнення позицій загальнонаціональної громадянської ідентичності стала належність громадян до української культурної традиції та їхній відхід від російської і, тим більше, радянської. Потрібно зазначити, що ще радянська влада активно працювала над розколом України, протиставляючи мешканців одних регіонів іншим. Процес подолання цих радянських наративів розпочався ще після відновлення незалежності України,

але відбувався він повільно через внутрішню протидію "п'ятої колони" та активний тиск російської пропаганди. Як наслідок, навіть у 2006 р. мешканці Сходу і Півдня України вважали себе ближчими за характером, звичаями, традиціями, культурою до росіян, ніж до галичан. Лише після Революції гідності і з початком російсько-української війни зближення мешканців різних регіонів значно прискорилося. Ці зміни засвідчили результати соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у травні 2023 р. Якщо порівняти його результати з показниками 2006 р., то фіксується зростання ментальної, культурної близькості Сходу і Півдня із західними регіонами країни. Так, оцінка близькості з Галичиною на Сході зросла з 4,7 до 6,2 бала, на Півдні – з 4,3 до 6,7 бала.

Про зміцнення загальнонаціональної громадянської ідентичності, єдності українського суспільства після відкритої російської агресії також свідчить зниження рівня культурної близькості громадян України з росіянами (з 6,8 бала у 2006 р. до 1,4 бала у 2023 р.). Ця тенденція характерна не лише для етнічних українців, а й для етнічних росіян – громадян України. Так, самооцінка етнічними росіянами рівня культурної близькості з мешканцями Росії опустилася з 8,6 бала у 2006 р. до 3,1 бала у 2023 р. (хоча вона залишається вищою, ніж серед етнічних українців – 1,3 бала) [*Ідентичність громадян України ...*, 2023]. В. Портников влучно підмітив, що ця війна "робить навіть етнічних росіян на території України українцями" [Портников, 2022].

Під впливом російської агресії змінилися й критерії визначення національності. Якщо у 2017 р. 68% респондентів заявляли, що успадкували національність від батьків, то у 2022 р. таких було 48%. Водночас зросла кількість тих, хто вибрав національність за країною, де мешкають (від 24% до 36%), або за ставленням до неї (від 3% до 7%). Тобто, люди стали частіше називати себе українцями тому, що живуть в Україні, без огляду на походження, і переносять цю громадянську ідентичність на категорію національності [*Нарешті майже всі стали українцями ...*, 2023].

Очевидним результатом російсько-української війни є також руйнування радянської ідентичності. Так, у червні 2024 р. 78% громадян України не хотіли відновлення СРСР, а 9% хотіли (у 2017 р. таких, відповідно, було 63% і 21%). Не було зафіксовано великої різниці у показниках різних регіонів чи вікових груп країни. Якщо на Заході 93% громадян не хотіли повернення до СРСР, на Півдні – 76%, у Центрі – 74%, то на Сході – 67%. Не хотіли відновлення радянських порядків 71% представників старшої (50 і більше років) вікової групи і 84% молодшої (до 50 років) [*Ідентичність громадян України ...*, 2024].

До певної міри маркером радянськості є ставлення до "радянських свят", які активно відзначали у Росії – 1 Травня (День труда) і 9 Травня (День победы). Проведене у лютому 2024 р. КМІС опитування показало, що День перемоги вважають важливим святом 11% українців (у 2021 р. – 30%, а у 2023 р. – 13%), День праці – 4% (у 2021 р. – 12%, у 2023 р. – 5%) [*Ставлення українців ...*, 2024].

Також змінилося ставлення громадян України до історичних постатей, які є носіями українських цінностей – І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бандера. Втім,

найбільш вражаючою є зміна ставлення до воїнів УПА. Якщо у 2010–2013 рр. позитивно до них ставилося 20–30% українців, у 2014–2021 рр. – 41–47%, то в квітні 2022 р. – 80%. Можна погодитися з Д. Судиним, що це не стільки миттєва зміна ставлення до самих повстанців, скільки зміна особистих критеріїв оцінки цих людей [Судин, 2022].

Як уже наголошувалося, важливим маркером національно-громадянської ідентичності є ставлення до своєї Батьківщини. За результатами соціологічного опитування, проведеного у серпні 2023 р. соціологічною групою "Рейтинг", 74% респондентів відчували гордість за Україну, 43% – сум. Це основні емоції українців, пов'язані з нашою державою. Значно менше було тих, хто відчував страх – 17%, гнів – 13%, радість – 10%, сором – 7% [Соціологічне дослідження до Дня Незалежності ..., 2023]. Але постійні обстріли ворогом території України, затягування війни, збої у постачанні населенню електроенергії дещо змінили ці показники. Проведене цією ж групою у лютому 2024 р. опитування засвідчило, що гордість при думці про Україну відчувало 56% респондентів, сум – 39%, а страх – 21% [Українці частіше відчують ..., 2024]. На нашу думку, це не означає послаблення національно-громадянської свідомості українців, а свідчить про їхню втому від війни. І навіть у цих умовах в українському соціумі усе ще домінує позитивне і стимулююче почуття гордості за свою Батьківщину.

Відповідно, змінилося й ставлення громадян до незалежності України. Якщо у 2020 р., за даними КМІС, частка тих, хто вважав День Незалежності найбільш важливим святом, становила 19%, то влітку 2023 р. таких було 63% [Динаміка ставлення ..., 2023], а в 2024 р. – 64% [Ставлення українців ..., 2024].

Важливим показником стійкості українського громадянського суспільства є бачення громадянами свого майбутнього і пов'язування чи не пов'язування його з Україною. За даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва у червні 2023 р., 89% опитаних планували будувати своє життя в Україні. Такий показник характерний для усіх регіонів нашої країни (від 93% на Сході до 82% на Заході). Планують залишити Україну лише 4,4% респондентів [Аналітичний звіт ..., 2023]. Потрібно зазначити, що випробування, які довелося пережити українцям у другій половині 2023 – першій половині 2024 рр., не надто вплинули на це рішення. Проведене у серпні 2024 р. цим же Фондом загальнонаціональне опитування показало, що 86% респондентів пов'язують своє майбутнє з Україною. Таке бажання превалює серед людей з різним рівнем достатку і в усіх вікових групах. Утім, з віком налаштованість залишатися в Україні зростає [День Незалежності ..., 2024].

Як відомо, війна вигнала за межі України більше п'яти мільйонів її мешканців (переважно жінки і діти). Але навіть там переважна більшість з них зберігає свою українську громадянську ідентичність і пов'язує своє майбутнє з Україною. Це яскраво продемонстрували результати дослідження ООН, яке показало, що 76% опитаних українських біженців планують повернутися в Україну [76% українських біженців ..., 2023]. Головними мотивами цього є

зв'язки з родинами в Україні, любов до Батьківщини та надія на успішний її розвиток [*Близько двох третин ...*, 2023].

Під впливом широкомасштабної агресії значні зміни відбулися у мовному питанні, яке є одним із головних маркерів загальнонаціональної громадянської ідентичності. Їх зафіксувало опитування, проведене КМІС у грудні 2022 р. Найважливішою з них є збільшення частки респондентів, які говорять у повсякденному житті переважно українською мовою, та відповідне зменшення частки російськомовних (41% респондентів сказали, що спілкуються тільки українською мовою, ще 17% – "у більшості ситуацій" українською, натомість тільки російською говорять 6%, а переважно російською – 9% (ще 24% сказали, що вживають обидві мови "рівною мірою"). Порівняно з 2017 р. частка повних і переважних українськомовних збільшилася на 8%, а частка російськомовних зменшилася на 11%. Навіть на Сході та Півдні українськомовних не менше, ніж російськомовних (29% проти 27%). Значно зріс в очах суспільства статус української мови і, відповідно, знизився статус російської. Наприкінці 2022 р. 80% респондентів вважали, що "українська мова має бути основною в усіх сферах спілкування", а за двомовність – 15% (у 2017 р., відповідно, 60% і 33%). Різко збільшилася частка людей, які вважали російську мову взагалі неважливою: нині їх 58%, тоді як у 2014 р. було 9%. Прикметно, що так вважають навіть 46% мешканців Півдня та Сходу й 35% людей, які самі спілкуються переважно російською, але, вочевидь, не вважають це причиною не підтримувати звуження її суспільного обігу [*Нарешті майже всі стали українцями ...*, 2023].

Певним випробуванням національно-громадянської ідентичності може стати мобілізація громадян до ЗСУ на третьому році широкомасштабної агресії Росії. За допомогою загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва у березні 2024 р., соціологи намагалися через респондентів з'ясувати ставлення їхнього дорослого оточення до мобілізації. 10% опитаних зазначили, що їхнє оточення готове до мобілізації, 25% – що їхні знайомі уникатимуть мобілізації, 47% повідомили, що деякі зі знайомих готові бути мобілізованими, а деякі – ні, 18% не відповіли на це питання. На думку соціологів, це посередній рівень готовності до мобілізації [*Соціально-політичні орієнтації ...*, 2024]. Такі показники, на нашу думку, не свідчать про послаблення національно-громадянської ідентичності українців, адже більше третини дорослого населення нашої держави готові до мобілізації. А досить високий відсоток тих, хто не готовий, пояснюється як втомою суспільства від війни, так і незнанням громадянами того, як мобілізація буде проходити, що їх чекає після неї, а також цілком зрозумілим страхом смерті. Для того, щоб зменшити кількість не готових, потрібно розгорнути із суспільством відкриту, чесну і пряму розмову як про саму мобілізацію, так і про те, для чого вона необхідна, а не ту, що веде "єдиний марафон", якому більшість громадян нашої держави не довіряє.

Відкрита агресія Росії значно вплинула на ставлення громадян до символічних цінностей, пов'язаних з українською державністю. Якщо у грудні

2015 р. Державним прапором України пишалися 47,9% і ще 43,2% позитивно ставилися до нього, то в травні 2023 р., відповідно, 74,9% і 22,7%. Тобто, значно змінився рівень ставлення до цього державного символу. Схожі тенденції були зафіксовані і щодо інших державних символів. Так, Державним гербом України у травні 2023 р. пишалися 74,4% і 23,4% позитивно ставилися до нього, Гімном України – відповідно, 68,9% і 23,4%, українською мовою як державною – відповідно, 74,4% і 23,5%, українською гривнею – відповідно, 57,4% і 35,6% [*Ідентичність громадян України ...*, 2024].

Потрібно зазначити, що на третій рік активної війни, коли дещо спало емоційне сприйняття російської агресії і почала накопичуватися втома від війни, посилена постійними тривогами, ударами ракет і "шахедів", відключеннями електроенергії, відбулися певні зміни у ставленні громадян до державних символів. Це зафіксувало опитування, проведене Центром Разумкова у червні 2024 р. Зокрема, зменшився відсоток громадян, які пишалися ними, і на такий саме відсоток збільшилися показники тих, хто позитивно ставився до них. Тобто, середній сумарний показник тих, хто пишався державними символами України, і тих, хто позитивно ставився до них, мало змінився (якщо у травні 2023 р. він був 95,7%, то в червні 2024 р. – 94%) [*Ідентичність громадян України ...*, 2024]. На нашу думку, це свідчить про те, що українці, незважаючи на усі випробування, що випали на їхню долю, згуртувалися навколо державних символів, які перестали бути для них простою формальністю.

Потрібно зазначити, що війна більш рельєфно визначила ті компоненти національної свідомості, громадянської активності, що потребують подальшого розвитку, за сприяння та участі державних установ і суспільних інституцій. Для розв'язання наявних проблем 1 січня 2023 р. набув чинності Закон України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності", який визначив мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у цій сфері як складової гарантування національної безпеки України, забезпечення участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інституцій громадянського суспільства у її реалізації, визначив повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цій сфері [*Про основні засади ...*, 2022]. Для реалізації положень Закону 15 грудня 2023 р. Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. і затвердив операційний план заходів її реалізації у 2023 – 2025 рр. [*Про схвалення Стратегії ...*, 2023].

У цих документах зафіксовані ті зміни, що відбулися у царині національної та громадянської ідентичності українців під впливом російсько-української війни, й акцентується увага на їхній єдності в розмаїтті, на необхідності участі громадськості в налагодженні міжкультурного діалогу та застосування ефективних підходів до розв'язання конфліктів як усередині громад, так і поза ними, окреслено шляхи зміцнення демократичних цінностей, консолідації

українського суспільства як невід'ємних компонентів української національно-громадянської ідентичності.

18 квітня 2023 р. Кабінет Міністрів України затвердив Типове положення про координаційну раду з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності при місцевих органах виконавчої влади, органів місцевого самоврядування [Бевз, 2023]. Фактично це поклало початок реалізації Закону і Стратегії. З часу ухвалення цих документів пройшло не так багато часу, щоб оцінити їхню ефективність.

Отже, доходимо **висновку**, що екзистенційна загроза, якою стала розв'язана Росією війна, ще раз підтвердила, що в Україні була, є і буде потужна українська нація, яка об'єднала переважну більшість етнічних українців, білорусів, євреїв, кримських татар, молдаван, поляків, румунів, руських, угорців, громадян інших національностей, які мешкають на її території. Водночас, вона зробила неоціненний внесок у становлення української самосвідомості, ототожнивши поняття "Росія" і "війна", "Росія" і "ворог". Адже процеси національного самоусвідомлення та ідентифікація з Батьківщиною для багатьох українців значно пришвидшилися. Це привело до кардинальних змін у площині національної та громадянської ідентичності, які є чи не головним чинником самоорганізації індивідів, об'єднаних належністю до однієї держави як сукупності "ми", що поділяють єдину систему смислів, переконань, уявлень про свою державу, свою країну, своє майбутнє, себе як члена єдиної спільноти, і "вони" – ті, що напали на нас і прагнуть знищити не лише нашу державу, а й саму згадку про Україну.

Це засвідчили останні соціологічні опитування, які показують, що в Україні відбулися зміни у різних аспектах національної та громадянської ідентичності її мешканців. Зокрема, як і раніше, переважна більшість з них сприймає Україну своєю Батьківщиною, а також зросла частка тих, хто пишається своїм українським громадянством. Відбулися зміни у якісних показниках ставлення громадян до символічних цінностей, пов'язаних з державністю України. Особливо відчутними вони були щодо її Державного прапора та гімну. Українці фактично позбулися "радянських родимих плям". Таким чином, війна остаточно перервала дифузю ідентичностей, яка століттями відбувалася на просторах колишньої імперії, і перетворила її на кристалізацію, а відтак і справжню битву ідентичностей. Саме цивілізаційна прірва між російською та українською ідентичностями стала головним полем битви цієї війни. Але є й інші результати. Зокрема, поряд із класичними маркерами національної та громадянської ідентичності з'явилися й нові, пов'язані із загрозою втрати Україною своєї незалежності, територіальної цілісності (активна допомога громадян ЗСУ, волонтерство, добробати). Сформувалася чітка тенденція до згуртування та консолідації українського соціуму, у суспільстві практично зникли регіональні відмінності, які раніше часто породжували конфлікти, звелися до мінімуму показники радянсько-російської громадянської ідентичності, соціальні мережі стали важливим чинником зміцнення позицій національно-громадянської ідентичності українців.

Перспективи подальших досліджень наукової проблеми. Подальшої розробки вимагає дослідження проявів національної та громадянської ідентичностей, пов'язаних з бажанням українців захищати свою Батьківщину, її незалежність, територіальну цілісність (волонтерство, добробати, ставлення до мобілізації). Необхідне вивчення впливу соціальних мереж на зміцнення національної та громадянської ідентичності українців. Варто звернути увагу на дослідження стану національно-громадянської ідентичності українців на тимчасово окупованих територіях і впливу російського окупаційного режиму на неї.

Бібліографічні посилання

- Аналітичний звіт за підсумками опитування "Війна, мир, перемога, майбутнє"*. (2023, Липень 28). ОПОРА. <http://surl.li/hqtbrs>
- Бевз, Т. (2023). Утвердження національної та громадянської ідентичності в умовах війни. О. О. Рафальський, О. М. Майборода (Ред.). В *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни* (с. 268–299). Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Близько двох третин українських жінок, які знаходяться за кордоном, мають намір повернутися в Україну*. (2023, Листопад 23). Слово про слово. <http://surl.li/drwqhb>
- Від початку нападу росії на Україну з-за кордону повернулися 167 тисяч українців*. (2022, Березень 09). Укрінформ. <http://surl.li/qwfkac>
- 89% молодих українців вірять в обнадійливе майбутнє держави – опитування*. (2023, Вересень 28). Chas.News. <http://surl.li/hdxmqk>
- Гардінг, Л. (2023). *Вторгнення. За лаштунками кривавої війни росії та боротьби України за виживання*. Харків: Віват.
- Голдер, М. (2024, Січень 05). *Вторгнення росії має на меті стерти українську культурну ідентичність*. Texty.org.ua. <http://surl.li/eeokkd>
- Горбулін, В. (Ред.). (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
- Горелов, Д., & Корнієвський, О. (2015). *Волонтерський рух: світовий досвід та українська громадянська практика: аналіт. доп.* Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
- Горностай, П. (2015). Громадянська ідентичність українців та її еволюція. *Проблеми політичної психології. Збірник наукових праць*, 2(16), 98–111. <http://surl.li/ozzxik>
- Грушецький, А. (2024). Динаміка готовності до територіальних поступок та ставлення до окремих пакетів мирних домовленостей. *Київський міжнародний інститут соціології*. <http://surl.li/hxfwne>
- Дембіцький, С. (Ред.). (2023). *Соціологічний моніторинг "Українське суспільство" після 16 місяців війни*. Національна академія наук України. <http://surl.li/npxhpi>
- День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни*. (2024, Серпень 22). Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. <http://surl.li/xmxaib>
- Джерела інформації про війну*. (2024, Квітень 18). Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. <http://surl.li/ayyoph>

- Динаміка ставлення українців до незалежності та свята Дня Незалежності (2013–2023 роки).* (2023). Київський міжнародний інститут соціології. <http://surl.li/vehwdq>
- Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості.* (2016). Центр Разумкова. <http://surl.li/qorpbga>
- Ідентичність громадян України: тенденції змін.* (2023). Центр Разумкова. <http://surl.li/qwhimt>
- Ідентичність громадян України: тенденції змін.* (2024). Центр Разумкова. <http://surl.li/pakdqf>
- Клочко, С. (2023, Липень 20). Волонтерський рух в Україні. Звідки він взявся. *0629.com.ua. Сайтміста Маріуполя.* <http://surl.li/xkdzfp>
- Козачук, М. (2016). Нові види волонтерства в Україні як відповіді на виклики часу. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право, 29/30, 52–38.*
- Коропатнік, І., Микитюк, М., & Петков, С. (2023). *Український національний спротив (рух опору, партизанський рух) під час Українсько-російської війни: історична ретроспектива українського руху опору, український рух опору у період 2014–2021, український рух спротиву у період 2022–2023, нормативно-правове забезпечення.* Київ: ВД "Професіонал".
- Котигоренко, В. (Ред.). (2023). *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі.* Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Матяж, М. (2017, Жовтень 14). Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом. *Укрінформ.* <http://surl.li/zlsef>
- Назарова, Є. (2022, Травень 27). Про рух опору на окупованих територіях: у чому він проявлявся і які наслідки. *Радіо Свобода.* <http://surl.li/ssjlzo>
- Нарешті майже всі стали українцями: дуже показове опитування щодо мови та ідентичності.* (2023, Січень 10). *Texty.org.ua.* <http://surl.li/mzvunw>
- Панчук, М., & Рябчук, М. (2016). Національно-громадянські ідентичності та ціннісні орієнтації мешканців Галичини. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2(82), 201–251.*
- Плохій, С. (2023). *Російсько-українська війна: повернення історії.* Київ: Клуб Сімейного Дозвілля.
- Показники національно-громадянської української ідентичності.* (2022, Серпень 16). Київський міжнародний інститут соціології. <http://surl.li/mdkyfx>
- Портников, В. (2022, Жовтень 20). Війна – вона заради ідентичності. *Збруч.* <https://zbruc.eu/node/113496>
- Портников, В. (2023, Лютий 25). Як війна формує українську ідентичність – есей з книги "Воєнний стан". *Forbes Ukraine.* <http://surl.li/qqonkr>
- Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України № 2834-IX (2022) (Україна). <http://surl.li/tgtqyb>
- Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів

з її реалізації у 2023–2025 роках. Постанова Кабінету Міністрів України № 1322 (2023) (Україна). <http://surl.li/idrahm>

Рашисти не приховують наміру геноциду українців – Снайдер. (2023, Вересень 11). Багнет. <http://surl.li/ofpnds>

Резнік, О. (2022, Липень 24). Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. *Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва.* <http://surl.li/dlxnax>

Розумний, М. (2020, Лютий 26). Війна за ідентичність. *ESPRESSO.TV.* <http://surl.li/bfefac>

76% українських біженців, які проживають за кордоном, мають намір повернутися додому. (2023, Серпень 17). Суспільне Медіа. <http://surl.li/zifuoh>

46% школярів з тимчасово окупованої частини Запорізької області обрали вивчати українську мову. (2023, Вересень 31). Детектор медіа. <http://surl.li/vuunio>

Соціально-політичні орієнтації та проблеми мобілізації в Україні – загальнонаціональне опитування. (2024, Березень 21–27). Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. <https://is.gd/k9AONx>

Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: уявлення про патріотизм та майбутнє України. (2023, Серпень 16–20). Рейтинг. <https://v.gd/UDuCnd>

Ставлення українців до державних свят. (2024, Березень 07). Київський міжнародний інститут соціології. <https://is.gd/0Vy4gH>

Степико, М. (2017). *Загальноукраїнська ідентичність – головний об'єкт гібридної війни Росії проти України.* Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

Судин, Д. (2022, Серпень 24). Як війна вплинула на нашу ідентичність, пам'ять та цінності. *Тиждень.* <https://is.gd/SdLD3H>

Українці частіше відчують сум і страх, коли думають про державу – опитування. (2024, Лютий 19). *Gazeta.ua.* <https://is.gd/u7RcSM>

Фукуяма, Ф. (2020). *Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості.* Київ: Наш Формат.

Швець, Л. (2023, Грудень 02). Частування для росіян – у Сімферополі дівчата отруїли 35 окупантів. *Новини.LIVE.* <https://is.gd/QiMSOd>

Шевчук, К. (2023, Грудень 05). Число дня: скільки коштів задонатили українці від початку повномасштабного вторгнення. *Мета.* <https://is.gd/RNbHlo>

Як в Україні проходили президентські вибори 2014 р. (2018, Вересень 19). РБК-Україна. <https://is.gd/YsYyBa>

The Ukrainian People on the Current Crisis. (2015, Березень 09). Київський міжнародний інститут соціології. <https://is.gd/vOA9SC>

References

Analitychnyi zvit za pidsumkamy opytuvannia "Viina, myr, peremoha, maibutnie". [Analytical report on the results of the survey 'War, Peace, Victory, Future']. (2023, Липень 28). ОПОРА. <http://surl.li/hqtbrs> [in Ukrainian].

- Bevz, T. (2023). Utverdzheniia natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti v umovakh viiny [Reaffirming national and civic identity in times of war]. O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda (Red.). V *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 268–299). Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. ghb,hfnb rhfgr [in Ukrainian].
- Blyzko dvokh tretyn ukrainskykh zhinok, yaki znakhodiatsia za kordonom, maiut namir povernutysia v Ukrainu* [About two-thirds of Ukrainian women abroad intend to return to Ukraine]. (2023, Lystopad 23). <http://surl.li/drwqhb> [in Ukrainian].
- Vid pochatku napadu rosii na Ukrainu z-za kordonu povernulysia 167 tysiach ukraintsiv* [Since the beginning of Russia's attack on Ukraine, 167,000 Ukrainians have returned from abroad]. (2022, Berezen 09). Ukrinform. <http://surl.li/qwfkac> [in Ukrainian].
- 89% molodykh ukraintsiv viriat v obnadiiylve maibutnie derzhavy – opytuvannia* [89% of young Ukrainians believe in a hopeful future for the country - poll]. (2023, Veresen 28). Chas.News. <http://surl.li/hdxmqk> [in Ukrainian].
- Harding, L. (2023). *Vtorhnennia. Za lashtunkamy kryvavoi viiny rosii ta borotby Ukrainy za vyzhyvannia* [Invasion. Behind the scenes of Russia's bloody war and Ukraine's struggle for survival]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- Holder, M. (2024, Sichen 05). *Vtorhnennia rosii maie na meti serty ukrainsku kulturnu identychnist* [Russian invasion aims to erase Ukrainian cultural identity]. Texty.org.ua. <http://surl.li/eeokkd> [in Ukrainian].
- Horbulin, V. (Red.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [Global hybrid war: the Ukrainian front]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [in Ukrainian].
- Horielov, D., & Korniiievskiy, O. (2015). *Volonterskyi rukh: svitovyi dosvid ta ukrainska hromadianska praktyka: analit. dop* [Volunteer movement: international experience and Ukrainian civic practice]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [in Ukrainian].
- Hornostai, P. (2015). Hromadianska identychnist ukraintsiv ta yii evoliutsiia [Civic identity of Ukrainians and its evolution]. *Problemy politychnoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats*, 2(16), 98–111. <http://surl.li/ozzxik> [in Ukrainian].
- Hrushetskyi, A. (2024). Dynamika hotovnosti do terytorialnykh postupok ta stavlennia do okremykh paketiv myrnykh domovlenostei [Dynamics of readiness for territorial concessions and attitudes towards certain peace agreements]. *Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologhii*. <http://surl.li/hxfwne> [in Ukrainian].
- Dembitskyi, S. (Red.). (2023). *Sotsiologhichni monitorynh "Ukrainske suspilstvo" pislia 16 misiatsiv viiny* [Sociological monitoring 'Ukrainian society' after 16 months of war]. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. <http://surl.li/nxnpxi> [in Ukrainian].
- Den Nezalezhnosti Ukrainy: tsinnist derzhavy, zghurtovanist ta volonterstvo pid chas viiny* [Independence Day of Ukraine: the value of the state, cohesion and volunteering during the war]. (2024, Serpen 22). Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva. <http://surl.li/xmxaib> [in Ukrainian].
- Dzherela informatsii pro viinu* [Sources of information about the war]. (2024, Kviten 18). Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva. <http://surl.li/ayyoph> [in Ukrainian].
- Dynamika stavlennia ukraintsiv do nezalezhnosti ta sviata Dnia Nezalezhnosti (2013–2023 roky)* [Dynamics of Ukrainians' attitudes towards independence and the Independence

Day holiday (2013–2023)]. (2023). Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologhii. <http://surl.li/vehwdq> [in Ukrainian].

Identychnist hromadian Ukrainy v novykh umovakh: stan, tendentsii, rehionalni osoblyvosti [Identity of Ukrainian citizens in the new environment: state, trends, regional peculiarities]. (2016). Tsentrazumkova. <http://surl.li/qopbga> [in Ukrainian].

Identychnist hromadian Ukrainy: tendentsii zmin [Identity of Ukrainian citizens: trends of change]. (2023). Tsentrazumkova. <http://surl.li/qwhimt> [in Ukrainian].

Identychnist hromadian Ukrainy: tendentsii zmin [Identity of Ukrainian citizens: trends of change]. (2024). Tsentrazumkova. <http://surl.li/pakdqf> [in Ukrainian].

Klochko, S. (2023, Lypen 20). Volonterskyi rukh v Ukraini. Zvidky vin vziavsia [Volunteer movement in Ukraine. Where did it come from]. *0629.com.ua. Sait mista Mariupolia*. <http://surl.li/xkdzfp> [in Ukrainian].

Kozachuk, M. (2016). Novi vydy volonterstva v Ukraini yak vidpovidi na vyklyky chasu [New types of volunteering in Ukraine as a response to the challenges of the times]. *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiologhii. Pravo, 29/30, 52–38* [in Ukrainian].

Koropatnik, I., Mykytiuk, M., & Pietkov, S. (2023). *Ukrainskyi natsionalnyi sprotyv (rukh oporu, partyzanskyi rukh) pid chas Ukrainsko-rosiiskoi viiny: istorychna retrospektyva ukrainskoho rukhu oporu, ukrainskyi rukh oporu u period 2014–2021, ukrainskyi rukh sprotyvu u period 2022–2023, normatyvne-pravove zabezpechennia* [Ukrainian national resistance (resistance movement, partisan movement) during the Ukrainian-Russian war: historical retrospective of the Ukrainian resistance movement, Ukrainian resistance movement in the period 2014–2021, Ukrainian resistance movement in the period 2022–2023, regulatory and legal support]. Kyiv: VD "Profesional" [in Ukrainian].

Kotyhorenko, V. (Red.). (2023). *Dialektyka natsionalno-hromadianskoho i etnichnoho v ukrainskomu sotsiumi* [Dialectic of the national-civil and ethnic in Ukrainian society]. Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Matiazh, M. (2017, Zhovten 14). Ukrainske volonterstvo – yavyshe unikalne. Yomu zavdiachuiemo suverenitetom [Ukrainian volunteerism is a unique phenomenon. We owe our sovereignty to it]. *Ukrinform*. <http://surl.li/zlsesf> [in Ukrainian].

Nazarova, Ye. (2022, Traven 27). Pro rukh oporu na okupovanykh terytoriiakh: u chomu vin proiavliavsia i yaki naslidky [About the resistance movement in the occupied territories: how it manifested itself and what are its consequences]. *Radio Svoboda*. <http://surl.li/ssjzlo> [in Ukrainian].

Nareshti maizhe vsi staly ukrainsiamy: duzhe pokazove opytuvannia shchodo movy ta identychnosti [Finally, almost everyone has become Ukrainian: a very revealing survey on language and identity]. (2023, Sichen 10). Texty.org.ua. <http://surl.li/mzvunw> [in Ukrainian].

Panchuk, M., & Riabchuk, M. (2016). Natsionalno-hromadianski identychnosti ta tsinnisni oriantatsii meshkantsiv Halychyny [National and civic identities and value orientations of the inhabitants of Galicia]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2(82), 201–251* [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2023). *Rosiisko-ukrainska viina: povnennia istorii* [The Russian-Ukrainian war: the return of history]. Kyiv: Klub Simeinoho Dozvillia [in Ukrainian].

- Pokaznyky natsionalno-hromadianskoï ukrainskoï identychnosti* [Indicators of national and civic Ukrainian identity]. (2022, Serpen 16). Kyivskyy mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. <http://surl.li/mdkyfx> [in Ukrainian].
- Portnykov, V. (2022, Zhovten 20). Viina – vona zarady identychnosti [War is for the sake of identity]. *Zbruch*. <https://zbruc.eu/node/113496> [in Ukrainian].
- Portnykov, V. (2023, Liutyi 25). Yak viina formuie ukrainsku identychnist – esei z knyhy "Voiennyi stan" [How war shapes Ukrainian identity – an essay from the book Martial Law]. *Forbes Ukraine*. <http://surl.li/qqonkp> [in Ukrainian].
- Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoï natsionalnoi ta hromadianskoï identychnosti [On the basic principles of state policy in the field of strengthening Ukrainian national and civic identity]. Zakon Ukrainy № 2834-IX (2022) (Ukraina). <http://surl.li/tgtqyb> [in Ukrainian].
- Pro skhvalennia Stratehii utverdzhennia ukrainskoï natsionalnoi ta hromadianskoï identychnosti na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023–2025 rokakh [On the approval of the Strategy for the Strengthening of Ukrainian National and Civic Identity until 2030 and the approval of an operational plan for its implementation in 2023–2025]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1322 (2023) (Ukraina). <http://surl.li/idrahm> [in Ukrainian].
- Rashysty ne prykhovuiut namiru henotsydu ukrainsiv – Snaider* [Snyder: Nazis do not hide their intention to genocide Ukrainians]. (2023, Veresen 11). Bahnet. <http://surl.li/ofpnds> [in Ukrainian].
- Reznik, O. (2022, Lypen 24). Kolektyvna identychnist za umov viiny: vid kompleksu menshovartosti do natsii peremozhtsiv [Collective Identity in Wartime: From Inferiority Complex to the Nation of Victors]. *Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva*. <http://surl.li/dlxnax> [in Ukrainian].
- Rozumnyi, M. (2020, Liutyi 26). Viina za identychnist [The war for identity]. *ESPRESO.TV*. <http://surl.li/bfefac> [in Ukrainian].
- 76% ukrainskykh bizhentsiv, yaki prozhyvaiut za kordonom, maiut namir povernutysia dodomu* [76% of Ukrainian refugees living abroad intend to return home]. (2023, Serpen 17). Suspilne Media. <http://surl.li/zifuoh> [in Ukrainian].
- 46% shkolariv z tymchasovo okupovanoi chastyny Zaporizkoï oblasti obraly vyvchaty ukrainsku movu* [46% of schoolchildren from the temporarily occupied part of Zaporizhzhia region chose to study Ukrainian]. (2023, Veresen 31). Detektor media. <http://surl.li/vuunio> [in Ukrainian].
- Sotsialno-politychni orientatsii ta problemy mobilizatsii v Ukraini – zahalnonatsionalne opytuvannia* [Socio-political orientations and mobilisation problems in Ukraine - a nationwide survey]. (2024, Berezen 21–27). Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva. <https://is.gd/k9AONx> [in Ukrainian].
- Sotsiolohichne doslidzhennia do Dnia Nezalezhnosti: uiavlennia pro patriotyzm ta maibutnie Ukrainy* [Sociological survey dedicated to the Independence Day: perceptions of patriotism and the future of Ukraine]. (2023, Serpen 16–20). Reitynh. <https://v.gd/UDuCnd> [in Ukrainian].

- Stavlennia ukrainsiv do derzhavnykh sviat* [Attitudes of Ukrainians towards public holidays]. (2024, Berezen 07). Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologhii. <https://is.gd/0Vy4gH> [in Ukrainian].
- Stepyko, M. (2017). *Zahalnoukrainska identychnist – holovnyi ob'ekt hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy* [All-Ukrainian identity is the main object of Russia's hybrid war against Ukraine]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen [in Ukrainian].
- Sudyn, D. (2022, Serpen 24). Yak viina vplynula na nashu identychnist, pamiat ta tsinnosti [How the war has affected our identity, memory and values]. *Tyzhden*. <https://is.gd/SdLD3H> [in Ukrainian].
- Ukraintsi chastishe vidchuvaiut sum i strakh, koly dumaiut pro derzhavu – opytuvannia* [Ukrainians are more likely to feel sadness and fear when thinking about the state – poll]. (2024, Liutyi 19). Gazeta.ua. <https://is.gd/u7RcSM> [in Ukrainian].
- Fukuiama, F. (2020). *Identychnist. Potreba v hidnosti y polityka skryvdzhenosti* [Identity The need for dignity and the politics of offence]. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
- Shvets, L. (2023, Hruden 02). Chastuvannia dlia rosiian – u Simferopoli divchata otruiyly 35 okupantiv [Treats for Russians – in Simferopol, girls poisoned 35 occupiers]. *Novyny. LIVE*. <https://is.gd/QiMSOd> [in Ukrainian].
- Shevchuk, K. (2023, Hruden 05). Chyslo dnia: skilky koshtiv zadonatyly ukraintsi vid pochatku povnomasshtabnoho vtornnennia [Number of the day: how much money Ukrainians have donated since the beginning of the full-scale invasion]. *Meta*. <https://is.gd/RNbHlo> [in Ukrainian].
- Yak v Ukraini prokhodyly prezydentski vybory 2014 r.* [How the 2014 presidential elections were held in Ukraine]. (2018, Veresen 19). RBK-Ukraine. <https://is.gd/YsYyBa> [in Ukrainian].
- The Ukrainian People on the Current Crisis*. (2015, Berezen 09). Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologhii. <https://is.gd/vOA9SC>

Стаття надійшла до редакції 20.09.2024

Між самовіктимізацією і спільною пам'яттю: війна Росії проти України в російських незалежних медіа

Олег Морозов,
доктор філософії з історії,
докторант,
Кембриджський університет
(Велика Британія)

Oleh Morozov,
PhD in History, postdoctoral
fellow, University of Cambridge
(United Kingdom)

ORCID: 0000-0002-8386-9873
om406@cam.ac.uk

Переклад

Юрія Шаповала

до українських жертв війни та сприяє самовіктимізації росіян, друга – відкриває простір для формування спільної пам'яті про війну. Показано, що хоча перша форма більш зручна для російської аудиторії незалежних медіа, вона дає можливість витиснути досвід жертв на периферію медіапам'яті, відсторонившись від насильства і страждань "інших". Конкуренція жертв, що виникає внаслідок цього, стає однією з причин публічних конфліктів між українцями та російськими емігрантами. Автор доходить висновку – щоб знизити ризик появи цих конфліктів, подолати самовіктимізацію та зробити розв'язану Росією війну ближчою до антивоєнно налаштованих росіян, незалежним медіа потрібно змінити звичні підходи до виробництва медіапам'яті. Необхідно приділити більше уваги українським свідченням, поклавши їх в основу спільної пам'яті про війну.

Ключові слова: війна, медіа, самовіктимізація, конкуренція жертв, медіапам'ять, інфотеймент, Україна, Росія.

Between Self-Victimization and Shared Memory: Russia's War against Ukraine in Russian Independent Media

Abstract. The article analyzes how Russian independent media create a communicative memory of Russia's war against Ukraine after the full-scale invasion on February 24, 2022. Despite the condemnation of the war by all media outlets, the highest-rated ones ("Rain", "Popular Politics", "Navalny LIVE", and "Alive Nail") marginalize the testimonies of Ukrainian victims, replacing them with Russian news. The author draws attention to the fact that some ("Medusa" and "Doxa") mediatize the war

using the testimonies of Ukrainians. In this way, they actualize their pain and losses for the Russian audience. In the language of memory studies, this situation can be explained as two conflicting forms of media memory. The first one reduces empathy for Ukrainian war victims and contributes to the self-victimization of Russians, while the second one opens up space for the formation of a common memory of the war. It is shown that although the first form is more convenient for the Russian audience of independent media, it makes it possible to push the experience of victims to the periphery of media memory, distancing them from the violence and suffering of "others". The resulting competition between victims is becoming one of the reasons for public conflicts between Ukrainians and Russian emigrants. The author concludes that in order to reduce the risk of these conflicts, overcome self-victimization, and make the war unleashed by Russia closer to anti-war Russians, independent media need to change their usual approaches to the production of media memory. It is necessary to pay more attention to Ukrainian testimonies, putting them at the heart of the common memory of the war.

Key words: war, media, self-victimization, competitive victimhood, media memory, infotainment, Ukraine, Russia.

Постановка проблеми. У березні 2022 р., через пів місяця після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, 15-річний Андрій разом із сім'єю виїхав із окупованого Чернігова. Дорогою їхня машина налетіла на міну. Вижив лише Андрій: "Я лежав на дорозі. Подивився і побачив, як горить моя мама. Вона була ще жива, коли горіла. У неї сіпалася нога" [*Teenage Refugee From Chernihiv ...*, 2022].

Того ж місяця у селищі Верхньоторецьке Донецької області В'ячеслав, 18 років, потрапив під обстріл дорогою додому разом із мамою. "Впав перший снаряд за десять кроків від нас. Мама лягла, я сів. Вона була біля мене. Зовсім поряд. Я розплющую очі, мама лежить на боці, і її останнє слово: „Зі мною все добре“", – згадує В'ячеслав. У нього залишилося двоє братів та дві сестри. Як єдиний повнолітній, В'ячеслав взяв над ними опікунство [*18-Year-Old Ukrainian Raising Four Siblings ...*, 2022].

14 липня після ракетного удару по Вінниці загинула 4-річна Ліза. Її мати Ірина була тяжко поранена. Того дня вони вдвох ішли до логопеда. Ліза мала синдром Дауна. Ірина публікувала в "Інстаграмі" історії із життя доньки, щоб показати, що її дитина, незважаючи на хворобу, нічим не відрізняється від інших. У день загибелі Лізи світові масмедіа облетіла фотографія з рожевим візком дівчинки на тлі зруйнованого ракетною магазином. Візок був перекинутий і забризканий кров'ю [*In a Flash of Fire and Shrapnel ...*, 2022].

Ці три трагедії – випадкова вибірка із тисяч воєнних злочинів, скоєних російською армією з початку повномасштабного вторгнення¹. З 24 лютого 2022 р. аналогічні злочини відбуваються в Україні щодня. Чимало з них потрапляє не лише в українські, а й у світові ЗМІ, наприклад, руйнування дитячого госпіталю "Охматдит" російською ракетною 8 липня 2024 р. [*Children's Hospital Hit ...*, 2024].

¹ Найповніша статистика воєнних злочинів росіян доступна на сайті глобальної ініціативи "Т&Р" [*T&R's database of war crimes...*, 2024].

Усі ці злочини мають спільну рису: голосів їхніх жертв майже не чути в ефірі російських медіа, які виступають із 24 лютого проти війни. Це не контрольовані Кремлем телеканали та видання, а незалежні онлайн-ресурси, такі як "Дош", "Популярна політика", "Навальний LIVE" та "Живий цвях". Після початку повномасштабного вторгнення вони були закриті або добровільно перервали мовлення в Росії, а чимало співробітників залишили країну, побоюючись за своє життя і свободу. Чому ж історії українських жертв мало цікавлять ці медіа? Тим більше що після геноцидів та світових війн ХХ ст. свідчення тих, хто вижив, мають величезну моральну і меморіальну силу: з їхньою допомогою документуються жахи масового насильства, а пережита жертвами колективна травма стає явною для цілого світу, який дістає можливість співчувати, допомагати і критично осмислювати те, що відбувається².

Метою статті є дослідження еволюції російських незалежних медіа за останні десять років. Завданням – за допомогою аналітичної мови memory studies концептуалізувати російські незалежні медіа як акторів пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Після окупації Криму у 2014 р., з якої розпочалася війна Росії проти України, Кремль суттєво обмежив свободу слова в країні. Критиків політичного режиму почали оголошувати "іноземними агентами" [*Russia Tightens Legislation ...*, 2022], вносити їх публікації до Федерального списку екстремістських матеріалів під егідою Міністерства юстиції, блокувати та видаляти їхні сайти. Авторитарний режим Володимира Путіна виправдовує репресії необхідністю захисту "національного суверенітету" та "боротьбою з екстремізмом". У 2014 р. у Росії ухвалили перший рестриктивний меморіальний закон, за яким опозиціонерів, істориків і правозахисників стали звинувачувати в "реабілітації нацизму" та засуджувати до штрафів чи в'язниці на строк до п'яти років³.

Але посилення цензури у 2010-х роках не завадило розвитку незалежних медіа. Місцем цього розвитку став Інтернет, точніше його російськомовний сегмент (Рунет), до тотального контролю за яким Кремль не прагнув аж до 2022 року. Журналісти, блогери, вчені, правозахисники та бізнесмени скористалися єдиною лакуною, що залишилася, і почали один за одним запускати проекти для користувачів відеохостингів та соціальних мереж. До 2022 р. YouTube в Росії став найпопулярнішою онлайн-платформою для виробництва інформаційного та розважального контенту, "Інстаграм" – засобом розміщення корпоративної реклами, а "Телеграм" – помічником у координації громадянських протестів.

Російські незалежні масмедіа як дизайнери медіапам'яті. Втечу

² Щоб зробити колективну травму українців видимою для широкої аудиторії за межами України, дослідники, журналісти та громадянські активісти збирають свідчення жертв війни. (Приклади кількох проєктів зі збору таких свідчень: [*The Reckoning Project*, 2024; *Voices of War...*, 2024]).

³ Докладніше про історію прийняття та дію першого російського меморіального закону 2014 р. [Korosov, 2018, p. 238–299; Weiss-Wendt, 2020, p. 231–240; Morozov, 2024].

російських масмедіа в Інтернет можна охарактеризувати як появу в країні нового режиму публічності (*regime of publicity*) – системи правил і конвенцій для висловлювань і реакцій на них в онлайн-просторі [Атнашев та ін., 2021, с. 50–51]. Він став продуктивним середовищем для розвитку професійної журналістики, громадянського суспільства та просвітницьких проєктів. Це відіграло важливу роль у лікуванні "синдрому публічної німоти" – неготовності росіян до аргументованого захисту своєї позиції [Вахтин та Фирсов, 2017].

Попри цензуру, новий режим публічності у Росії дозволяв існування "слабких публік". Ненсі Фрейзер визначає їх як групи, що висловлюють свою думку в громадській сфері, здатні опосередковано впливати на політику країни. На відміну від "сильних публік", на кшталт парламентів, "слабкі публіки" не мають влади приймати самостійні рішення [Fraser, 1990, р. 75]. У 2019–2020 роках онлайн-медіа допомогли організувати локальні протести в Єкатеринбурзі, Хабаровську та Москві. Один із протестів – демонстрація солідарності з незаконно заарештованим журналістом Іваном Голуновим – закінчився звільненням останнього та арештом поліцейських, які підкинули жертві наркотики [Ivan Golunov Arrest ..., 2019].

Незважаючи на цензуру та еміграцію, "Доц", "Живий цвях", "Навальний LIVE" та "Популярна політика" залишаються найбільшими опозиційними медіа, які виступають проти розв'язаної Росією війни. У серпні 2024 р. тільки на YouTube у "Доцу" було 4,6 млн підписників; у "Популярної політики" – 2,5 млн; у "Навальний LIVE" – 3,46 млн; у "Живого цвяха" – 1 млн. Для більшості росіян бойові дії не є частиною повсякденності, а тому знання про війну доступне їм лише в медіатизованій формі, чого не можна сказати про українців, змушених щодня вмирати на фронті, ховатися у бомбосховищах, виживати без світла, тепла і води або жити далеко від дому за кордоном⁴.

Комунікативна пам'ять – форма колективної пам'яті, що виникає у процесі повсякденного спілкування між представниками одного, двох чи трьох поколінь упродовж 80 років [Assmann, 2006, р. 25–26]. Астрід Ерл вважає, що одним із посередників може бути література про щойно завершені війни, кризи і теракти, включаючи джерела особистого походження, наприклад, автобіографії [Erll, 2017, р. 192–193].

Оскільки на момент написання цієї статті війна ще триває, вона точно не може бути частиною культурної пам'яті, але її окремі сюжети з 2014 до 2024 року належать недавньому минулому, що інтенсивно обговорюється в Україні та інших країнах світу. Хоча автобіографічна та наукова література про війну вже з'являється [Khromeychuk, 2022; Skalietska, 2022; Plokyh, 2023; Stiazhkina, 2024], головними джерелами знання про неї залишаються старі та нові медіа. До першої групи належать преса, радіо та телебачення; до другої – відеохостинги, соціальні мережі та інші онлайн-ресурси. Як зауважує Мотті Найгер, багато

⁴ Згідно з телефонними опитуваннями Міжнародного інституту соціології у Києві станом на літо 2023 р. понад 78 відсотків українців мають друзів або родичів, яких було вбито або поранено на війні [How Many Ukrainians..., 2023].

людей у повсякденному житті взаємодіють із медіа набагато частіше, ніж із книгами, музеями та меморіалами [Neiger, 2020, p. 4].

Спогади, що створюються і зберігаються за допомогою масмедіа, називають у memory studies медіапам'яттю [Neiger et al., 2011]⁵. Цей термін активно застосовується щодо роботи журналістів і медіаменеджерів: "Подаючи різні сюжети тим чи іншим способом, вони визначають порядок денний своїх читачів; повторно відтворюючи зображення та інтерпретації, вони створюють та увічнюють символи та історичні наративи", – пише Марен Рєгер, пропонуючи розглядати масмедіа як акторів пам'яті, які щодня створюють, коригують та стирають наші спогади [Röger, 2009, p. 189]. Важлива частина роботи медіапам'яті – складання та підтримка онлайн-архівів, які є сьогодні майже у кожного друкованого чи електронного ЗМІ [Garde-Hansen, 2011, p. 80–83].

На відміну від соціальних мереж, на кшталт "Інстаграму", "Фейсбуку" або "Телеграму", де користувачі мають можливість створювати свій контент, з якого потім складаються не конвенційні – "складні" – наративи⁶, онлайн-медіа пропонують своїй аудиторії вже готовий продукт, створений відповідно до їх редакційної політики. Журналісти та медіаменеджери, на відміну від користувачів соціальних мереж, можуть набагато краще контролювати виробництво медіапам'яті про війну Росії проти України. Це накладає на них величезну відповідальність за наслідки медіатизації цієї війни для аудиторії, чії знання про війну здебільшого обмежуються повідомленнями ЗМІ.

Російська медіапам'ять про війну: витіснення українських свідчень.

Аудиторія незалежних онлайн-ресурсів щодня дізнається про війну Росії проти України з репортажів, стрічок новин у "Телеграмі" та інтерв'ю з експертами, включаючи українських чиновників, журналістів та військових аналітиків. "Доц" пропонує і спеціальні репортажі тривалістю приблизно від 30 до 60 хвилин. Усі російські незалежні медіа регулярно запрошують журналістів-розслідувачів, відомих висвітленням російських злочинів в Україні з літа 2014 року, коли Збройні сили Росії збили малайзійський Боїнг 777 рейсу "MH-17", вбивши 298 осіб.

Інтерес незалежних медіа до війни не обмежується воєнними злочинами росіян. Їх часто доповнюють бойові зведення, огляди кремлівської пропаганди, повідомлення про втрати серед військових та цивільних, а також політичні новини про Путіна та його оточення. Карикатури на Путіна супроводжують більшість віджетів на плейлистах "Популярної політики" та "Навального LIVE". Заголовки часто сформульовані саркастично: "Путін злякався бойових комарів", "Ердоган ставить Путіна на місце", "Бомжі за Путіна", "Путін вийшов з бункера", "Золоте безумство Путіна", "Путін – „таксист”", "Що в голові у Путіна".

Путін є головним ньюсмейкером і на каналах "Доц" та "Живий цвях". Він

⁵ Приклад роботи медіапам'яті в монографії з медіатизації терактів 11 вересня 2001 р. у німецьких, французьких та іспанських ЗМІ [Schmidtgal, 2014].

⁶ Аналіз таких неконвенційних наративів проводився на основі пам'яті про жертв Голокосту та жертв сталінських репресій [Commane & Potton, 2018; Khlevnyuk, 2019].

з'являється в новинах щодня з початку повномасштабного вторгнення – від мобілізації до чуток про його хворобу та смерть. Ведучі "Живого цвяха" у передачі "Особлива думка" у форматі діалогу із запрошеними економістами, політологами, істориками та журналістами просять прокоментувати дії та слова Путіна, обговорюючи з ними такі теми, як "За що Путін тримає образу на Буша?", "Чому Путін не їде на саміт G20?", "На кого орієнтована промова Путіна на Валдаї?" [*Речь Путина на Валдае ...*, 2022; *Оставление Херсона ...*, 2022; *Почему у России и Запада не получилось ...*, 2022].

Симбіоз журналістики та розваги називають інфотейментом (infotainment) – популяризацією новин для підвищення рейтингів та привернення громадської уваги до актуальних проблем. Російське телебачення, радіо, преса та онлайн-медіа активно використовують інфотеймент з 2010-х років [Гатов, 2015, с. 177]. "Доц", "Популярна політика", "Навальний LIVE" і "Живий цвях" теж звертаються до цього жанру, дотримуючися відомих їм конвенцій виробництва контенту. Дослідники медіа зазначають, що інфотеймент робить позитивний внесок у демократизацію політичного дискурсу та створення більш доступних форм теле- та радіомовлення, підвищуючи інтерес громадян до політики [Ваут, 2008].

Проте інфотеймент небезпечний тим, що зміщує акцент зі змісту новин на форму їх подачі: у пошуках розваг масмедіа випускають усе більше смішних, але "порожніх" історій, так званих інфощум, яких Олег Кашин визначає як одну з форм "антижурналістики" [Кашин, 2018]. Інфотеймент допомагає незалежним медіа збільшувати їхню аудиторію, але обмежує їхні можливості медіатизації війни Росії проти України. Головне – він не дозволяє говорити про війну голосами українських жертв, бо їхні свідчення, сповнені болем, не пасують для розваги аудиторії.

У серпні 2024 р. на YouTube-каналі "Дождя" було 25 тис. відео; на "Популярній політиці" – 9,6 тис.; на "Навальний LIVE" – 4,6 тис. відео; на "Живому цвяху" – 5,2 тис. Ні "Популярна політика", ні "Навальний LIVE", ні "Живий цвях" жодного разу не робили програм чи окремих сюжетів за участю українських жертв війни. На "Доці" за весь час від початку повномасштабного вторгнення мені вдалося знайти лише кілька відео за участю українців.

Функціонал YouTube – перегляди, коментарі та лайки – є важливим інструментом для аналізу онлайн-контенту. Він дозволяє судити про міру популярності відеороликів та реакції на них. На жаль, жоден із сюжетів із українськими жертвами не може похвалитися високою популярністю у користувачів YouTube. Поки що лідер за кількістю переглядів – 40-хвилинний фільм Катерини Фоміної про сімейні конфлікти між українськими та російськими родичами через повномасштабну війну. Він вийшов 11 лютого 2024 р. До серпня 2024 р. його переглянули 1,3 млн разів – у чотири рази менше, порівняно із загальною кількістю підписників "Доцу" (переглядати відео у відкритому доступі можуть не лише підписники) [*Как война разделила родственников ...*, 2023].

Репортаж Соні Гройсман та Нігіни Берової про викрадення росіянами українських дітей, опублікований 26 лютого 2023 р., переглянули поки що

570 тис. разів [Как Россия украла тысячи детей ..., 2023]. Читання щоденника харків'янки Ганни Гін – лише 73 тис. [Военный дневник ..., 2023]. Для порівняння: щоденна вечірня програма "Підсумки дня" набирає по 700–800 тис., а іноді й понад 1 млн переглядів, а новини про мобілізацію у вересні 2022 р. переглянули 4 млн разів [Мобилизация выходит за рамки ..., 2022].

Та навіть при цьому кожне українське свідчення значно девірсифікує російську медіапам'ять про війну проти України. Завдяки появі в цій пам'яті досвіду жертв росіяни не лише дізнаються, через що довелося пройти українцям, а й дістають шанс висловити свою емпатію у коментарях під відеороликом. Марта Нуссбаум розуміє під емпатією відтворення досвіду та переживань інших людей у власній уяві [Nussbaum, 2001, p. 302]. Оскільки йдеться про жертви війни, під емпатією з боку росіян слід розуміти висловлення співчуття до українців, навіть визнання провини за розв'язану Росією війну. Зрозуміло, до такої емпатії готові не всі, тим більше, що серед глядачів "Дощу" є й прихильники війни.

Наприклад, під інтерв'ю з Наталією Кулаковською можна знайти цинічні коментарі, де нормалізується насильство, а в злочинах звинувачується українська армія: "Ліс рубають тріски летять, на війні як на війні, а як СБУшники працюють, викрадають, садять у в'язницю, вбивають і т. д. це всі знають, ще з 2014 року" ["Накинули мешок и забрали" ..., 2022] (Тут і далі цитати з онлайн-ресурсів наводяться зі збереженням оригінальної орфографії та пунктуації – *Авт.*). Проте за жодним із відеосюжетів "Дощу" такі коментарі не перевищують понад 10% від загальної кількості коментарів, тоді як понад 80% можна ідентифікувати як співчуваючі. Щоправда, не всі вони написані росіянами.

Аналіз коментарів під відеороликами ускладнюється з двох причин. По-перше, якщо користувач не дає прихованих чи явних указівок на країну, то визначити його національність дуже важко: російською, окрім росіян, пишуть українці, казахи, ізраїльтяни, білоруси та багато інших. По-друге, щонайменше з 2009 р. Кремль веде боротьбу з незалежними медіа не лише за допомогою репресій, а й за допомогою "фабрик тролів" та "кремлеботів", користуючись інтерактивними можливостями онлайн-медіа для дезінформації та розпалювання конфліктів [Gorham, 2017; Martin et al., 2019; Lin, 2022].

Це особливо важливо для підрахунку цинічних та образливих коментарів, спрямованих проти українських жертв війни чи самого "Дощу". Верифікувати авторство таких коментарів за відкритими даними часто неможливо, а так важко зрозуміти, наскільки щирим і самостійним був автор, висловлюючи свої думки.

У тих коментарях, де росіяни уточнюють свою національність, можна побачити висловлювання почуття провини перед українцями за розв'язану Росією війну та завданий нею біль. Такі випадки не перевищують 15% від загальної кількості російських коментарів до кожного відео та періодично містять виправдання власної слабкості. Один із таких коментарів: "Я з Росії,

мені дуже соромно та боляче. Я відчуваю безсилля, страх і злість на своїх тупих співгромадян. Вибачте нас, українці, ми самі у заручниках" ["Мне большинство россиян жалко" ..., 2023]. Ще приклад: "Я з Росії, мені соромно та боляче за кривавий геноцид проти Українського Народу. Страшно, що у моєму оточенні всі підтримують цю війну. Навіть мій чоловік за путлера, ми весь час з ним лаємося" [Буча. Главный символ ..., 2022].

Ці нечисленні коментарі важливі тим, що в них відображається співчуття не до окремих жертв, а до всіх українців як групової жертви. Анн Каплан називає історії про біль та страждання "етичними свідченнями" (ethical witnessing), вважаючи, що вони розширюють можливості емпатії від співчуття до окремих людей до співчуття щодо цілих груп і змушують аудиторію шукати відповідь на питання, хто має відповідати за скоєні злочини. Тим самим етичні свідчення "радикально змінюють погляд людини на світ та її уявлення про справедливість" [Kaplan, 2011, p. 275].

Провина та співчуття не обов'язково виражаються онлайн за допомогою тексту. Іноді ці почуття недоступні погляду дослідника, інколи ж вони ховаються за формальними інструментами вираження, схвалення та підтримки чийось думок, наприклад, лайками. Найбільше лайків під відеороликами з українцями збирають коментарі таких українських жертв, які після побаченого вирішили поділитися власними травмами.

Незважаючи на всі інтерактивні можливості YouTube та інших платформ, які є у російських незалежних масмедіа, їхній внесок у поширення українського травматичного досвіду війни дуже малий і навряд чи можна порівняти з аналогічним внеском українських чи західних ЗМІ. Причина в тому, що й без того рідкісні свідчення українців витісняються наративами про російські жертви – убитих, поранених та взятих у полон.

Прокремлівські медіа говорять про постраждалих росіян мало, а Міністерство оборони Російської Федерації цілеспрямовано приховує втрати і часто немає відомостей про військовослужбовців⁷. Восени 2022 р. головною новиною, у тому числі на YouTube-каналах "Дошу", "Популярної політики", "Навальний LIVE" та "Живого цвяха", стала оголошена в Росії мобілізація. Незалежні медіа розповідали, як сотні тисяч людей тікали з країни, а в російських містах тим часом ловили чоловіків, вручали їм повістки у військкомат, звіди відправляли на фронт та кидали у бій без підготовки, зброї та продовольства.

У червні 2023 р. у центрі уваги російських медіа був заколот найманців "Вагнера" та їхній похід на Москву; у лютому 2024 р. – вбивство Олексія Навального; починаючи з серпня 2024 р. – український наступ у Курській області, доля солдатів строкової служби, що здалися в полон, і труднощі біженців з Курщини. За відсутності важливих політичних подій ефірний час усіх незалежних

⁷ Натомість такі відомості мають у своєму розпорядженні члени українського проекту "Хочу жити", які допомагають росіянам здатися в полон і передають інформацію про загиблих, полонених або зниклих їх родичам. У рамках проекту відкрито гарячу лінію для російських громадян. Див. репортаж "Сі-ен-ен" про росіян, які дзвонять в Україну, щоб дізнатися про своїх близьких [Sorry to Bother You..., 2022].

медіа все одно заповнюють новини з Росії, зокрема інфотеймент. Онлайн-медіа добре відчують свою аудиторію та орієнтуються на її переваги.

Маргіналізація свідчень українських жертв може бути концептуалізована як умовчання – одна з технік забуття, яка, за словами Алейди Ассман, "не стирає з пам'яті тяжку подію, а лише усуває її з комунікації" [Assmann, 2016, р. 22]. Подібна техніка може бути корисна для колективної пам'яті в унікальних випадках, наприклад, коли нації, що розпадається, потрібно впоратися з наслідками пережитої громадянської війни або диктатури. У випадку з війною Росії проти України техніка умовчання призводить до зниження емпатії росіян до українців.

Емпатія, – уточнює Ассман, – це не сентиментальна чутливість; вона починається з громадянської освіти, інформації, достовірного знання. Основу емпатії становить конкретика, коли за абстрактною та анонімною статистикою стоять живі люди з їхніми іменами, особами та історіями" [Assmann, 2020, р. 138]. Без пам'яті про українців росіяни бачать жертвами війни передусім себе та своїх співвітчизників, які постраждали від західних санкцій, політичних репресій чи української зброї. Таким чином, дефіцит українських свідчень у російській медіапам'яті про війну призводить до розвитку самовіктимізації у росіян, яка, за словами Мартіна Саброва, шкідлива тим, що поміщає в центр уваги власні страждання, допомагаючи забути про скоєні раніше злочини [Sabrow, 2012, р. 46].

Самовіктимізація – це емоційне відчуження страждань "інших". Під час міжнаціональних воєн самовіктимізація запускає конкуренцію жертв: кожна сторона оголошує себе жертвою, вимагаючи публічної уваги та поваги до своєї травми на шкоду травмі інших. На тлі російсько-української війни конкуренція жертв найчастіше виявляється у культурних конфліктах між українцями та антивоєнно налаштованими російськими емігрантами.

У більшості випадків ці конфлікти виникають через невдало сформульовані росіянами висловлювання, в яких імпліцитно міститься зневага до українців, до їх болю та втрат: ведучий "Дощу" Олексій Коростелев під час прямого ефіру робить застереження, що телеканал збирає гроші на допомогу російським мобілізованим [Russian TV Station ..., 2022]; політолог Катерина Шульман пише у "Фейсбуці" іронічний коментар, скаржачись, що Захід не допоможе Росії впоратися з економічними та політичними наслідками війни, але при цьому допомагає Україні [Шульман, 2023]; фейлетоніст Дмитро Биков ностальгує за Радянським Союзом в інтерв'ю з Олексієм Арестовичем у розпал війни [Арестович & Дмитрій Быков ..., 2022]; журналіст Михайло Зигар у колонці журналу "Шпигель" критикує посилення санкцій проти Росії, називаючи це "помстою" [Zygar, 2022]; публіцист Ніна Хрущова, правнучка Микити Хрущова, виголошує у Зальцбурзі промову на захист російської культури, критикуючи знесення російських та радянських пам'ятників в Україні [Chruschtschowa, 2024, р. 9–10]; російські політв'язні Ілля Яшин, Володимир Кара-Мурза та Андрій Пивоваров закликають не ототожнювати росіян з путінським режимом

і зняти з Росії санкції, оскільки вони погіршують життя непричетних до війни громадян [Пресс-конференція ..., 2024]; вдова вбитого опозиціонера Олексія Навального Юлія називає "ганьбою" відмову першої леді України Олени Зеленської бути разом із нею у Вашингтоні на щорічному посланні президента Конгресу [Shuster, 2024].

У відповідь на ці та багато інших публічних висловлювань в українських медіа сформувався саркастичний образ "хороших русских" – російських опонентів Кремля, які, незважаючи на незгоду з війною, не співчують українцям, а імпліцитно висловлюють зневагу до них та їхніх втрат [Aivazovska, 2022].

Важливим індикатором самовіктимізації є мова, якою російські онлайн-медіа створюють медіапам'ять про війну. Оскільки деякі журналісти "Живого цвяха" залишаються в Росії, цей YouTube-канал називає війну "спецоперацією", або "СВО", як того вимагає кремлівська цензура. "Популярна політика" та "Навальний LIVE" з початку повномасштабного вторгнення використовують терміни "путінська війна", "путінські війська" та "путінські танки" [Путинская война ..., 2022; Дневные новости ..., 2022].

Це спроба провести вододіл між режимом Путіна та антивоєнно налаштованими росіянами. "Доц" найчастіше говорить про "війну в Україні" та іноді про "повномасштабне вторгнення". Відсутність Росії та росіян у цій мові вказує на небажання незалежних медіа говорити про злочини власної країни, що для українців є ще одним доказом низької здатності "хороших русских" до емпатії.

"Багато хто навіть не може скласти речення з правильним іменником і предикатом: „Війна була [якось] розпочата [кимось]”" – пише Ганна Гриценко про росіян, закликаючи західні медіа давати українцям більше можливостей свідчити про війну [Hrytsenko, 2022]. Якби голоси українців частіше звучали не лише у західних, а й у російських незалежних медіа, ставлення антивоєнно налаштованих росіян до України та українських жертв можна було б змінити, знизивши рівень самовіктимізації.

Спільна пам'ять та її перспективи. Термін "спільна пам'ять" увів у науковий обіг Авішай Маргаліт, щоб позначити різницю між безпосередніми та опосередкованими спогадами, що взаємодіють один з одним у процесі комунікації на різних соціальних рівнях [Margalit, 2002, p. 51–54]. Внаслідок обміну знаннями та досвідом пам'яті різних груп перетинають національні, класові та сімейні кордони, диверсифікуються, збагачують та витісняють одна одну. Спільна пам'ять виникає тоді, коли свідки якоїсь події, наприклад, війни, голоду або катастрофи, вирішують поділитися своїми спогадами зі сторонніми, включаючи їх таким чином у свою "меморіальну спільноту" [Wertch, 2021, p. 97–102].

Когнітивні психологи вважають, що чим частіше представники різних груп обмінюються одні з одними своїми спогадами, тим успішніше розвивається інформаційна екосистема, а учасники такого обміну охочіше залишають свої "інформаційні бульбашки" та опираються маніпуляціям [Momennejad et al., 2019]. Для А. Маргаліта спільна пам'ять – це шанс подолати природні

обмеження племен, родів або націй, що проживають на одній території, і зробити свої спогади потенційно доступними для всього людства [Margalit, 2002, р. 74–83].

Розповіді українців про біль та страждання потенційно можуть змінити російську медіапам'ять про війну, зробивши її емпатичнішою до українців, якщо в центрі уваги мільйонів російських підписників незалежних медіа буде не лише інфотеймент та інфошум. Ставши частиною пам'яті, їхня травма може допомогти антивоєнно налаштованим росіянам пам'ятати про українців і пережиті ними жахи. Але для цього російські незалежні медіа мають змінити свою редакційну політику, зробивши український травматичний досвід не епізодичним, а регулярним способом фреймування медіапам'яті.

Серед російських незалежних медіа вдалося поки що знайти лише кілька прикладів медіатизації війни з опорою на українські голоси.

Перший приклад – онлайн-видання "Медуза", засноване 2014 р. колишньою головною редакторкою "Лента.ру" Галиною Тимченко. Аудиторія YouTube-каналу "Медузи" налічує 807 тис. підписників; у "Телеграмі" – 1,3 млн. Головною платформою цього медіа є сайт із російськими та міжнародними новинами. На сайті щодня оновлюється хроніка війни Росії проти України, публікуються фото зруйнованих міст та особисті історії жертв.

У 2022 р. інтерв'ю зі 100 українцями провів журналіст Шура Буртін. Два місяці він в Україні розпитував людей, як війна змінила їхнє життя [*Что я чувствовал? ...*, 2022; *Я ни разу не стрелял ...*, 2022]. "Медуза" першою із незалежних медіа розповіла історію Євгена Межового з Маріуполя та його трьох дітей – 12-річного Матвія, 7-річної Святослави та 5-річної Олександри. Через рік усі четверо стали героями репортажу Гройсман та Бєроївої на "Доці" [*Как Россия украла тысячи детей ...*, 2023]. Після окупації Маріуполя Євгена було заарештовано і відправлено до російської в'язниці в Оленівці. Його дітей викрали та помістили до підмосковного дитячого будинку, звідки їх мало не забрали до прийомних родин. Читачі "Медузи" можуть дізнатися, як Євгену вдалося втекти з полону, врятувати дітей та сховатися з ними у Латвії [*"Пап, у тебя есть максимум пять дней" ...*, 2022].

Пізніше ця чудова історія порятунку лягла в основу коміксу, опублікованого українським журналом "Inker", команда якого за допомогою ілюстрованих оповідань зберігає пам'ять про жертв та героїв війни, поєднуючи в жанрі нон-фікшн журналістику та мистецтво [Муар, 2023].

"Медуза" – єдине російське медіа, яке розмістило у себе щоденник 21-річної мешканки Маріуполя Поліни Ковалевської, яка записувала на телефон, як вона в лютому–квітні 2022 р. ховалася разом із сім'єю від російських бомбардувань і намагалася вибратися з заблокованого міста [*"Я уже смирилась со смертью" ...*, 2022].

Через кілька тижнів після загибелі у Вінниці 4-річної Лізи її мама Ірина поділилася в "Інстаграмі" сповненими болем спогадами про загибель доньки.

"Медуза" переклала ці спогади з української на російську та опублікувала разом із фотографією Лізи [*Вокруг стояла мертвая тишина ...*, 2022]. Окремо було опубліковано фотографію з похорону Лізи [*Похороны четырехлетней Лизы ...*, 2022]. Особисті свідчення українських жертв з'являються у "Медузи" регулярно разом з іншими сюжетами про війну, тому ознайомитися з травматичним досвідом постраждалих можуть усі відвідувачі сайту, включаючи росіян.

Другий приклад – студентський онлайн-журнал "Доха", заснований у 2017 р. у Національному дослідному університеті "Вища школа економіки" у Москві. Перші роки медіа працювало за підтримки університету як студентська організація. У 2019 р. керівництво позбавило журнал фінансування як помсту за критику Кремля та підтримку протестів проти фальсифікацій на виборах до Московської міської думи. Журнал не припиняв розвиватися зусиллями студентів, навіть незважаючи на те, що у 2021 р. проти його засновника Армена Арамяна та трьох його соратників відкрили кримінальну справу.

З початком повномасштабного вторгнення в Україну "Доха" щодня розповідає про воєнні злочини російських Збройних сил та публікує надіслані читачами історії про загиблих українців разом із їхніми фотографіями в рамках постійної рубрики "Три імені: пам'яті жертв російського вторгнення в Україну". Публікації, зазвичай, обмежуються короткою біографією – місцем народження, професією, сім'єю та обставинами смерті.

Але якщо всі троє людей загинули в одному місці через одну і ту саму причину, дається уточнення, наприклад: "5 жовтня російська армія вдарила ракетою по кафе у селі Гроза Харківської області. У цей час там проходили поминки українського військового Андрія Козиря – він народився та виріс у цьому селі. Внаслідок удару загинули 59 людей, у тому числі вдова військового та його син разом зі своєю дружиною. Російські канали стверджували, що на поминках були військові, проте насправді там зібралися лише мирні мешканки. Сьогодні ми розповідаємо про загиблих у маленькому селі Гроза. Будь ласка, не відвертайтеся. Прочитайте вголос ці імена: Олександр Нечволод, Микола Андросович, Тетяна Андросович. Якщо ви готові розповісти про втрату, напишіть нам" [*"Три імени: пам'яті жертв ...*, 2023].

"Три імені" – приклад того, як соціальні мережі використовуються для комеморації жертв масового насильства. Пам'ять про війну поширюється не свідком події, а через медіа, що свідчить за тих і від імені тих, кого вже немає. Аналогічні проекти з'являються сьогодні в багатьох країнах, щоб привернути увагу інтернет-користувачів до воєн, геноцидів, епідемій та інших колективних травм.

Наприклад, з 2020 р. у цифровому форматі відбувається і щорічний ритуал "Повернення імен", запущений у 2006 р. товариством "Меморіал" на згадку про жертви радянського терору [*Возвращение имен ...*, 2024]. Спочатку російська влада призупинила читання імен репресованих через епідемію коронавірусу, а потім, коли "Меморіал" оголосили поза законом і витиснули з країни, "Повернення імен" було заборонено остаточно.

Сьогодні разом із Харківською правозахисною групою "Меморіал" бере участь у документуванні російських воєнних злочинів в Україні та публікує свідчення жертв на окремому сайті [*Voices of War ...*, 2024]. Але, на відміну від "Доха", "Меморіал" – не ЗМІ, а правозахисна організація, яка з кінця 1980-х років опікується збереженням пам'яті про жертви радянських гонінь та захистом прав людини. "Доха" поки що єдиний медіа-ресурс російською мовою, який не лише медіатизує війну Росії проти України, використовує для цього історію українців, як "Медуза", а й увічніює загиблих у рамках постійної онлайн-рубрики. Щоправда, має цей ресурс лише 41 тис. передплатників у "Телеграмі".

Аналогічних комеморацій дуже не вистачає великим незалежним медіа, тим більше, що коли одного разу російські журналісти таки звернуться за українськими свідченнями, у них не бракуватиме джерел: з початком повномасштабного вторгнення багато українців почали документувати війну в соціальних мережах [Kot et al., 2024]. А деякі відомі онлайн-щоденники навіть були опубліковані, наприклад, "Небо над Харковом" Сергія Жадана [Zhadan, 2022].

Висновки. Сьогодні незалежні медіа, що залишили Росію після початку нею повномасштабної війни проти України, – головні дизайнери медіапам'яті для мільйонів антивоєнно налаштованих росіян, не ознайомлених із жахами війни на особистому досвіді. Незважаючи на те, що найбільші медіа засуджують війну, вони понад два роки віддають перевагу російським новинам, які нерідко подаються у формі інфотейменту, і маргіналізують свідчення українських жертв. Лише "Доц" час від часу використовує голоси українських жертв. Але ці голоси не відіграють помітної ролі у виробництві медіапам'яті про війну, оскільки більшість глядачів цікавляться лише Росією.

За відсутності знання про українську колективну травму та емпатії до українців російська аудиторія незалежних медіа бачить жертвою війни насамперед себе, залишаючись байдужою до страждань "інших". Самовіктимізація, що виникає у росіян, – одна з причин конкуренції жертв, що виявляється у культурних конфліктах за участю відомих російських емігрантів, яких українські медіа іронічно називають "хорошими русскими" через їх слабкий інтерес до страждань українських громадян.

Для боротьби із самовіктимізацією та задля запобігання конкуренції жертв необхідно зробити війну та український травматичний досвід ближчим до антивоєнно налаштованих росіян. Це завдання можна вирішити за допомогою спільної пам'яті про війну, коли очевидці подій діляться спогадами про пережите зі сторонніми. Деякі російські незалежні медіа вже створюють контури такої пам'яті.

Щоб спільна пам'ять про війну стала ширшою, охопивши якомога більше антивоєнно налаштованих росіян, потрібні зусилля всіх незалежних масмедіа, що їх дивляться і читають мільйони. Для цього медіаменеджери та журналісти повинні відмовитися від колишніх підходів медіатизації війни та виступити як більш відповідальні актори пам'яті. Але це може статися лише в тому разі, якщо вони зрозуміють, що самовіктимізація та конкуренція жертв шкідливі і їм

самим, і споживачам їхнього контенту. Без такого розуміння голоси українських жертв, як і раніше, не будуть почуті в російському онлайн-просторі, а культурні конфлікти між українцями та "хорошими русскими" виникатимуть усе частіше.

Бібліографічні посилання

- Арестович & Дмитрий Быков: *Возможен ли Мир Полудня?* (2022, Июль 10). YouTube. <http://surl.li/vjquyk>
- Атнашев, Т., Вайзер, Т., & Велижев, М. (Ред.). (2021). Двести лет опыта: от буржуазной публичной сферы к российским режимам публичности. В *Несовершенная публичная сфера: История режимов публичности в России* (с. 5–81). Москва: Новое литературное обозрение.
- Буча. *Главный символ преступления российской армии в Украине*. (2022, Июль 19). YouTube. <http://surl.li/hpoini>
- Вахтин, Н., & Фирсов, Б. (2017). *"Синдром публичной немоты": история и современные практики публичных дебатов в России*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Возвращение имен*. (2024). 29 октября. <https://october29.ru/>
- Военный дневник Анны Гин из Харькова. Читают журналисты "Дождя"*. (2023, Январь 2). YouTube. <http://surl.li/iigzdg>
- Вокруг стояла мертвая тишина. Я села и начала кричать*. (2022, Ноябрь 12). Медуза. <http://surl.li/nfzrti>
- Гатов, В. В. (2015). *Postjournalist: Журналистика после "цифрового перехода"*. Москва: Издательские решения, 2015.
- Дневные новости от Ивана Жданова*. (2022, Сентябрь 9). Telegram. <http://surl.li/ctxukf>
- Как война разделила родственников из России и Украины*. (2023, Февраль 11). YouTube. <http://surl.li/bqbjns>
- Как Россия украла тысячи детей из Украины и отдала их на "перевоспитание"*. (2023, Февраль 26). YouTube. <http://surl.li/jhqojl>
- Кашин, О. (2018, Октябрь 1). Госдума займется онанизмом. Откуда берутся бессмысленные новости про Анищенко и Пушкина. *Republic*. <http://surl.li/lneyaa>
- "Мне большинство россиян жалко": как украинские беженцы живут в Грузии и относятся к России*. (2023, Март 20). YouTube. <http://surl.li/xwrawu>
- Мобилизация выходит за рамки. Под угрозой призыва почти все мужчины старше 18 лет*. (2022, Сентябрь 23). YouTube. <http://surl.li/vvtpih>
- Муар, Е. (2023). Де мої діти? *Inker*, 7, 33–54.
- "Накинули мешок и забрали". Рассказ жительницы Бучи, родных которой держат в российском СИЗО*. (2022, Август 20). YouTube. <http://surl.li/tbvhsq>
- Оставление Херсона и съезд народных депутатов*. (2022, Ноябрь 11). Telegram. <https://t.me/livegovzd/4474>
- "Пап, у тебя есть максимум пять дней, чтобы нас забрать"*. (2022, Август 3). Медуза. <http://surl.li/nfeaok>

- Похороны четырехлетней Лизы, погибшей при ракетном ударе по Виннице. Фотография.* (2022, Июль 17). Медуза. <http://surl.li/pjkahk>
- Почему у России и Запада не получилось дружбы?* (2022, Ноябрь 19). Telegram. <https://t.me/livevozhd/4592>
- Пресс-конференция Ильи Яшина, Владимира Кара-Мурзы и Андрея Пивоварова после освобождения.* (2024, Август 2). YouTube. <http://surl.li/jclnqg>
- Путинская война: цены растут, народ беднеет.* (2022, Август 1). Telegram. <https://t.me/navalnylivechannel/4888>
- Речь Путина на Валдае / Илон Маск купил Твиттер.* (2022, Октябрь 31). Telegram. <https://t.me/livevozhd/4312>
- "Три имени: памяти жертв российского вторжения в Украину".* (2023, Октябрь 14). Telegram. <https://t.me/doxajournal/34310>
- Что я чувствовал? Да иди ты на ***!* (2022, Ноябрь 10). Медуза. <http://surl.li/xkuofr>
- Шульман, Е. М. Комментарий к публикации Олега Пшеничного. (2023, Август 18). Facebook. <http://surl.li/gmrovq>
- Я ни разу не стрелял. Только сидел с автоматом, ловил мины.* (2022, Ноябрь 10). Медуза. <http://surl.li/cjpiaw>
- "Я уже смирилась со смертью. Еще больше боюсь русской жизни".* (2022, Май 2). Медуза. <http://surl.li/luntgi>
- Aivazovska, O. (2022, September 20). 40 Years of Wilderness for the "good russians". *Ukrainska Pravda*. <http://surl.li/wbbrts>
- Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Beck.
- Assmann, A. (2016). *Formen des Vergessens*. Göttingen: Wallstein.
- Assmann, A. (2020). *Das neue Unbehagen mit der Erinnerungskultur*, 3. Aufl. München: Beck.
- Baym, G. (2008). Infotainment / Ed. by W. Donsbach. *The International Encyclopedia of Communication*. Malden; Oxford; Carlton: Blackwell, 2276–2280.
- Children's Hospital Hit as Russian Strikes Kill Dozens In Ukraine.* (2024, July 8). BBC. <http://surl.li/hnosht>
- Chruschtschowa, N. (2024). *Festrede anlässlich der Eröffnung der Salzburger Festspiele 2024*. Salzburg: Salzburger Festspiele.
- Commane, G., & Potton, R. (2018). Instagram and Auschwitz: A Critical Assessment of the Impact Social Media Has On Holocaust Representation. *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, 25, 158–181.
- Fraser, N. (1990). Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. *Social Text*, 25/26, 56–80.
- Erlil, A. (2017). *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: Eine Einführung*. Stuttgart: Springer.
- Garde-Hansen, J. (2011). *Media and Memory*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011.

- Gorham, M. S. (2017). Humpty Dumpty and the Troll Factory: Varieties of Verbal Subversion on the Russian-Language Internet. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 73, 79–103.
- How Many Ukrainians Have Close Relatives and Friends Who Were Injured / Killed by the Russian Invasion: Results of a Telephone Survey Conducted on May 26 – June 5, 2023.* (2023, June 29). Kyiv International Institute of Sociology. <http://surl.li/fxwzv>
- Hrytsenko, H. (2022, March). Amplify Ukrainian Voices, not Russian. *Krytyka*. <http://surl.li/slrmfb>
- In a Flash of Fire and Shrapnel, a Smiling 4-Year-Old's Life Is Snuffed Out.* (2022, July 15). New York Times. <http://surl.li/sbpbzd>
- Ivan Golunov Arrest: Russian Reporter Is Freed after Public Outcry.* (2019, June 11). BBC. <http://surl.li/mbwrjj>
- Kaplan, A. (2011). Empathy and Trauma Culture: Imaging Catastrophe / Ed. by A. Coplan and P. Goldie. *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives*. Oxford; New York: Oxford University Press, 255–276.
- Khlevnyuk, D. (2019). Narrowcasting Collective Memory Online: "Liking" Stalin in Russian Social Media. *Media, Culture & Society*, 41, 317–331.
- Khromeychuk, O. (2022). *The Death of a Soldier Told by His Sister*. London: Monoray.
- Koposov, N. (2018). *Memory Wars, Memory Laws. The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kot, S., Mozolevska, A., & Polishchuk, O. (2024). Digital War Diaries: Witnessing the 2022 Russian War against Ukraine. *Memory, Mind & Media*, 3. <https://doi:10.1017/mem.2024.11>
- Lin, H. (2022). Russian Cyber Operations in the Invasion of Ukraine. *The Cyber Defense Review*, 7, 31–46.
- Margalit, A. (2002). *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press.
- Martin, D., Shapiro, J., & Nedashkovskaya, M. (2019). Recent Trends in Online Foreign Influence Effort. *Journal of Information Warfare*, 18, 15–48.
- Momennejad, I., Duker, A., & Coman, A. (2019). Bridge Ties Bind Collective Memories. *Nature Communications*, 10. <http://surl.li/pddzkd>
- Morozov, O. (2024). Das Justiz- und Strafverfolgungssystem als Erinnerungsakteure: Die Entstehung eines repressiven Erinnerungsregimes in Putins Russland. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 75, H. 3/4, 189–203.
- Neiger, M. (2020). Theorizing Media Memory: Six Elements Defining the Role of the Media in Shaping Collective Memory in the Digital Age. *Sociology Compass*, 14. <http://surl.li/dkdnau>
- Neiger, M., Meyers, O., & Zandberg, E. (2011). *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*. New York: Springer.
- Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plochy, S. (2023). *The Russo-Ukrainian War: The Return of History*. New York: Norton & Company.

- Röger, M. (2009). News Media and Historical Remembrance: Reporting On the Expulsion of Germans in Polish and German Magazines / Ed. by A. Erll, A. Rigney. *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin; New York: De Gruyter, 187–204.
- Russia Tightens Legislation on "Foreign Agents"*. (2022, September 6). Deutsche Welle. <http://surl.li/wuufpd>
- Russian TV Station in Latvia Loses Licence Over Ukraine War Coverage*. (2022, December 8). The Guardian. <http://surl.li/ofwamq>
- Sabrow, M. (2012). Held und Opfer. Zum Subjektwandel deutscher Vergangenheitsverständigung im 20. Jahrhundert / Hrsg. von M. Frölich, U. Jureit, C. Schneider. *Das Unbehagen an der Erinnerung – Wandlungsprozesse im Gedenken an den Holocaust*. Frankfurt a. M.: Brandes & Apsel, 37–54.
- Schmidtgall, T. (2014). *Traumatische Erfahrung im Mediengedächtnis: Zur Struktur und interkulturellen Rezeption fiktionaler Darstellungen des 11. September 2001 in Deutschland, Frankreich und Spanien*. Würzburg: K&N.
- Shuster, S. (2024, April 17). "Share My Rage". Read Yulia Navalnaya's First Interview Since Her Husband's Death in Prison. *Time Magazine*. <http://surl.li/owvqex>
- Skalietska, Y. (2022). *You Don't Know What War Is: The Diary of a Young Girl From Ukraine*. London: Bloomsbury Children's Books.
- "Sorry to Bother You". *CNN Obtains Audio of Russians Calling Ukrainian Hotline*. (2022, March 8). YouTube. <http://surl.li/byvpfr>
- Stiazhkina, O. (2024). *Ukraine, War, Love: A Donetsk Diary*. Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute.
- Teenage Refugee From Chernihiv: I Saw My Mother Burn*. (2022, March 30). Radio Free Europe. <http://surl.li/hdkxgs>
- The Reckoning Project*. (2024). <https://www.thereckoningproject.com/>
- T4P's database of war crimes: Statistical information*. (2024). T4P. <https://t4pua.org/ru/stats>
- Voices of War* (2024). Human Rights in Ukraine: The Information Portal of the Kharkiv Human Rights Protection Group. <https://khpg.org/en/1309>
- Weiss-Wendt, A. (2020). *Putin's Russia and the Falsification of History: Reassessing Control over the Past*. New York; London: Bloomsbury Academic.
- Wertch, J. (2021). *How Nations Remember: A Narrative Approach*. New York: Oxford University Press.
- Zhadan, S. (2022). *Himmel über Charkiw: Nachrichten vom Überleben im Krieg*. Berlin: Suhrkamp.
- Zygar, M. (2022, August 21). Rache führt uns ins Mittelalter. *Spiegel*. <http://surl.li/skffgb>
- 18-Year-Old Ukrainian Raising Four Siblings After Their Mother Was Killed*. (2022). CNN. <http://surl.li/nfoiyq>

References

- Arestovich & Dmitriy Bykov: *Vozmozhen li Mir Poludnya?* [Arestovich & Dmitry Bykov: Is the World of Noon Possible?]. (2022, Iyul' 10). YouTube. <http://surl.li/vjquyk> [in Russian].
- Atnashev, T., Vajzer, T., & Velizhev, M. (Red.). (2021). *Dvesti let opyta: ot burzhuznoj publichnoy sfery k rossijskim rezhimam publichnosti* [Two hundred years of experience: from the bourgeois public sphere to Russian publicity regimes]. V *Nesovershennaya publichnaya sfera: Istoriya rezhimov publichnosti v Rossii* (s. 5–81). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- Bucha. *Glavnyj simvol prestuplenij rossijskoj armii v Ukraine* [Bucha. The main symbol of Russian army crimes in Ukraine]. (2022, Iyul' 19). YouTube. <http://surl.li/hpoini> [in Russian].
- Vahtin, N., & Firsov, B. (2017). *"Sindrom publichnoj nemoty": istoriya i sovremennye praktiki publichnyh debatov v Rossii* ["Public mute syndrome": history and contemporary practices of public debate in Russia]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- Vozvrashenie imen* [The return of names]. (2024). 29 oktyabrya. <https://october29.ru/> [in Russian].
- Voennyj dnevnik Anny Gin iz Har'kova. Chitayut zhurnalisty "Dozhdy"* [War diary of Anna Gin from Kharkov. Read by journalists of "Dozhd"]. (2023, Yanvar' 2). YouTube. <http://surl.li/iigzdg> [in Russian].
- Vokrug stoyal mertvaya tishina. Ya sela i nachala krichat'* [There was dead silence all around. I sat up and started to scream]. (2022, Noyabr' 12). Meduza. <http://surl.li/nfzrti> [in Russian].
- Gatov, V. V. (2015). *Postjournalist: Zhurnalistika posle "cifrovogo perehoda"* [Postjournalist: Journalism after the "digital transition"]. Moskva: Izdatel'skie resheniya, 2015 [in Russian].
- Dnevnye novosti ot Ivana Zhdanova* [Daily news from Ivan Zhdanov]. (2022, Sentyabr' 9). Telegram. <http://surl.li/ctxukf> [in Russian].
- Kak vojna razdelila rodstvennikov iz Rossii i Ukrainy* [How the war divided relatives from Russia and Ukraine]. (2023, Fevral' 11). YouTube. <http://surl.li/bqbjns> [in Russian].
- Kak Rossiya ukrala tysyachi detej iz Ukrainy i otdala ih na "perevosпитание"* [How Russia stole thousands of children from Ukraine and gave them away for "re-education"]. (2023, Fevral' 26). YouTube. <http://surl.li/jhqojl> [in Russian].
- Kashin, O. (2018, Oktyabr' 1). *Gosduma zajmetsya onanizmom. Otkuda berutsya bessmyslennye novosti pro Anishenko i Pushkova* [The State Duma will take up onanism. Where does the senseless news about Anishchenko and Pushkov come from]. *Republic*. <http://surl.li/Ineyaa> [in Russian].
- "Mne bol'shinstvo rossiyan zhalko": kak ukrainskie bezhency zhivut v Gruzii i otnosyatsya k Rossii* ["I feel sorry for most Russians": how Ukrainian refugees live in Georgia and treat Russia]. (2023, Mart 20). YouTube. <http://surl.li/xwpawu> [in Russian].
- Mobilizaciya vyhodit za ramki. Pod ugrozoy prizyva pochni vse muzhchiny starshe 18 let* [Mobilization is out of bounds. Almost all men over the age of 18 are at risk of conscription]. (2022, Centyabr' 23). YouTube. <http://surl.li/vvtpih> [in Russian].

- Muar, E. (2023). De moi dity? [Where are my children?]. *Inker*, 7, 33–54 [in Ukrainian].
- "Nakinuli meshok i zabrali". *Rasskaz zhitel'nicy Buchi, rodnyh kotoroj derzhat v rossijskom SIZO* ["They put a sack on and took them away". Story of a Bucha resident]. (2022, Avgust 20). YouTube. <http://surl.li/tbvhsq> [in Russian].
- Ostavlenie Hersona i sezd narodnyh deputatov* [The abandonment of Kherson and the Congress of People's Deputies]. (2022, Noyabr' 11). Telegram. <https://t.me/livevozod/4474> [in Russian].
- "Pap, u tebya est' maksimum pyat' dnej, chtoby nas zabrat'" ["Dad, you have at most five days to pick us up"]. (2022, Avgust 3). Meduza. <http://surl.li/nfeaok> [in Russian].
- Pohorony chetyrehletnej Lizy, pogibshej pri raketnom udare po Vinnice. Fotografija* [Funeral of four-year-old Liza, who died in a missile attack on Vinnitsa. Photo]. (2022, Iyul' 17). Meduza. <http://surl.li/pjkahk> [in Russian].
- Pochemu u Rossii i Zapada ne poluchilos' druzhby?* [Why did Russia and the West fail to develop a friendship?]. (2022, Noyabr' 19). Telegram. <https://t.me/livevozod/4592> [in Russian].
- Press-konferenciya Il'i Yashina, Vladimira Kara-Murzy i Andrey Pivovarova posle osvobozhdeniya* [Press conference of Ilya Yashin, Vladimir Kara-Murza and Andrei Pivovarov after his release]. (2024, Avgust 2). YouTube. <http://surl.li/jclnqg> [in Russian].
- Putinskaya vojna: ceny rastut, narod bedneet* [Putin's war: prices rise, people get poorer]. (2022, Avgust 1). Telegram. <https://t.me/navalnylivechannel/4888> [in Russian].
- Rech' Putina na Valdae / Ilon Mask kupil Twitter* [Putin's speech at Valdai / Ilon Musk bought Twitter]. (2022, Oktyabr' 31). Telegram. <https://t.me/livevozod/4312> [in Russian].
- "Tri imeni: pamyati zhertv rossijskogo vtorzheniya v Ukrainu" ["Three names: commemorating the victims of the Russian invasion of Ukraine"]. (2023, Oktyabr' 14). Telegram. <https://t.me/doxajournal/34310> [in Russian].
- Chto ya chuvstvoval? Da idi ty na ***!* [What did I feel? F*** you!]. (2022, Noyabr' 10). Meduza. <http://surl.li/xkuofr> [in Russian].
- Shul'man, E. M. (2023, Avgust 18). Kommentarij k publikacii Olega Pshenichnogo. [Commentary to Oleg Pshenichny's publication]. *Facebook*. <http://surl.li/gmrovq> [in Russian].
- Ya ni razu ne strelyal. Tol'ko sidel s avtomatom, lovil miny* [I never fired a shot. Just sat around with a machine gun, catching mines]. (2022, Noyabr' 10). Meduza. <http://surl.li/cjpiaw> [in Russian].
- "Ya uzhe smirilas' so smert'yu. Eshe bol'she boyus' russkoj zhizni" ["I've already come to terms with death. I'm even more afraid of Russian life"]. (2022, Maj 2). Meduza. <http://surl.li/luntgi> [in Russian].
- Aivazovska, O. (2022, September 20). 40 Years of Wilderness for the "good russians". *Ukrainska Pravda*. <http://surl.li/wbbrts>

- Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Beck.
- Assmann, A. (2016). *Formen des Vergessens*. Göttingen: Wallstein.
- Assmann, A. (2020). *Das neue Unbehagen mit der Erinnerungskultur*, 3. Aufl. München: Beck.
- Baym, G. (2008). Infotainment / Ed. by W. Donsbach. *The International Encyclopedia of Communication*. Malden; Oxford; Carlton: Blackwell, 2276–2280.
- Children's Hospital Hit as Russian Strikes Kill Dozens In Ukraine*. (2024, July 8). BBC. <http://surl.li/hnosht>
- Chruschtschowa, N. (2024). *Festrede anlässlich der Eröffnung der Salzburger Festspiele 2024*. Salzburg: Salzburger Festspiele.
- Commane, G., & Potton, R. (2018). Instagram and Auschwitz: A Critical Assessment of the Impact Social Media Has On Holocaust Representation. *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, 25, 158–181.
- Fraser, N. (1990). Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. *Social Text*, 25/26, 56–80.
- Erl, A. (2017). *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: Eine Einführung*. Stuttgart: Springer.
- Garde-Hansen, J. (2011). *Media and Memory*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011.
- Gorham, M. S. (2017). Humpty Dumpty and the Troll Factory: Varieties of Verbal Subversion on the Russian-Language Internet. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 73, 79–103.
- How Many Ukrainians Have Close Relatives and Friends Who Were Injured / Killed by the Russian Invasion: Results of a Telephone Survey Conducted on May 26 – June 5, 2023*. (2023, June 29). Kyiv International Institute of Sociology. <http://surl.li/fxwzvvh>
- Hrytsenko, H. (2022, March). Amplify Ukrainian Voices, not Russian. *Krytyka*. <http://surl.li/slrbmf>
- In a Flash of Fire and Shrapnel, a Smiling 4-Year-Old's Life Is Snuffed Out*. (2022, July 15). New York Times. <http://surl.li/sbpbzd>
- Ivan Golunov Arrest: Russian Reporter Is Freed after Public Outcry*. (2019, June 11). BBC. <http://surl.li/mbwrjj>
- Kaplan, A. (2011). Empathy and Trauma Culture: Imaging Catastrophe / Ed. by A. Coplan and P. Goldie. *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives*. Oxford; New York: Oxford University Press, 255–276.
- Khlevnyuk, D. (2019). Narrowcasting Collective Memory Online: "Liking" Stalin in Russian Social Media. *Media, Culture & Society*, 41, 317–331.
- Khromeychuk, O. (2022). *The Death of a Soldier Told by His Sister*. London: Monoray.
- Koposov, N. (2018). *Memory Wars, Memory Laws. The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kot, S., Mozolevska, A., & Polishchuk, O. (2024). Digital War Diaries: Witnessing the 2022 Russian War against Ukraine. *Memory, Mind & Media*, 3. <https://doi:10.1017/mem.2024.11>

- Lin, H. (2022). Russian Cyber Operations in the Invasion of Ukraine. *The Cyber Defense Review*, 7, 31–46.
- Margalit, A. (2002). *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press.
- Martin, D., Shapiro, J., & Nedashkovskaya, M. (2019). Recent Trends in Online Foreign Influence Effort. *Journal of Information Warfare*, 18, 15–48.
- Momennejad, I., Duker, A., & Coman, A. (2019). Bridge Ties Bind Collective Memories. *Nature Communications*, 10. <http://surl.li/pddzkd>
- Morozov, O. (2024). Das Justiz- und Strafverfolgungssystem als Erinnerungsakteure: Die Entstehung eines repressiven Erinnerungsregimes in Putins Russland. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 75, H. 3/4, 189–203.
- Neiger, M. (2020). Theorizing Media Memory: Six Elements Defining the Role of the Media in Shaping Collective Memory in the Digital Age. *Sociology Compass*, 14. <http://surl.li/dkdnau>
- Neiger, M., Meyers, O., & Zandberg, E. (2011). *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age*. New York: Springer.
- Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plokhly, S. (2023). *The Russo-Ukrainian War: The Return of History*. New York: Norton & Company.
- Röger, M. (2009). News Media and Historical Remembrance: Reporting On the Expulsion of Germans in Polish and German Magazines / Ed. by A. Erll, A. Rigney. *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin; New York: De Gruyter, 187–204.
- Russia Tightens Legislation on "Foreign Agents"*. (2022, September 6). Deutsche Welle. <http://surl.li/wuufpd>
- Russian TV Station in Latvia Loses Licence Over Ukraine War Coverage*. (2022, December 8). The Guardian. <http://surl.li/ofwamq>
- Sabrow, M. (2012). Held und Opfer. Zum Subjektwandel deutscher Vergangenheitsverständigung im 20. Jahrhundert / Hrsg. von M. Frölich, U. Jureit, C. Schneider. *Das Unbehagen an der Erinnerung – Wandlungsprozesse im Gedenken an den Holocaust*. Frankfurt a. M.: Brandes & Apsel, 37–54.
- Schmidtgal, T. (2014). *Traumatische Erfahrung im Mediengedächtnis: Zur Struktur und interkulturellen Rezeption fiktionaler Darstellungen des 11. September 2001 in Deutschland, Frankreich und Spanien*. Würzburg: K&N.
- Shuster, S. (2024, April 17). "Share My Rage". Read Yulia Navalnaya's First Interview Since Her Husband's Death in Prison. *Time Magazine*. <http://surl.li/owvqex>
- Skalietska, Y. (2022). *You Don't Know What War Is: The Diary of a Young Girl From Ukraine*. London: Bloomsbury Children's Books.
- "Sorry to Bother You". *CNN Obtains Audio of Russians Calling Ukrainian Hotline*. (2022, March 8). YouTube. <http://surl.li/byvpfr>
- Stiazhkina, O. (2024). *Ukraine, War, Love: A Donetsk Diary*. Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute.

- Teenage Refugee From Chernihiv: I Saw My Mother Burn.* (2022, March 30). Radio Free Europe. <http://surl.li/hdkxgs>
- The Reckoning Project.* (2024). <https://www.thereckoningproject.com/>
- T4P's database of war crimes: Statistical information.* (2024). T4P. <https://t4pua.org/ru/stats>
- Voices of War.* (2024). Human Rights in Ukraine: The Information Portal of the Kharkiv Human Rights Protection Group. <https://khpg.org/en/1309>
- Weiss-Wendt, A. (2020). *Putin's Russia and the Falsification of History: Reassessing Control over the Past.* New York; London: Bloomsbury Academic.
- Wertch, J. (2021). *How Nations Remember: A Narrative Approach.* New York: Oxford University Press.
- Zhadan, S. (2022). *Himmel über Charkiw: Nachrichten vom Überleben im Krieg.* Berlin: Suhrkamp.
- Zygar, M. (2022, August 21). Rache führt uns ins Mittelalter. *Spiegel*. <http://surl.li/skffgb>
- 18-Year-Old Ukrainian Raising Four Siblings After Their Mother Was Killed.* (2022). CNN. <http://surl.li/nfoiyq>

Стаття надійшла до редакції 19.09.2024

"Однополярність" і "багатополярність" світу: нарлативи публічних маніпуляцій В. Путіна (2000–2008 рр.)

Павло Гай-Нижник,
доктор історичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Pavlo Hai-Nyzhnyk,
Doctor of Historical Sciences,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-8912-8398
hai-nyzhnyk@ukr.net

Анотація. У статті висвітлено хронологію використання і динаміку сенсових навантажень нарлативів "однополярність" і "багатополярність" у риториці та промовах В. Путіна з часу обіймання ним посади президента Російської Федерації у 2000 р. до завершення двох президентських термінів у 2008 р. Виокремлено комбінацію дефініцій "двополярність", "однополярність" і "багатополярність" світу в ідеологемі нової архітектури глобальної безпеки, що застосовувалася В. Путіним для просування геостратегічних цілей РФ і початку її протистояння із т. зв. колективним Заходом. Простежено та проаналізовано сенси й цілі зовнішньополітичної риторики В. Путіна щодо архітектури світової безпеки в контексті геополітичної тактики Російської Федерації щодо

втілення своєї стратегії змін важелів впливів у світі та експансії на міжнародній арені. Виявлено і встановлено намагання В. Путіна цілеспрямовано дискредитувати місце та роль демократичного світу у безпековій системі планети в контексті відтворення неоімперії СРСР на пострадянському просторі та намагання встановлення нової конфігурації світового порядку. Відмічено, що у ті часи основною ціллю просування нарлативу "багатополярності" були внутрішньоросійська аудиторія та країни Глобального Півдня. Узагальнено, що промова В. Путіна на безпековій конференції у Мюнхені 2007 року стала оголошенням нової холодної війни Заходу (ЄС і НАТО) і започаткувала новий етап глобальної дійсності у далекоглядній стратегії РФ зміни важелів геополітичного впливу на євразійському просторі та руйнуванні усталеної системи світової безпеки. Доведено свідомі маніпулятивні й дезінформаційні засоби у промовах президента Російської Федерації у намаганні дискредитувати держави-члени НАТО, зокрема США, у своїй стратегії формування антизахідної фронди з метою трансформації наявної системи впливів і рівноваг на світовій арені.

Ключові слова: В. Путін, однополярний світ, багатополярний світ, геополітика.

"Unipolarity" and "Multipolarity" of the World: Narratives of V. Putin's Public Manipulations (2000–2008)

Annotation. The article highlights the chronology of the use and the dynamics of the semantic loads of the narratives "unipolarity" and "multipolarity" in the rhetoric and speeches of V. Putin from the time he assumed the post of president of the Russian Federation in 2000 until the end of two presidential terms in 2008. The combination of the definitions of "bipolarity", "unipolarity" and "multipolarity" of the world in the

ideology of the new architecture of global security, which was used by V. Putin to promote the geostrategic goals of the Russian Federation and start its confrontation with the so-called Collective West. The meanings and goals of V. Putin's foreign policy rhetoric regarding the architecture of world security in the context of the geopolitical tactics of the Russian Federation regarding the implementation of its strategy of changing the levers of influence in the world and expansion on the international arena have been traced and analyzed. V. Putin's efforts to purposefully discredit the place and role of the democratic world in the security system of the planet in the context of the reproduction of the neo-empire of the USSR in the post-Soviet space and efforts to establish a new configuration of the world order have been identified and established. It is noted that in those days the main goal of promoting the "multipolarity" narrative was the domestic Russian audience and the countries of the Global South. It is summarized that V. Putin's speech at the security conference in Munich in 2007 became the announcement of a new Cold War for the West (the EU and NATO) and initiated a new stage of global reality in the far-sighted strategy of the Russian Federation to change the levers of geopolitical influence in the Eurasian space and destroy the established world security system. Deliberate manipulative and disinformation tools have been proven in the speeches of the President of the Russian Federation in an effort to discredit NATO member states, in particular the USA, in its strategy of forming an anti-Western front with the aim of transforming the existing system of influences and balances on the world stage.

Key words: V. Putin, unipolar world, multipolar world, geopolitics.

Постановка проблеми. Росія з часу розпаду СРСР завжди прагнула не втратити остаточно й відновити геополітичні потуги на пострадянському просторі та у світі. Об'єктивно було зрозумілим, що для цього Москві знадобиться час і певні зусилля, аби зберегти власну цілісність і своє лідерство на пострадянському просторі на першому етапі, відновити фінансово-економічний поступ й переозброїти та осучаснити військо – на другому й, зрештою, повернутися до клубу провідних світових країн (третій етап), що дасть їй нагоду і можливості до втілення геополітичного проекту демонтажу усталеної системи впливу і рівноваги зі встановленням нового світового порядку на планеті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що попри масив праць з питань геополітики Кремля аналітики практично не торкалися саме комплексного аналізу публічної риторики В. Путіна у період перших двох термінів його президентства. Так, **завданням** статті є проаналізувати динаміку застосування президентом РФ наративів "однополярний" і "багатополярний" саме у публічному просторі й визначити стратегічні напрями і мету, яка формувала і не припиняла визначати глобальну ідеологію зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації.

З часу обіймання В. Путіним президентської посади – одразу ж у 2000 р. було прийнято нову Концепцію зовнішньої політики РФ [Концепция ..., 2000]. Її провідною темою стала інтеграція Росії та Білорусі (її поглинання) й претензія на нове місце Російської Федерації у світовому політичному просторі. Демонстративним виявом нової еволюції зазіхань Росії на світовий порядок та її протистояння з так званим колективним Заходом є й офіційна риторика її президента, а з огляду на авторитарно-диктаторську структуру Російської

Федерації такі публічні заяви набувають особливої ваги і значення. З часом їхнє акцентування ставало дедалі різкішим і вирізнішим, надто – напередодні й після початку 2022 року повномасштабної (тотальної) війни Росії супроти України, й нерозривно пов'язувалися з так званою кремлівською ідеологією демонтажу однополярного світу та з новітньою концепцією зовнішньої політики Росії щодо руйнації існуючої глобальної системи безпеки. Отже, **метою дослідження** є комплексне відстеження прихованих мотивів та динаміки використання В. Путіним від 2000 до початку 2008 року наративів "однополярний" і "багатополярний" світ як тактичного ярлика у зовнішній політиці щодо геостратегічної мети РФ у зміні глобальної системи безпеки і світового порядку.

Виклад основного матеріалу. Проблема однополярності / біполярності у світі В. Путін поступово розпочав публічно педалювати чи не одразу ж після першого року свого президентства. Так, наприклад, в інтерв'ю грецьким телекомпаніям 5 грудня 2001 р. він назвав розширення НАТО на схід Європи й запрошення тогочасним генсеком Альянсу Росії до тісної співпраці "більш або менш марним і нікчемним заняттям", а зовнішню політику, засновану на "натоцентризмі" – великою помилкою [*Интервью греческим ...*, 2001]. При цьому В. Путін заперечив можливість і прагнення вступу РФ до НАТО, адже, на його думку, "поступово Росія повертає собі якість країни, якій небайдуже, що відбувається у тих чи інших регіонах світу", додаючи, що "неможливо уявити собі Росію, яка б не цікавилася і не впливала б на ці процеси" [*Интервью греческим ...*, 2001]. Він визнавав, що руйнація не тільки Радянського Союзу, а й біполярного світу мала низку серйозних наслідків, що призвело до перегрупування сил на планеті. Проте, підкреслював він, Росія поступово, що стає все більш очевидним, "на новій базі, на ґрунті ринкової економіки та демократії набувала тієї якості та тієї ролі, яку вона й мала би відігравати у світі" [*Интервью греческим ...*, 2001].

Майже за рік (2 грудня 2002 р.) в інтерв'ю індійським ЗМІ В. Путін знову нарікав на існуючу систему світової безпеки. Він прилетів до Нью-Делі наступного дня з Пекіна [*Putin ...*, 2002]. "Взагалі тема будівництва майбутньої архітектури міжнародної безпеки стала дуже актуальною після того, як світ перестав бути двополярним", – заявив В. Путін [*Интервью индийским ...*, 2002]. При цьому він зауважував, що попри те, що світ сильно змінився, колишні інструменти вирішення суперечок не тільки можуть бути використані – вони повинні бути пристосовані до сучасних умов і повинні вдосконалюватися. І додав, що має на увазі насамперед інструменти ООН, де й мали би проявлятися принципи багатополярності світоустрою, зокрема й узгодження позицій усіх країн. Не важко помітити, що В. Путін натякав на узгодження позицій саме з Росією, хоча й визнав, що резолюція 1441 ООН щодо Іраку в контексті атаки по ньому США може розглядатися у позитивному ключі [*Интервью индийским ...*, 2002]. У підсумку про потребу відновлення і побудови безпеки "стабільного та міцного багатополярного світу" було занотовано у Делійській декларації про

подальшу консолідацію стратегічного партнерства між Індією та РФ (Нью-Делі, 4 грудня 2002 р.) [*President ...*, 2002].

Незабаром, 28 січня 2003 р. на зустрічі з викладачами і студентами КНУ ім. Т. Шевченка В. Путін уже тоді упевнено заявив, що Росія й надалі дружитиме з державами вісі зла (КНДР, Іраном і саддамівським Іраком). Щоправда, вторгнення США та їхніх союзників у 2003 р. призвело до фактичного зникнення Іраку з геополітичної карти світу як держави, яка раніше була одним з кросрегіональних центрів сили у близькосхідній підсистемі. Це збіглося з "поверненням" Ірану та Туреччини до регіональної політики на рубежі XXI ст. Росія мусила проковтнути посилення двох близькосхідних гравців й зникнення з тієї арени свого сателіта, але вміло використала цей факт у маніпуляції темою загрози однополярного світу.

За потреби власних інтересів, В. Путін маніпулював міжнародним правом і Радою Безпеки ООН. Він згадав, що після того, як зруйнувався Варшавський блок, НАТО, натомість, не розпалося, але припинив існування біполярний світ. Дивна логіка В. Путіна полягала у претензії: чому, мовляв, НАТО не вчиняє самогубство. Але насправді він усі світові негаразди таким чином перекладав саме на НАТО. Тож ланцюг маніпуляції прямував до питання про те, якою буде архітектура міжнародної безпеки, а отже – місця у ній Росії.

Водночас він одразу ж відверто попередив і застеріг українців на майбутнє "завжди пам'ятати, що стратегічний вибір України відповідає національним інтересам дружби з Росією" [*Вступительное слово ...*, 2003]. Вочевидь там, де перебувають геостратегічні інтереси Росії, – міжнародне право і принципи пропагованого В. Путіним безпекового вибору за багатополярного світу зникають априорі за визначенням. Такий принцип кремлівської геополітики було де-юре зафіксовано й в офіційному документі. Саме 2003 року серед вагомих кластерів військово-політичного тиску й превентивної атаки ставилося завдання домінування РФ у СНД (а відтак і на пострадянському просторі). Тож у зовнішньополітичній концепції від 2003 р. Москва демонстративно заявила про власне право застосування превентивного удару без попередження і без згоди міжнародних структур [*Антон Бутейко ...*, 2003].

Тим часом В. Путін і надалі поширював світом наратив багатополярності, присолоджуючи його перспективою "взаємин, що забезпечують справедливий розподіл переваг всесвітньої глобалізації", як це було, скажімо, 5 серпня 2003 р. у Путраджаї в Малайзії [*Церемонія ...*, 2003]. Перебуваючи в Куала-Лумпур, В. Путін в інтерв'ю "Al Jazeera" 16 жовтня знову говорив про зниклий двополярний світ, коли все вирішувалося на засаді балансу двох сил, і про те, що сучасний світ, позбавлений цього ідеологічного протистояння, став складнішим, але надає й більше можливостей для позитивного рішення. Здавалося б, В. Путін вказував на плюси від закінчення холодної війни, але він знову маніпулював, натякаючи на НАТО, й сам собі заперечував, маскуючи крутість красномовністю. "Світ, на наше глибоке переконання, не може бути однополярним за визначенням. Просто тому, що він дуже різноманітний,

він політично різноманітний, він етнічно різноманітний, культурно дуже різноманітний. І він, звичайно, має бути збалансованим та багатополярним. Але це не означає, що під цією багатополярністю ми розуміємо якусь конфронтацію. Позбавлений ідеологічного змісту та протистояння, сьогоденний світ дозволяє нам відкрито вести діалог один з одним", – продовжував він [*Интервью телеканалу ...*, 2003].

При цьому кремлівський лідер вважав за нормальне після провалу перемовин з Д. Бушем у Кемп-Девіді погрожувати превентивним ракетним ударом неназваним країнам, зокрема важкою ракетою SS-19. В. Путін також натякнув, цілком у дусі холодної війни, на скору розробку нових систем стратегічного ядерного озброєння. І, знову ж, він говорив про пріоритет міжнародного права і рішення РБ ООН й, водночас, вказав, що Росія все ж залишає за собою право діяти засобом завдання превентивних ударів. І В. Путін був готовий маніпулювати й потерпати від своєї третьорядності до часу "ікс", коли він виставить свою "реальність" як ультиматум усьому світові.

Натомість у тайландському Бангкоку 19 жовтня було сказане протилежне від заявленого в Куала-Лумпур про руйну двополярного світу, що надає більше можливостей для позитивного рішення. Тоді В. Путін заявляв: "Після краху біполярного світу ситуація стала тривожною і важко прогнозованою" [*Выступление и ответы ...*, 2003]. Й знову повертався до улюбленої теми маніпуляції навколо побудови нової глобальної архітектури безпеки, коли попередні союзи і зобов'язання тріщать по швах. Але ж якщо існують союзи, як заявляв В. Путін, то однополярність – вигадка. Заявляючи, що світ став менш прогнозований, В. Путін знову відмовився навести приклад і пояснити, як, за його твердженням, в однополярному світі світова непередбачуваність зростає, адже це – алогічно.

Він вказував, що у поняття багатополярності не вкладає тезу про суперництво чи ворожнечу, а натомість має на увазі культурну, етнічну, релігійну багатополярність, яка де-факто існує у світі. Таким чином, його слова про потребу врахування реально існуючого становища у світі і необхідності побудови системи стримувань та противаг задля створення збалансованого світу на принципах міжнародного права з осередком в ООН видаються нічим іншим, як маніпуляцією [*Выступление и ответы ...*, 2003]. Адже міжнародне право, в тому числі й у рамках ООН, уже існувало, як і багатополярність культур, етносів, релігій тощо.

Нарікав В. Путін на руйнацію біполярного світу й на те, що глобальні зміни призводять до змін у взаєминах між країнами, також і в інтерв'ю турецьким ЗМІ 1 вересня 2004 р. у Дагомисі в Сочі. Принагідно нагадаю, як нещодавно в Малайзії він говорив протилежне – що глобалізований світ має перевагу, позаяк забезпечує справедливий розподіл у ньому [*Интервью представителям ...*, 2004]. Тим не менш, 24 вересня на Всесвітньому конгресі інформативності в Москві В. Путін, зокрема, розповідав, що солідність і ґрунтовність фундаменту безпеки може надати лише багатополярний світ [*Ответы и вопросы ...*,

2004]. Практично про це ж саме (необхідність об'єднати зусилля у боротьбі з тероризмом) виголошував В. Путін 13 жовтня й в інтерв'ю китайським "Женьмінь Жібао" та CCTV [Інтерв'ю китайським ..., 2004]. Але ж світ давно не був сліпим і реагував на нові виклики: ще 20 грудня 2001 року світ, саме з подачі РБ ООН, створив антитерористичну коаліцію. Тоді вона діяла в Афганістані, а згодом розширилася як географічно, так і чисельно до 40 держав-учасниць. В. Путін чудово знав про це, як і про те, що тоді РФ проігнорувала свою участь у ній, хоча пізніше й приєдналася.

В. Путін також розповів, що ШОС, яка створювалася як інструмент вирішення міжнародних питань КНР із новоутвореними державами, що виникли після розпаду СРСР, повністю виправдала себе й розширюється, в тому числі, й у політичній сфері. Ба більше, він засвідчив, що Росія і Китай співпрацюють з Євросоюзом над створенням так званих чотирьох спільних просторів [Інтерв'ю китайським ..., 2004]. Отже, усе це заперечувало вже тоді його ж твердження про диктат однополярного світу, в тому числі й в економіці та політиці, а ШОС та його (Путіна) слова – є ще одним свідченням маніпуляцій російського президента.

Яскравим прикладом невігластва В. Путіна є й сам Китай, який почав проводити реформи з реструктуризації економіки, орієнтованої на вільний ринок ще від 1978 р. (тобто за біполярного світу), й в його економіку вклали інвестиції тисячі транснаціональних компаній (уже й за т. зв. однополярного світу). Ідеологом же та засновником стратегії залучення КНР у світову капіталістичну систему був постійний член Ради Більдерберзького клубу Г. Кісінджер [Кисинджер, 2013]. Тож і після постанови т. зв. однополярного світу ніщо не завадило соціалістичному Китаю здійснити величезний економічний стрибок свого капіталістичного господарства й стати одним з важелів і гарантів безпеки у світі. США та Великобританія (разом з транснаціональним капіталом) за допомогою напряму руху капіталу в Азію вже надали міжнародним відносинам багатополярного характеру за так званого "однополярного світу" й Азія стала транснаціональним капіталом Заходу, а Китай перетворювався на азійського лідера [Cohen, 2003, p. 399]. Повторив свої тези В. Путін і 26 жовтня 2004 року у Києві, коли говорив, що світ може бути лише багатополярним і що взагалі однополюсних речей не буває. "Подивіться, що відбувається в Азії: Китай, Індія, Японія розвиваються активно, як і країни Азії; у Південній Африці – помітне зростання; у Латинській Америці Бразилія, інші країни розвиваються ефективно. Загалом, світ, безумовно, буде лише багатополярним", – доводив В. Путін очевидні усім речі [Інтерв'ю українським ..., 2004]. Отже, наратив В. Путіна про однополярний світ заперечував сам В. Путін.

Натомість, що прикметно, у ті роки В. Путін говорив і про те, що світ усе ще не подолав тенденції міжнародного життя за холодної війни, виключно азійській та південноамериканській аудиторії. Так було, зокрема, в його інтерв'ю чилійським ЗМІ 18 листопада [Інтерв'ю чилійської ..., 2004] та індійській Hindu 3 грудня 2004 р., коли він сказав, що побудувати однополярну систему

міжнародних відносин в принципі нездійснено, знову ж згадуючи про світовий тероризм, локальні війни й ООН [*Интервью индийской ...*, 2004].

Доволі знаковою того року стала пресконференція В. Путіна, що відбулася у Кремлі 23 грудня 2004 р. На ній російський президент чомусь заявив, що Захід має "бажання обмежити можливості Росії щодо розвитку її відносин зі своїми сусідами" і прагне ізолювати Російську Федерацію [*Пресс-конференция ...*, 2004]. Натомість сам практично висунув ультиматум Україні, коли зазначив, що її вступ до ЄС у найближчі 15–20 років навіть не буде розглядатися. Тож Київ має звернути свій погляд у бік ЄП [*Пресс-конференция ...*, 2004]. При цьому В. Путін зійшов на звинувачення США, ЄС, ОБСЄ і НАТО у подвійних стандартах та в маніпуляціях на виборах в Україні, Афганістані, Іраку, Косово тощо, до порівняння становища національних меншин у Македонії, Сербії, Румунії з проєкцією на анклав етнічних росіян у Балтиці та щодо сепаратизму в грузинських Абхазії та Південній Осетії, запевняючи, що РФ підтримує територіальну цілісність Грузії. Коли ж В. Путіну нагадали про його риторику під час поїздок по Азії та Південній Америці, зокрема його вислів у Делі на початку грудня про "вкрай небезпечні спроби перебудувати створену Богом багатоліку сучасну цивілізацію за казармовими принципами однополярного світу", він безапеляційно заявив: "Ми із задоволенням констатуємо, що переважна більшість учасників міжнародного спілкування дотримується теорії багатопольярного світу" [*Пресс-конференция ...*, 2004].

Зрештою, нарікаючи на однополярний світ, В. Путін чомусь не згадував у своїх поїздках Глобальним Півднем, що Росія, власне, створила й свій військово-політичний "полюс" – ОДКБ. До того ж, на пресконференції за підсумками сесії Ради ОДКБ у Москві 23 червня 2005 р. він запевняв, що ОДКБ послідовно зміцнює свій міжнародний авторитет та вплив і вже утвердилася як організація, яка відіграє самостійну стабілізуючу роль у системі глобальної і, насамперед, регіональної безпеки як офіційний спостерігач ГА ООН, визнана також ОБСЄ та ШОС. У зоні відповідальності ОДКБ, за його словами, було становище в СНД, у країнах Центральної Азії та в Афганістані [*Пресс-конференция ...*, 2005]. Отже, як бачимо, насправді світ був і залишається не таким уже й однополярним, а заяви В. Путіна про його однополярність були нічим іншим, як дезінформацією та цілеспрямованим розпалюванням антизахідної істерії в дусі холодної війни. До того ж, у вигаданому нібито однополярному світі чомусь під парасолькою Москви, окрім таких "полюсів", як ОДКБ, БРІК чи ШОС, існували й СНД та ЄврАзЕС. Чим не багатопольярність, в якій насправді вже існувала Росія, не кажучи про наявність й інших міжнародних та міждержавних об'єднань різного спрямування і статусу.

За рік, 27 червня 2006 р., під час виступу на нараді з послами і постійними представниками РФ В. Путін договорився до того, що він бачить, як зростає у зарубіжних партнерів запит на активну роль Росії у світових справах [*Выступление ...*, 2006]. При цьому він, немов би застерігаючи від власних намірів, вказував, що конфліктний потенціал у світі, незважаючи на всі зусилля,

не припиняє зростати, а після руйнування біполярного порядку зберігається великий елемент непередбачуваності глобального розвитку. "Можливо, саме звідси не вщухають розмови про неминучий конфлікт цивілізацій з перспективою тривалої конфронтації, наприклад, „холодної війни“", – натякав він, додаючи, що світ знову буде приречений на безплідне протистояння через модернізацію всієї архітектури глобальної безпеки [Выступление ..., 2006]. Видається суперечливо, але не в путінській парадигмі, надто, коли він запевняв, що Росії конфронтація не потрібна в жодному вигляді і що вона в жодних "священних союзах" участі не братиме. Навряд чи хтось тоді відчув у цих словах погрозу і стратегічні наміри дестабілізації світового порядку в миролюбній обгортці, а закликаючи до "міжцивілізаційного діалогу", він насправді вимагав глобальних поступок щодо геополітичних зазіхань Москви [Выступление ..., 2006].

"Скажу прямо: не всі були готові до того, що Росія так швидко почне повертати собі економічне здоров'я та становище на світовій арені, – заявляв В. Путін. – ...Дехто готовий звинуватити нас у відродженні „неоімперських амбіцій“ або, як ми нещодавно чули, вигадали ще „енергетичний шантаж“" [Выступление ..., 2006]. Фактично ж відвертість кремлівського диктатора вже тоді була явкою з повинною і зізнанням про наміри. Вже тоді В. Путін означив серед ключових напрямів і векторів російської дипломатії не лише непохитну домінацію РФ на пострадянському просторі, а й принципову стратегічну взаємодію з Китаєм, у тому числі в рамках ШОС, відповідно до змін як в азійському регіоні, так і в цілому світі [Выступление ..., 2006]. Дещо згодом (6 вересня на Валдайському форумі в Ново-Огарьово) він додав, що й інші країни виявляють інтерес до роботи в ШОС, позаяк після руйнації біполярного світу є явна потреба в тому, щоб у світі з'явилися якісь центри сили та впливу, і це є просто об'єктивною реальністю [Стенографический отчет ..., 2006].

Також дипломатам РФ тоді (27 червня 2006 р.) В. Путіним на майбутнє було вказано й про необхідність максимально широкого втручання РФ у справи Азійсько-Тихоокеанського регіону, посилюючи свої впливи через АТЕС, АСЕАН та інші форуми, інститути та інструменти. Ще два з них також було чітко визначено наперед: Африка і Південна Америка, щодо яких у бік Заходу пролунало однозначне: "Час ексклюзивних „зон впливу“ пішов у минуле" [Выступление ..., 2006]. Невдовзі (17 липня у Санкт-Петербурзі) В. Путін конкретизував додатково держави, що увійшли у сферу геостратегічних інтересів РФ, а саме: Бразилія, Індія, Китай, Іран, Північна Корея, Мексика, ПАР та увесь Афросоюз, додаючи, що зростаючий економічний потенціал Росії дозволяє їй відігравати дедалі вагомішу роль у глобальному розвитку [Пресс-конференция ..., 2006].

Не міг не згадати В. Путін про крах біполярного світу в контексті глобальної безпеки і на пресконференції 17 липня 2006 р. у Санкт-Петербурзі за підсумками зустрічі голів держав та урядів "Групи восьми". Як і зазвичай, він зазначив, що світ не став безпечнішим, а натомість став менш прогнозованим. І саме тому усе людство, у тому числі й у рамках G8, виробляє архітектуру майбутніх міжнародних відносин з особливою роллю ООН. Щодо цього російський

президент заявив, що багато хто ставив під сумнів ефективність ООН після краху біполярного світу (особливо напередодні і під час іракської кризи), проте він знову забувся вказати, що цією людиною був саме він – В. Путін. Постфактум (по завершенні війни антисаддамівською коаліцією за участі ООН) він вже так не вважав, а натомість продемонстрував дива політичної мімікрії, коли заявив, що "оскільки ООН зайняла принципову позицію, вона зберігається". Ба більше, він облудливо проголосив, що РФ і США вже не вважали одна одну супротивниками, що у них багато у чому дуже близькі позиції і що, "захищаючи власні національні інтереси, ми завжди можемо знайти такий спосіб вирішення цих питань, який не веде до конфронтації, а веде до пошуку компромісу" [*Пресс-конференція ...*, 2006].

Зауважу також, що у тому ж таки 2006 р. один з ідеологів Кремля В. Сурков публічно розпочав ревізію нещодавньої російської минувшини і дійсності, наголосивши, що Росія (СРСР) змінила соціалістично-комуністичний напрям розвитку на демократичний не внаслідок її поразки у протистоянні з Заходом. "Не зайвим ще раз помітити: Росія приведена до демократії не „поразкою в холодній війні“, але європейською природою її культури. І ще раз: не було жодної поразки", – наголошував він [Сурков, 2006а]. Таку саму концепцію він обґрунтував і в своїй книжечці щодо поняття суверенної демократії [Сурков, 2006b]. Отже, ревізіонізм і реваншизм у Росії набирали обертів і відтоді прикривалися вже наративами "іншої демократії" та "інакшої європейськості" – російської, що ставилися в альтернативу Заходу.

Своєю чергою, напередодні Нового року В. Путін оголосив, що Росія має стати енергетичною наддержавою. "Заявка на лідерство у світовій енергетиці – це амбітне завдання. І для її вирішення недостатньо лише нарощувати обсяги виробництва та експорту енергоресурсів. Росія має стати ініціатором та „законодавцем мод“ в енергетичних інноваціях..." [*Ядерно-енергетическая ...*, 2006]. Його довірена особа і радник В. Сурков пояснив такий курс РФ словосполученням "енергетична наддержава", що означало: неконкурентоспроможність економіки становить загрозу суверенітету, Росії потрібно підвищувати свою конкурентоспроможність насамперед за рахунок розвитку ПЕК, який становить основу економіки РФ.

Саме на той час склалася надзвичайно сприятлива кон'юнктура для посилення енергетичної складової російської державності, для зміцнення збройних сил режиму і зовнішнього тиску. Світові ціни на нафту і газ надзвичайно підвищилися, потреба Європи в газі почала швидко зростати. З іншого боку, безперечною була і технологічна відсталість російських видобувних компаній, зношеність їх інфраструктури та ін. Росія тоді цілеспрямовано досягала головної мети: перевести свої відносини зі споживачами і з транзитерами російських вуглеводнів на ринкові принципи й у довгострокові контракти. Тож було вирішено інтегрувати російський ПЕК у світовий, отримавши для модернізації іноземні інвестиції й, водночас, використовувати російську зацікавленість у них для збільшення їхньої ж залежності від Росії.

У Кремлі знали з досвіду багатьох країн із сировинною економікою, що

побоювання втрати інвестицій, а також цінових стрибків і перебоїв поставок часто відбивають бажання сваритися чи тиснути на власника. Власне, саме тому В. Путін у своїй статті про порядок денний майбутнього саміту G8 висловився про "загальну енергетичну долю", яка передбачає "спільну відповідальність, загальні ризики та вигоди" [Ядерно-энергетическая ..., 2006]. Так розпочався процес ув'язнення Заходу в російській пастці енергоносії (енергетична голка) й, водночас, інвестицій ЄС у переозброєння і зміцнення світових амбіцій Росії. Крім того, поєднання наявної ядерної зброї та залежності від російських родовищ та трубопроводів, за розрахунком В. Путіна, зробило Росію ядерно-енергетичною наддержавою, що стала недоторканною настільки, наскільки це можливо у сучасному світі.

На цьому тлі поширення наративів "іншої (російської) демократії", "інакшої (російської) європейськості", іншого (російського) "полюсу" глобального світу та іншої (навколоросійської) моделі безпеки у формуванні багатополюсного світу тощо мусила настати певна узагальнююча концепція міжнародних відносин, до якої усі ці роки вів своєю риторикою президент Росії щодо руйнації двополярності та усталення так званої однополярності на планеті.

В. Путін обрав для оприлюднення свого бачення нового світового порядку та місця і ролі у ньому РФ сцену Мюнхенської конференції з питань політики безпеки, що збрала політиків, військових, підприємців, експертів із понад 40 країн світу. Його виступ 10 лютого 2007 р. у Мюнхені став, без перебільшення, знаковим. В. Путін, практично без узагальнюючих політологічно-дипломатичних преамбул, перейшов до теми сучасної світової рівноваги у власних редакції і розумінні, зауваживши, між іншим, що в Росії відбувся мирний перехід до демократії. Він, звично для себе, згадав, що ще лише два десятиліття тому світ був ідеологічно та економічно розколотий, а його безпеку гарантували величезні стратегічні потенціали двох наддержав (СРСР і США). Оце глобальне протистояння відсувало, на його думку, на периферію міжнародних відносин та порядку денного вкрай гострі економічні та соціальні питання, а натомість, як і всяка війна, війна холодна залишила сучасності й "снаряди, що не розірвалися" [Выступление ..., 2007]. Він пояснив, що мав на увазі: ідеологічні стереотипи, подвійні стандарти та інші шаблони блокового мислення. За цим В. Путін одразу ж заявив: "Однополярний світ, що пропонувався після „холодної війни“, теж не відбувся" [Выступление ..., 2007]. Але це твердження суперечило усьому ним сказаному до і після цієї фрази!

В. Путін також звинуватив США в односторонніх і нелегітимних діях, що часто не лише не розв'язали жодної проблеми, а й стали генератором нових людських трагедій та осередків напруженості. Він закинув Сполученим Штатам "майже нічим не стримуване, гіпертрофоване застосування сили у міжнародних справах, військової сили, сили, що вкидає світ у вир наступних один за одним конфліктів", унаслідок чого "стає неможливим і їхнє політичне вирішення" [Выступление ..., 2007]. В. Путін також висунув США, явно заходячи у суперечку зі своїми попередніми твердження про дієву співпрацю

з Вашингтоном на засадах компромісів та узгодження з нормами ООН, обвинувачення у зневазі до основоположних принципів міжнародного права й у тому, що "окремі норми та, по суті, чи не вся система права однієї держави, перш за все, звичайно, Сполучених Штатів, переступила свої національні кордони у всіх сферах: і в економіці, і в політиці, і в гуманітарній сфері – і нав'язується іншим державам" [Выступление ..., 2007]. Але й тут російський президент брехав, адже йому було достеменно відомо, що США вели бойові дії в Іраку та Афганістані за рішенням ООН, а в Косові більшість підтримувала миротворчу операцію у цій країні. Він також маніпулятивно стверджував, що "у міжнародних справах все частіше трапляється прагнення вирішити те чи інше питання, виходячи з так званої політичної доцільності, яка заснована на поточній політичній кон'юнктурі" [Выступление ..., 2007]. А це, за його словами, вкрай небезпечно і веде до того, що ніхто вже не почувається у безпеці, позаяк ніхто не може сховатися за міжнародним правом. З огляду на сказане, він погрожував світові каталізацією перегонів озброєнь і підживленням потягу низки країн до володіння зброєю масового знищення. Згадуючи, до того ж, про принципово нові загрози, які й раніше були відомі, але що набувають глобального характеру (такі як тероризм), В. Путін висловив переконання: "Ми підійшли до того рубіжного моменту, коли маємо серйозно замислитися над усією архітектурою глобальної безпеки" [Выступление ..., 2007]. Фактично ж, це звучало як ультиматум до перегляду світової системи безпеки і місця в ній Росії.

Тож В. Путін вимагав так званого "пошуку розумного балансу між інтересами всіх суб'єктів міжнародного спілкування", посилаючись на "міжнародний ландшафт", який відчутно і швидко змінюється за рахунок динамічного розвитку цілої низки держав та регіонів [Выступление ..., 2007]. Він заявив, що не варто сумніватися в економічному потенціалі нових центрів світового зростання, який неминуче конвертуватиметься у політичний вплив та зміцнюватиме багатополарність (такими державами він, звісно ж, називав стратегічних партнерів по групі БРІК – Індію, Китай, Бразилію і саму Росію). "Єдиним механізмом прийняття рішень щодо застосування військової сили як останнього доводу може бути лише Статут ООН. [...] І не потрібно підмінювати Організацію Об'єднаних Націй ні НАТО, ні Євросоюзом", – ставив вимогу В. Путін [Выступление ..., 2007]. А це означало – нескінченні дискусії в пошуку компромісів, а насправді – поширювання у світі керованого Росією та її сателітами хаосу. Він також, тонко маніпулюючи потенційною небезпекою дестабілізації міжнародних відносин, торкнувся теми "очевидного застою" у сфері роззброєння. Йшлося про заборону військово-космічних розробок, забезпечення наступності процесу скорочення ядерних озброєнь на стратегічних носіях, розгортання елементів системи протиракетної оборони в Європі, дотримання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та багатостороннього режиму контролю за ракетними технологіями тощо. Насправді ж В. Путін маніпулював і брехав, адже добре знав, що США не розробляли нову стратегічну зброю вже понад два десятиліття (Росія ж

нещодавно випробувала РТ-2ПМ2 "Тополь-М" /за класифікацією НАТО – SS-27 Sickie V/, який уже був розміщений у шахтах та на мобільних установках).

В. Путін обурювався з приводу появи у Болгарії та Румунії т. зв. легких американських передових воєнних баз: "Виходить, що НАТО висуває свої передові сили до наших державних кордонів" [*Выступление ...*, 2007]. І тут він демонстрував відверте словесне крутіство, намагаючись маніпулювати розширенням НАТО до кордонів РФ і роблячи вигляд не розуміння, що фактично відбувалося не розширення Альянсу, а самовизначення демократичних держав, які хотіли піти таким шляхом, і що НАТО приймає до свого складу лише ті держави, які самі просяться приєднатися до нього. Приєднання ж країн Східної Європи до НАТО зумовлювалося насамперед їхнім прагненням сталих спокою і безпеки та побоюванням саме Росії, її агресії. Насправді ж, метою цих пафосних хитрощів було загальмування і скорочення розриву в новітніх озброєннях між РФ і США, вигравання часу для переозброєння і зміцнення ЗС Росії та економічного, енергетичного і дипломатичного тиску на держави Південної і Східної Європи, Близького Сходу та Центральної Азії з метою залучення їх до військово-політичної орбіти впливів РФ.

Окремі претензії було висунуто В. Путіним й на адресу ОБСЄ, яку було звинувачено у втручанні у внутрішні справи інших країн, "тим паче, нав'язування цим державам того, як вони повинні жити і розвиватися" [*Выступление ...*, 2007]. Отже, президент РФ намагався уникнути претензій щодо дотримання в країнах-членах міжнародних норм у галузі прав людини (в РФ щойно відбувся геноцид у Чечні, ухвалено дискримінаційний закон про неурядові організації, а також вбито опозиційну журналістку А. Політковську). Зрештою, В. Путін завершив свою 32 хвилинну промову тим, чим і був просякнутий увесь його виступ, – ультиматумом і поставленням світового співтовариства перед фактом того, що РФ, за потреби, нехтуватиме міжнародними нормами і зобов'язаннями. "Росія – країна з більш ніж тисячолітньою історією, і практично завжди вона користувалася привілеєм проводити незалежну зовнішню політику. Ми не збираємося зраджувати цій традиції і сьогодні", – заявив наприкінці він [*Выступление ...*, 2007].

Ця промова В. Путіна стала точкою відліку нової холодної війни, яку Росія, що зміцніла ("встала з колін") на газо- та нафтодоларах, оголосила США і Заходу. Той виступ про руйнацію біполярного світу й неможливість існування однополярного, натомість, був більше подібний до промови людини з біполярним розладом (що, власне, і є ознакою психозу). Ця тирада свідчила про те, що Кремль готується до протистояння із т. зв. колективним Заходом. Невдовзі речник Кремля Д. Песков прокоментував виступ свого шефа заявою, що настав час для Росії кинути рукавичку. Бурхлива, самовпевнена і повнена ворожості атака глави РФ на США приголомшила десятки присутніх у залі західних міністрів і політиків, включаючи іранського ядерного переговорника А. Ларіджані, міністра оборони США Р. Гейтса, делегацію американського Конгресу та сенаторів США Д. Лібермана, Л. Грема і Д. Маккейна, який згодом

зазначив, що ця промова була "найагресивнішою з виступів російського лідера з часів закінчення холодної війни", додавши, що вона була конфронтаційною, а деякі зауваження межували з параноєю [Putin ..., 2007]. Сенатор Д. Ліберман, зі свого боку, зауважив, що більша частина звернення В. Путіна була "риторикою холодної війни", а його коментарі щодо Ірану були "обурливими" та "провокаційними" [Ricks et al., 2007].

Білий дім відреагував різко. "Ми здивовані і розчаровані коментарями президента Путіна, – сказав у заяві речник Г. Джондро. – Його звинувачення помилкові. Ми очікуємо продовження співпраці з Росією у сферах, важливих для міжнародного співтовариства, таких як боротьба з тероризмом і зменшення поширення та загрози зброї масового знищення" [Ricks et al., 2007]. Генеральний секретар НАТО Яап де Гооп Сгеффер, який також був присутній на зустрічі, висловив розчарування словами В. Путіна і додав, що НАТО і Сполучені Штати були відвертими у своїх комунікаціях з Москвою щодо розширення НАТО на схід і чітко дали зрозуміти, що такі кроки не слід тлумачити як загрозу безпеці [Ricks et al., 2007]. Видається досить дивним здивування західних політиків мовою ворожнечі В. Путіна й створюється враження, що досі вони не чули, не відстежували чи не зважали на його багаторічну подібну риторику щодо однополярного світу в самій Росії та в країнах Глобального Півдня.

Чи не одразу після свого виступу у Мюнхені В. Путін здійснив чергове турне в країні Близького Сходу й 13 лютого, перебуваючи в столиці Йорданії Аммані, в контексті згадки про свою мюнхенську промову, додав, що в США використовували неіснуючу російську загрозу для вибивання додаткових грошей з Конгресу на військові потреби для того, аби вести бойові дії в Іраку, в Афганістані, для того, щоб будувати дорогу систему протиракетної оборони. Виходячи зі спонук своїх мюнхенських демаршів, В. Путін обурювався тим, що система балансу, система відносин у світі, як він вважав, порушувалася вже давно. "У нас і не було нового світоустрою, тому що ми здебільшого жили в умовах біполярної системи та протистояння двох великих наддержав та так званих таборів. І іншого світопорядку, демократичного, так і не було створено", – продовжував він свою мюнхенську мантру [Ответы на вопросы ..., 2007].

Кремль і надалі залякував світ і сусідів. Так, в Огляді зовнішньої політики Росії від 27 березня 2007 р. МЗС РФ вказувало Латвії та Естонії (в контексті їхнього російськомовного населення), що кардинальне покращення їх політичного тла залежатиме від готовності враховувати російські інтереси й стурбованості. Йшлося, зокрема, й про питання договірно-правового оформлення кордонів з РФ та можливих територіальних претензій. Державам-членам СНД згадалося, що вони є головним пріоритетом російської зовнішньої політики і саме там концентруються інтереси РФ в сфері безпеки та економіки. Окремо Білорусі, Казахстану та Україні нагадано про необхідність повноформатно інтегруватися до ЄП, що створювала Москва. Осібно наголошено, що Україна є ключовим стратегічним інтересом зовнішньої політики Росії. Усі різні геополітичні фактори

тут вважалися Кремлем наносними, що "має минуще значення і буде долатися за мірою становлення сучасної стійкої архітектури міжнародних відносин", а "стан російсько-українських відносин проектується на процеси на всьому просторі СНД і на європейському континенті в цілому" [Обзор ..., 2007]. Відтак в МЗС РФ безапеляційно окреслили свої найближчі сфери впливу, ключовою з яких прямо визначалася Україна.

Щодо цього було надіслано недвозначний сигнал і в бік НАТО, яке "залишається геополітичним і силовим фактором, що впливає на становище в сфері безпеки при наших кордонах" [Обзор ..., 2007]. Ба більше, Росія висунула цілком відкриту ультимативну погрозу, навіть не загорнуту в обгортку дипломатичної мови. "Розширювальні плани НАТО (у тому числі щодо прискореного прийому Грузії, України), наближення військової інфраструктури до російських кордонів (створення баз у Румунії та Болгарії), нератифікація Угоди про адаптацію ДЗЗСЄ (Договору про звичайні збройні сили в Європі) неминуче ускладнюють наші відносини", – наголошувалося в Огляді зовнішньої політики РФ [Обзор ..., 2007].

Принагідно зазначимо, що незабаром (з липня 2007 р.) саме Російська Федерація запровадить односторонній мораторій на виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі, що фактично призвело до ліквідації найбільш дієвого механізму контролю над звичайними озброєннями в Європі [О приостановлении ..., 2007].

Тим часом у спектрі зусиль з об'єднання навколо Росії, перш за все держав-ізоїв з авторитарними системами правління, В. Путін відвідав у жовтні того ж року Іран. Даючи в Тегерані інтерв'ю, він окремо зупинився на питанні розширення НАТО на схід й одразу ж наголосив, що в Кремлі до цього процесу ставляться вкрай негативно. Й, звісно, В. Путін не оминув нагоду обумовити свій концепт багатополярного світу, вказуючи, що він "глибоко переконаний, що однополярний світ, навіть якщо хтось хотів би його реалізувати як модель, уже не відбувся. Можна констатувати, що цього не сталося" [Интервью ..., 2007]. Приклади Афганістану та Іраку, на його думку, лише підтверджували цю тезу. На противагу ж, В. Путін, як і задумано було з пропагандистською метою, пропонував посилити роль і значення ООН, яка й дала США і союзникам мандат на проведення там антитерористичних операцій. Шпаринка облудливої маніпуляції полягала в тому, що В. Путіну, як нікому іншому, було відомо, що власних збройних потуг ця міжнародна організація не має, а отже, була і залишається безсилою у приборканні потужних озброєних і агресивних руйнівників сталості чи то локального, чи то планетарного обширу. А отже, його геополітичний маневр полягав у тому, аби в перспективі вичавити США (НАТО) з безпекового порядку денного й з подачі тієї ж ООН заповнити вакуум, що утворився би, і розпочати опановувати глобальний простір російськими силами, засобами і впливами.

Висновки. Отже, В. Путін, маніпулюючи наративами "однополярності"/

"багатополярності", уже на початку XXI ст. своєю публічною риторикою вказував на домагання особливого місця і сфер впливу РФ на планеті через демонтаж існуючої світової системи безпеки й фактично наприкінці 2007 року оголосив про початок Кремлем нової холодної війни.

Довго очікувати початку поетапного втілення в життя подібної геостратегії та показового прикладу того, що погрози і виклики В. Путіна, які було комплексно викладено ним у Мюнхені, не порожні слова, а нова холодна війна – не політичний блеф і не примара з минулого, не довелося. Уже наступного – 2008 року РФ чи не одразу ж завдала потужного попереджувального удару по російсько-українських взаєминах у військовій сфері, денонсувавши 12 лютого угоду про засоби попередження про ракетний напад і контроль космічного простору [Урядовий ..., 2008]. У квітні через тиск Кремля Україні та Грузії на Бухарестському саміті НАТО відмовлять у приєднанні до програми вступу до Альянсу. Саме там В. Путін виголосив у бік Д. Буша свою, тепер уже знакову, тираду про Україну. "Ти ж розумієш, Джордж, що Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!", – пригрозив розлючений В. Путін на закритому засіданні Ради "Росія–НАТО" і додав, що у разі вступу в НАТО Україна припинить своє існування як єдина держава [Путін ..., 2008].

Уже з початком серпня Російська Федерація розпочала швидкоплинну війну проти Грузії, внаслідок якої ця кавказька республіка на довгі десятиліття втратила Абхазію і Південну Осетію. Також Москва розпочала газову війну з Києвом, до вгамування якої було втягнуто ЄС. У грудні ж того року Україні було остаточно відмовлено у приєднанні до "Плану дій щодо набуття членства" в НАТО через небажання Німеччини та Франції псувати взаємини з Росією і прихід до влади у США Б. Обами, який побоювся загострювати протистояння з В. Путіним (формальним приводом для відмови Україні стала її політична нестабільність). І хоча номінально з 7 травня 2008 р. на чолі РФ внаслідок примітивної рокировки став Д. Медведев, під його президентською маскою швидкоплинних чотири роки завжди окреслено виднілася фігура прем'єр-міністра В. Путіна, який у 2012 р. офіційно знову повернеться у президентське крісло. Потім – у 2014 року була незаконна окупація Росією Криму і початок нею бойових дій на Сході України, прихована участь РФ у війнах на Близькому Сході та таємна співпраця з "Ісламською державою", а у 2015 р. відбулася й відкрита інтервенція ЗС Росії у Сирії тощо [Popescu et al., 2018].

Публічна риторика В. Путіна періоду 2000–2008 рр., а надто його Мюнхенська промова 2007 року, коли він більш ніж відверто вказував на зміну подальшої зовнішньополітичної діяльності РФ, її перехід на агресивні рейки та до стратегії відновлення холодної війни, створення блоку країн-сателітів (з т. зв. вісі зла) і демонтажу існуючої системи світової безпеки є яскравим свідченням короткозорості світового та українського політикуму. Подальші агресії в Грузії, Сирії, Україні, на Близькому Сході і в Азійсько-Тихоокеанському регіоні загалом, створення коаліції протистояння Заходу (РФ, КНД, Іран, КНДР, Венесуела та ін. на базі БРІКС і ШОС) є яскравим прикладом недалекоглядності світової спільноти.

Ідеться, власне, й про те, що до лютого 2022 р., коли Росія розпочала тотальну війну проти України, яка перетворилася на глобальну проксівійну, офіційна Москва фактично попереджала про початок своєї нової геостратегії глобального переділу світового порядку. Геополітика і гранд-стратегія Росії визначально були спрямовані саме у руйнівному намірі дегуманізації людства та чим далі набирали тактики і засобів необґрунтованої, нестримної і безкарної сваволі. Війна з Україною остаточно зруйнувала залишки притомного чи здорового прагматизму у зовнішній політиці Кремля. У липні 2024 р. В. Путін в одному зі своїх виступів резюмував порядок денний російської гранд-політики як частину "болісного процесу" щодо повалення "класичного колоніалізму" й очолюваного США світового порядку, закликаючи покінчити з "монополією" Вашингтона і Заходу на встановлення правил глобального дорожнього руху [Gabuev et al., 2024]. Оскільки В. Путін сприймає це протистояння як частину ширшої конфронтації із Заходом, він прагне підірвати позиції Заходу / НАТО, уособленого США, скрізь, де тільки може, зокрема, шляхом підриву різних аспектів існуючих глобальних інституцій та сприяння (у власних далекоглядних зазіханнях і намірах) посиленню китайського, індійського, бразильського тощо викликів американській гегемонії.

Певною мірою така логіка геополітичного й глобального економічного мислення не позбавлена рації як субконтинентальних (Азія, глобальний Південь, Пан-Америка, Сахель), так і національних інтересів, якби не виходила за межі трансформації сучасної системи безпеки на засадах міжнародного права і реформи, наприклад ООН, до доведення планети у стан нової холодної війни у XXI ст. з усвідомленим намаганням окремих країн (путіністської Росії та аятолістського Ірану) шляхом гарячої війни занурити світ у прірву перманентної невизначеності, у стан керованого ними кривавого цивілізаційного хаосу та глобальної екзистенційної бійні вже не автократії з демократією, а усіх проти всіх.

Перспективи подальших досліджень. Отже, комплексні дослідження та аналіз публічної риторики В. Путіна та інших автократичних лідерів є не лише актуальними з огляду ретроспективи, а й дають змогу узагальнити їхню маніпулятивно-пропагандистську тактику, що проливає світло на перспективу геостратегії держав з подібними режимами, зокрема РФ. Подальші події в зовнішній політиці Кремля підтверджують такі висновки. Тож, вочевидь, при державних структурах (як, наприклад, МЗС та РНБО) мають бути створені відповідні аналітичні підрозділи, які б у режимі безпосередньої присутності моніторили, зіставляли, узагальнювали та аналізували публічну риторику лідерів (вищих посадових осіб) держав, що становлять гіпотетичну і наявну загрозу національній безпеці, тобто – своєрідні сейсмологічні центри аналітики і прогнозування можливих локальних політичних "землетрусів" і глобальних тектонічних геополітичних зрушень з метою вироблення запобіжників і комплексу дій (у синтезі з даними розвідки тощо) задля унеможливлення чи підготовки до майбутніх змін на міжнародній арені.

Бібліографічні посилання

- Антон Бутейко: *Росія зацікавлена в дестабілізації України*. (2003, Жовтень). BBC Ukrainian.com. <http://surl.li/bbacch>
- Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности*. (2007, Февраль 10). Президент России. <http://surl.li/bpinrc>
- Выступление и ответы на вопросы на Деловом саммите АТЭС*. (2003, Октябрь 19). Президент России. <http://surl.li/hbnfxt>
- Выступление на совещании с послами и постоянными представителями Российской Федерации*. (2006, Июнь 27). Президент России. <http://surl.li/pnsbvn>
- Вступительное слово и ответы на вопросы на встрече с преподавателями и студентами Киевского национального университета имени Тараса Шевченко*. (2003, Январь 28). Президент России. <http://surl.li/qrdwx>
- Интервью греческим телекомпаниям "НЕТ-ТВ" и "МЕГА"*. (2001, Декабрь 5). Президент России. <http://surl.li/fndmxq>
- Интервью индийской газете "Хинду"*. (2004, Декабрь 3). Президент России. <http://surl.li/ligmsc>
- Интервью индийским газете "Хинду" и телеканалу "Стар-ТВ"*. (2002, Декабрь 2). Президент России. <http://surl.li/oa9ohq>
- Интервью Иранскому гостелерадио и информационному агентству ИРНА*. (2007, Октябрь 16). Министерство иностранных дел Российской Федерации. <http://surl.li/xqcrplu>
- Интервью китайским газетам "Жэньминь Жибао", "Юный корреспондент Китая" и Центральному телевидению Китая*. (2004, Октябрь 13). Президент России. <http://surl.li/eqggeo>
- Интервью представителям турецких СМИ*. (2004, Сентябрь 1). Президент России. <http://surl.li/rzxtpe>
- Интервью телеканалу "Аль-Джазира"*. (2003, Октябрь 16). Президент России. <http://surl.li/implqay>
- Интервью украинским телеканалам "УТ-1", "Интер" и "1+1"*. (2004, Октябрь 26). Президент России. <http://surl.li/cgxduk>
- Интервью чилийской телекомпании "Канал 13" и газете "Эль Меркурио"*. (2004, Ноябрь 18). Президент России. <http://surl.li/lpjtfw>
- Киссинджер, Г. (2013). *О Китае*. Москва: Астрель.
- Концепция внешней политики Российской Федерации*. (2000). Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации справочных систем. <http://surl.li/dlpbkf>
- Обзор внешней политики Российской Федерации*. (2007, Март 27). Министерство иностранных дел Российской Федерации. <http://surl.li/rznwtq>
- Ответы на вопросы на Всемирном конгрессе информационных агентств "Информация: вызовы XXI века"*. (2004, Сентябрь 24). Президент России. <http://surl.li/kwoelp>

- Ответы на вопросы российских журналистов по завершении визитов в страны Ближнего Востока.* (2007, Февраль 13). Министерство иностранных дел Российской Федерации. <http://surl.li/bgctvu>
- Пресс-конференция для российских и иностранных журналистов.* (2004, Декабрь 23). Президент России. <http://surl.li/slymqq>
- Пресс-конференция по итогам встречи глав государств и правительств "Группы восьми".* (2006, Июль 17). Президент России. <http://surl.li/fqtquu>
- Пресс-конференция по итогам сессии Совета коллективной безопасности организации Договора о коллективной безопасности.* (2005, Июнь 23). Президент России. <http://surl.li/rakrbv>
- Путін: ти ж розумієш, Джордж, що Україна – це навіть не держава!* (2008, Квітень 7). УНІАН. <http://surl.li/mxmpbt>
- Стенографический отчет о встрече с участниками третьего заседания Международного дискуссионного клуба "Валдай".* (2006, Сентябрь 9). Президент России. <http://surl.li/lieqdw>
- Сурков, В. (2006а). Национализация будущего (полная версия). *Владислав Юрьевич Сурков – серый кардинал российской политики, 6 декабря.* <http://surl.li/dpkxbn>
- Сурков, В. Ю. (2006b). *Суверенитет – это политический синоним конкурентоспособности.* Москва: ЛЕНАНД.
- О приостановлении Российской Федерацией действия договора об обычных вооруженных силах в Европе и связанных с ним международных договоров. Указ Президента Российской Федерации (2007, Июль 13) (Россия). Официальный интернет-портал правовой информации. <http://surl.li/emhtdw>
- Урядовий кур'єр.* (2008, Березень 5).
- Церемония вручения ордена Дружбы Премьер-министру Малайзии Махатхури Мохамаду.* (2003, Август 5). Президент России. <http://surl.li/mrnikf>
- Ядерно-энергетическая держава.* (2006, Март 20). Известия. <http://surl.li/ealwnt>
- Gabuev, A., & Stuenkel, O. (2024). The Battle for the BRICS. *Foreign Affairs, September 24.* <http://surl.li/wtcepb>
- Cohen, S. B. (2003). *Geopolitics of the World System.* Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.
- Popescu, N., & Secieru, S. (2018). Russia's return to the Middle East Building sandcastles? *Chaillot Paper. European Union Institute for Security Studies, 146, July.* <http://surl.li/mfqctf>
- President Putin's visit to India December 3–5, 2002.* (2002, December 4). Ministry of External Affairs. Government of India. <http://surl.li/tbiqzy>
- Putin visit aims to boost India ties.* (2002, December 3). CNN. <http://surl.li/pedmkw>
- Putin hits at US for triggering arms race.* (2007, February 11). The Guardian. <http://surl.li/vkfqln>
- Ricks, T. E., & Whitlock, C. (2007). Putin Hits U.S. Over Unilateral Approach. *The Washington Post. February 11.* <http://surl.li/tyhfbc>

References

- Anton Buteiko: Rossiia zatsikavlena v destabilizatsii Ukrainy* [Anton Buteyko: Russia is trapped in the destabilization of Ukraine]. (2003, Zhovten). BBC Ukrainian.com. <http://surl.li/bbacch> [in Ukrainian].
- Vystuplenie i diskussiya na Myunhenskoj konferentsii po voprosam politiki bezopasnosti* [Speech and discussion at the Munich Security Conference]. (2007, Fevral 10). Prezident Rossii. <http://surl.li/bpinrc> [in Russian].
- Vystuplenie i otvety na voprosy na Delovom sammite ATES* [Speech and Q&A at the APEC Business Summit]. (2003, Oktyabr 19). Prezident Rossii. <http://surl.li/hbnfxt> [in Russian].
- Vystuplenie na soveshanii s poslami i postoyannymi predstavitelyami Rossijskoj Federacii* [Speech at a meeting with ambassadors and permanent representatives of the Russian Federation]. (2006, Iyun 27). Prezident Rossii. <http://surl.li/pnsbvn> [in Russian].
- Vstupitelnoe slovo i otvety na voprosy na vstreche s prepodavatelyami i studentami Kievskogo nacionalnogo universiteta imeni Tarasa Shevchenko* [Opening remarks and answers to questions at a meeting with teachers and students of the Taras Shevchenko National University of Kyiv]. (2003, Yanvar 28). Prezident Rossii. <http://surl.li/qrddwx> [in Russian].
- Intervyu grecheskim telekompaniyam "NET-TV" y "MEGA"* [Interview with Greek TV companies "NET-TV" and "MEGA"]. (2001, Dekabr 5). Prezident Rossii. <http://surl.li/fndmxq> [in Russian].
- Intervyu indijskoj gazete "Hindu"* [Interview with the Indian newspaper "The Hindu"]. (2004, Dekabr 3). Prezident Rossii. <http://surl.li/ligmsc> [in Russian].
- Intervyu indijskoj gazete "Hindu" i telekanalu "Star-TV"* [Interview with the Indian newspaper "Hindu" and the TV channel "Star-TV"]. (2002, Dekabr 2). Prezident Rossii. <http://surl.li/oayohq> [in Russian].
- Intervyu Iranskomu gosteleradio i informacionnomu agentstvu IRNA* [Interview with Iranian State Radio and Television and IRNA News Agency]. (2007, Oktyabr 16). Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoj Federacii. <http://surl.li/xqcplu> [in Russian].
- Intervyu kytajskim gazetam "Zhenmin Zhibao", "Yunyj korrespondent Kitaya" i Centralnomu tevideniyu Kitaya* [Interview with Chinese newspapers "Renmin Ribao", "Young Correspondent of China" and China Central Television]. (2004, Oktyabr 13). Prezident Rossii. <http://surl.li/eqggeo> [in Russian].
- Intervyu predstavitelyam tureckih SMI* [Interview with Turkish media representatives]. (2004, Sentyabr 1). Prezident Rossii. <http://surl.li/rzxtpe> [in Russian].
- Intervyu telekanalu "Al-Dzhazira"* [Interview with Al Jazeera TV channel]. (2003, Oktyabr 16). Prezident Rossii. <http://surl.li/mplqay> [in Russian].
- Intervyu ukrainskim telekanalam "UT-1", "Inter" i "1+1"* [Interview with Ukrainian TV channels UT-1, Inter and 1+1]. (2004, Oktyabr 26). Prezident Rossii. <http://surl.li/cgxdxk> [in Russian].
- Intervyu chilijskoj kompanii "Kanal 13" i gazete "El Merkurio"* [Interview with Chilean TV Channel 13 and El Mercurio newspaper]. (2004, Noyabr 18). Prezident Rossii. <http://surl.li/lpjtfw> [in Russian].
- Kissindzher, H. (2013). *O Kitae* [About China]. Moskva: Astrel. [in Russian].

- Konceptiya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii* [Concept of the foreign policy of the Russian Federation]. (2000). Elektronnyj fond pravovoj i normativno-tehnicheskoy dokumentacii spravocnyh sistem. <http://surl.li/dlpbkf> [in Russian].
- Obzor vneshnej politiki Rossijskoj Federacii* [Review of the foreign policy of the Russian Federation]. (2007, Mart 27). Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoj Federacii. <http://surl.li/rznwtq> [in Russian].
- Otvety na voprosy na Vsemirnom kongresse informacionnyh agentstv "Informaciya: vyzovy XXI veka"* [Answers to questions at the World Congress of News Agencies "Information: Challenges of the 21st Century"]. (2004, Sentyabr 24). Prezident Rossii. <http://surl.li/kwoelp> [in Russian].
- Otvety na voprosy rossijskih zhurnalistov po zavershenii vizitov v strany Blizhnego Vostoka* [Answers to questions from Russian journalists after visits to Middle Eastern countries]. (2007, Fevral 13). Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoj Federacii. <http://surl.li/bgctvu> [in Russian].
- Press-konferenciya dlya rossijskih i inostrannyh zhurnalistov* [Press conference for Russian and foreign journalists]. (2004, Dekabr 23). Prezident Rossii. <http://surl.li/slymqq> [in Russian].
- Press-konferenciya po itogam vstrechi glav gosudarstv i pravitelstv "Gruppy vosmi"* [Press conference following the meeting of the heads of state and government of the Group of Eight]. (2006, Ijul 17). Prezident Rossii. <http://surl.li/fqtquu> [in Russian].
- Press-konferenciya po itogam sessii Soveta kollektivnoj bezopasnosti organizacii Dogovora o kollektivnoj bezopasnosti* [Press conference following the session of the Collective Security Council of the Collective Security Treaty Organization]. (2005, Iyun 23). Prezident Rossii. <http://surl.li/rakrbv> [in Russian].
- Putin: ty zh rozumiiesh, Dzhordzh, shcho Ukraina – tse navit ne derzhava!* [Putin: you do understand, George, that Ukraine is not even a state!]. (2008, Kviten 7). UNIAN. <http://surl.li/mxmpbt> [in Ukrainian].
- Stenograficheskij otchet o vstreche s uchastnikami tretogo zasedaniya Mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba "Valdaj"* [Verbatim report of the meeting with participants of the third session of the Valdai International Discussion Club]. (2006, Sentyabr 9). Prezident Rossii. <http://surl.li/liedqw> [in Russian].
- Surkov, V. (2006a). *Natsionalizaciya budushogo (polnaya versiya)* [Nationalization of the Future (full version)]. *Vladislav Yurevich Surkov – seryj kardinal rossijskoj politiki, 6 dekabrya*. <http://surl.li/dpkbsn> [in Russian].
- Surkov, V. Yu. (2006b). *Suverenitet – eto politicheskij sinonim konkurentosposobnosti* [Sovereignty is a political synonym for competitiveness]. Moskva: LENAND. [in Russian].
- O priostanovlenii Rossijskoj Federaciej dejstviya dogovora ob obychnyh vooruzhennyh silah v Evrope i svyazannyh s nim mezhdunarodnyh dogovorov [On the suspension by the Russian Federation of the Treaty on Conventional Armed Forces in Europe and related international treaties. Decree of the President of the Russian Federation]. Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii (2007, Ijul 13) (Rossiya). Oficialnyj internet-portal pravovoj informacii. <http://surl.li/emhtdw> [in Russian].
- Uriadovyj kurier* [Government Courier]. (2008, Berezen 5) [in Ukrainian].

- Ceremoniya vrucheniya ordena Druzhby Premer-ministru Malajzii Mahathiru Mohamadu* [Ceremony of awarding the Order of Friendship to Malaysian Prime Minister Mahathir Mohamad]. (2003, Avgust 5). Prezident Rossii. <http://surl.li/mrnkif> [in Russian].
- Yaderno-energeticheskaya derzhava* [Nuclear power state]. (2006, Mart 20). Izvestiya. <http://surl.li/ealwnt> [in Russian].
- Gabuev, A., & Stuenkel, O. (2024). The Battle for the BRICS. *Foreign Affairs*, September 24. <http://surl.li/wtcepb>
- Cohen, S. B. (2003). *Geopolitics of the World System*. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.
- Popescu, N., & Secrieru, S. (2018). Russias return to the Middle East Building sandcastles? *Chaillot Paper. European Union Institute for Security Studies*, 146, July. <http://surl.li/mfqctf>
- President Putin's visit to India December 3–5, 2002*. (2002, December 4). Ministry of External Affairs. Government of India. <http://surl.li/tbiqzy>
- Putin visit aims to boost India ties*. (2002, December 3). CNN. <http://surl.li/pedmkw>
- Putin hits at US for triggering arms race*. (2007, February 11). The Guardian. <http://surl.li/vkfqln>
- Ricks, T. E., & Whitlock, C. (2007). Putin Hits U.S. Over Unilateral Approach. *The Washington Post*. February 11. <http://surl.li/tyhfbc>

Стаття надійшла до редакції 26.09.2024

УДК 32:008]:004.9

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-7>

Політична культура в епоху цифровізації: нові дослідницькі інструменти

Анотація. У статті висвітлено, як цифровізація вплинула на політичну культуру та способи її дослідження. Доведено, що класичні методи аналізу, які були революційними та дієвими для політичної науки ХХ століття, втрачають свої пояснювальні можливості через величезні обсяги інформації, швидкість її поширення та зміну каналів і шляхів комунікації, перехід суб'єктів у кіберпростір. Обґрунтовано можливості нових методів аналізу великих даних, соціальних мереж та цифрових текстів, що дають унікальні можливості для вивчення політичних процесів у реальному часі та на широких вибірках. Запропоновано до використання такі методи, як аналіз великих

Igor Cigvincev,
аспірант,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН
України

Igor Tsygvintsev,
PhD Student,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS
of Ukraine

ORCID: 0009-0003-8554-4292
ihordiss@gmail.com

даних (Big Data analysis), соціальний мережевий аналіз, автоматизований контент-аналіз та етнографія цифрових спільнот. Проаналізовано переваги (швидкість і масштаб, точність і деталізація, автоматизація, нові джерела даних, візуалізованість, мультидисциплінарність) та недоліки (етичні питання, недостатність відкритих даних, обмеження доступу до даних, недосконалість мовних моделей та інструментів автоматичного аналізу для української мови) методів вивчення політичної культури на сучасному етапі. Окрему увагу звернено на проблеми, викликані цифровізацією, які мають бути враховані при інтерпретації результатів досліджень: проблема репрезентативності даних, доступ до даних на приватних платформах, обмеження приватних компаній, фільтрування даних, алгоритмічні впливи, тіньові дані та нерепрезентативність через упередженість, що виявляються, зокрема, у використанні західного канону сприйняття та аналізу політичної культури та ігнорування підходів Сходу, не враховуючи їх проникнення у сфери життя Європи та Заходу. Доведено значний потенціал та функціональність проаналізованих методів для удосконалення досліджень політичної культури та сформульовано перспективи майбутніх наукових розвідок у цьому аспекті.

Ключові слова: політична культура, цифровізація, етнографія мережевих спільнот, соціальний мережевий аналіз, аналіз великих даних.

Political Culture in the Age of Digitalization: New Research Tools

Abstract. The article highlights how digitalization has affected political culture and how to explore it. It is proved that the classical methods of analysis, which were revolutionary and effective for political science of the 20th century, lose their

© Цигвінцев І., 2024

explanatory capabilities due to the huge amounts of information, the speed of its dissemination and the change of channels and ways of communication, the transition of subjects to cyberspace. The possibilities of new methods of big data analysis are substantiated, social networks and digital texts, which provide unique opportunities for studying political processes in real time and on a wide sample. Such methods as Big Data analysis, social network analysis, automated content analysis and ethnography of digital communities are proposed for use. The advantages (speed and scale, accuracy and detail, automation, new data sources, visualizability, multidisciplinary) and disadvantages (ethical issues, lack of open data, limited access to data, imperfection of language models and automatic analysis tools for the Ukrainian language) of methods for studying political culture at the present stage are analyzed. Particular attention is paid to the problems caused by digitalization, which should be taken into account when interpreting research results: the problem of representativeness of data, access to data on private platforms, restrictions on private companies, data filtering, algorithmic influences, shadow data and non-representativeness due to bias, which will manifest themselves, in particular, in the use of the Western canon of perception and analysis of political culture and ignoring the approaches of the East, not taking into account their penetration into the spheres the life of Europe and the West. The significant potential and functionality of the analyzed methods for improving the study of political culture are proved and the prospects for future scientific research in this aspect are formulated.

Key words: political culture, digitalization, netnography, social network analysis, SNA, Big Data.

Постановка проблеми. Політична культура є одним із ключових концептів у політичній науці, що охоплює сукупність переконань, цінностей, норм і настанов, які визначають політичну поведінку громадян і еліт у певному суспільстві. З розвитком цифрових технологій і все більшим проникненням інтернету дослідження політичної культури набувають нових форм і підходів. З початком цифрової ери перед традиційними методами дослідження політичної культури постають нові виклики, адже цифрові технології значно трансформують політичні процеси, політичні комунікації, а також індивідуальні та колективні політичні ідентичності.

Згідно з міжнародним політологічним словником "політична культура складається з відносно послідовного набору когнітивних та оціночних моделей, які дозволяють членам політичної спільноти надавати значення своїй ролі як політичних акторів, інших політичних акторів, спільноті, до якої вони належать, та інституційній структурі, в якій вони перебувають, живуть" [Cartocci, 2011, с. 1967]. Тобто тут також ідеться про територіальне обмеження через належність до певної інституційної структури: держави, регіону тощо. Якщо ж аналізувати вживання слова "спільнота", то це легко впливає з мінімального означення класичних типів політичної культури: патріархального (парохіяльного), підданського та учасницького. У кожному з цих типів основною одиницею є громада, і стосовно неї й відбувається спрямованість орієнтації громадян. При цьому розмір громади не має значення – він може варіювати від церковної парафії (що дало назву типу) до країни.

Енциклопедія "Британіка" визначає політичну культуру як "сукупність спільних поглядів і нормативних суджень, яких дотримується населення щодо своєї політичної системи" [Winkler, 2024]. Аналіз цієї дефініції показує, що в її основі лежать поняття "своя політична система" та "населення", які не є екстериторіальними. Хоча більшість досліджень політичної культури були зосереджені на національних культурах, деякі розвідки стосувалися територіально визначених одиниць на субнаціональному рівні, таких як політичні культури американських штатів, канадських провінцій або італійських регіонів. Інші наукові студії були спрямовані на аналіз культурних атрибутів соціальних груп – політичної еліти, молоді тощо. З огляду на те, що такі дослідження здійснювали у XX столітті, об'єкти вивчення здебільшого були прив'язані до певної території, країни, а політичні культури мігрантів аналізували окремо. Це давало змогу порівнювати країни та регіони.

Чи можемо ми сьогодні стверджувати, що спільнота дорівнює географічній спільноті або територіальній громаді? Ні. Оскільки в епоху цифровізації границі спільнот більше не є суто географічними кордонами. Глобалізація та цифровізація стирають межі між країнами. Наприклад, учасники та фан-клуб однієї команди в грі Dota можуть перебувати на різних кінцях планети та бути представниками абсолютно різних культурних традицій, при цьому формуючи єдину спільноту. Врахування неєвропейських та незахідних, зокрема східних, концепцій політичної культури є важливим для створення більш об'єктивного та збалансованого розуміння сучасних політичних процесів. Відповідно до того, як країни Азії набирають економічної і політичної ваги на світовій арені, їхні політичні системи стають дедалі важливішими для глобального управління. Західні моделі більше не можуть претендувати на універсальність у розумінні політичних процесів. Залучення східних концепцій дозволяє розширити методологічну базу досліджень політичної культури й знайти нові способи розуміння соціальної мобілізації, політичної участі та влади.

Що ж таке цифровізація? У 2022 році в Україні прийнято Національну програму інформатизації, згідно з якою "цифровізація – процес впровадження цифрових технологій у всі сфери суспільного життя" [Про Національну програму інформатизації, 2023]. Ще до того, у 2018 році, Кабінетом Міністрів України була прийнята Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, що започаткувала перетворення української економіки на цифрову. Згідно з нею цифровізація – "це насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливорює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір" [Про схвалення концепції розвитку цифрової економіки ..., 2020]. Виникнення кіберфізичного простору, на противагу фізичному, поставило перед дослідниками проблему: використання класичних методів аналізу може давати певну похибку, яка у цьому випадку може бути досить значною. І що більшим ставатиме масштаб цифровізації, то більшою буде похибка.

Глобальний звіт щодо цифровізації [DataReportal, 2024] показує, що з 8,08 млрд населення планети 5,61 млрд (69,4%) є користувачами мобільних телефонів, 5,35 млрд (66,2%) – індивідуальними користувачами інтернету та 5,04 (62,3%) – унікальними користувачами соціальних мереж. Цифровізація випереджає зростання населення: якщо населення за останній рік зросло на 0,9%, що становить 74 мільйони осіб, то кількість нових користувачів соцмереж становить 266 млн осіб, що дорівнює 5,6%.

Щодо джерел споживання інформації, то звіт DataReportal [2024] демонструє незначне зростання використання телебачення, але, загалом, використання інтернету єдине, що збільшило свою частку в той час, як інші використання (слухання подкастів, ТВ, медіа, книги тощо) втрачали свої позиції порівняно з попереднім роком.

Спираючись на дані звітів, припускаємо, що така динаміка цифровізації зберігатиметься й надалі. Відповідно, вона має бути врахована в практиці та методології аналізу політичної дійсності. Отже, ми потребуємо ревізії старих прийомів і методів, доповнення їх новими, які дадуть змогу підсилити їхні переваги та знівелювати недоліки.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика дослідження політичної культури є відображенням проблем сучасності та корелює з ними. Наприклад, серед актуальних тем досліджень у світі – зміна політичної культури мігрантів та питання формування у них учасницької політичної культури [Dinesen & Andersen, 2022], колективна пам'ять як вияв політичної культури [Liu, 2022]. Глобалізація зумовила численні компаративістські дослідження та аналіз політичних культур країн Сходу. Вочевидь, після багатьох років закритості та існування як предмета зацікавленості виключно чи здебільшого орієнталістів політична культура Сходу набуває популярності, увагу науковців привертають Китай [Harmel et al., 2024], Туреччина [Aydılek, 2024], Ірак [Umran & Klioş, 2024] та ін. Предметом численних досліджень стає цифровий активізм та його протистояння політичній культурі профспілок [Castillo-Esparcia et al., 2023; Dencik & Wilkin, 2020], шалений розрив між очікуваним для активістів використанням соціальних медіа та реальністю [Dumitrica & Felt, 2020].

В українському науковому дискурсі останніх кількох років досліджень політичної культури не так багато, а у поєднанні з цифровізацією немає взагалі. Проте є фахові статті, які порушують питання цифровізації. Наприклад, проблемі цифровізації політичних процесів присвячені праці Наталії Стеблиної, у яких вона розглянула COVID-19 як причину трансформації політичного дискурсу, зокрема цифрового [Стеблина, 2020a], чи трактування цифрової політики та складників її цифровізації [Стеблина, 2020b]. Серед українських розвідок чимало стосується ціннісних аспектів політичної культури українців, її національного компонента. Багато наукових студій сфокусовані на політичній культурі у фахових спільнотах: юристів, учителів, військових тощо. Водночас, бракує досліджень про вплив цифровізації на політичну культуру. Відсутні дослідження щодо методик аналізу політичної культури в добу диджиталізації. Ці причини й зумовлюють **мету**

нашої статті – визначити вплив цифровізації на зміни дискурсу політичної культури, проаналізувати підходи в дослідженні політичної культури, які стають актуальними в цифрову епоху.

Поставлена мета зумовлює **такі завдання**: опис трансформації парадигми дослідження політичної культури через аналіз методів її дослідження, виокремлення їхніх переваг та недоліків, висвітлення викликів, зумовлених цифровізацією, зокрема посилення політичної поляризації та радикалізації, окреслення проблем, які можуть суттєво вплинути на вірогідність інтерпретації результатів аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Класичні підходи до дослідження політичної культури базувалися на кількох методологічних принципах, що передбачали використання переважно кількісних методів, які були революційним на початку вивчення політичної культури. Зокрема, Габріель Алмонд і Сідней Верба запропонували систематизовану модель дослідження політичної культури у своїй знаковій праці "The Civic Culture" [Verba & Almond, 1963/1989]. Вони використовували широкомасштабні опитування громадської думки для вивчення політичних орієнтацій громадян у різних країнах.

Основні методи класичного дослідження політичної культури охоплювали: кількісні опитування, інтерв'ю та контент-аналіз. Кількісні опитування полягали в зборі великих масивів даних шляхом анкетування великих вибірок, які використовувалися для вимірювання політичних установок, цінностей і орієнтацій громадян. Значну роль при цьому відігравали кроскультурні дослідження, наприклад, Всесвітнє дослідження цінностей (World Values Survey) та Європейське соціальне дослідження (European Social Survey). Поряд з опитуваннями, що охоплювали значну кількість людей, широкого вжитку набуло інтерв'ю. Цей метод дозволяв отримати глибші знання про політичні погляди окремих індивідів через інтерв'ю або фокус-групи. Його часто використовували для доповнення кількісних даних більш детальною інформацією про політичний досвід та мотивацію. Проте і він мав обмеження для застосування, наприклад, у воєнний час, у недемократичних суспільствах. Паралельно з цими методами в другій половині ХХ століття широкого вжитку в дослідженнях політичної культури набув контент-аналіз: учені аналізували публікації в засобах масової інформації, політичні промови, документи та дискурси для виявлення панівних політичних ідей, цінностей та символів, що впливали на політичну культуру. Ці методи забезпечували великий обсяг інформації для аналізу, проте у період цифровізації можемо констатувати зменшення ефективності традиційних методів. Не в останню чергу це відбувається через те, що політична соціалізація та комунікація, які лежать в основі формування політичної культури, усе більше відбуваються в онлайн-середовищі [Ohme & Vreese, 2020]. Зміна середовища соціалізації та комунікації з реального на віртуальне, у якому існують власні закони, ускладнює екстраполяцію класичних методів та звужує поле для їх використання в новому середовищі. Бездумне перенесення методів опитувань в онлайн-середовище ускладнює аналіз та може призвести до результатів та інтерпретацій, відмінних від тих, які очікує дослідник.

Вплив цифровізації на політичну культуру. У цифрову епоху політична культура зазнає значних змін. Соціальні медіа, онлайн-платформи, блоги, відеосервіси та інші форми цифрової комунікації суттєво вплинули на способи взаємодії громадян з політикою та участь у політичних процесах. Політичні кампанії дедалі частіше відбуваються в онлайн-середовищі, а політичні лідери й партії активно використовують соціальні медіа для комунікації зі своїми виборцями. Поряд із ШІ (штучний інтелект) виникає політичне автоматичне машинне навчання (Political AutoML) – потужний інструмент, що використовує автоматизовані методи машинного навчання, щоб забезпечити глибоке розуміння політичної поведінки та її результатів [Kiran, 2024].

Останні президентська та парламентська кампанії в Україні продемонстрували, як працюють сучасні політичні технології, що дають можливість донести інформацію до кожного. Одним з головних інструментів політичної кампанії можемо визначити таргетинг реклами та використання гештегів, тобто донесення до кожного потрібного меседжа, різного для різних цільових аудиторій. За 120 днів президентської кампанії Володимира Зеленського його командою було опубліковано 632 дописи у соціальній мережі "Фейсбук" [Doroshenko, 2022]. Наприклад, проаналізувавши за допомогою сервісу "Бібліотека реклами Meta" ¹ рекламні кампанії рекламодавця "Команда Зеленського" в день голосування 30 березня 2019 року, констатуємо, що команда В. Зеленського публікувала однакові брендovanі повідомлення із закликом до студентів іти на вибори. У кожному випадку змінювали лише звертання до окремих студентів. Про успіх такої стратегії говорить те, що куратор диджитал-кампанії В. Зеленського, очільник запорізької агенції SMM Studio, пізніше став міністром спеціально для нього створеного Міністерства цифрової трансформації. А в медіа та правовій спільноті почалися дискусії щодо ефективності вимоги "дня тиші" в умовах, коли фізично проконтролювати всі політичні повідомлення, які будуть зроблені, неможливо [Як Зеленський рекламувався у Фейсбуці ..., 2019].

Цифрові технології змінюють основні компоненти політичної культури. Аналізуючи когнітивний компонент, зазначимо, що громадяни отримують політичну інформацію через різноманітні цифрові платформи, що збільшує доступ до політичних знань, але одночасно піддає їх впливу дезінформації та фейкових новин. Афективний компонент, тобто емоційне сприйняття політичних подій і фігур, значно впливає на політичну поведінку громадян. Соціальні медіа часто підсилюють емоційні реакції через швидке поширення інформації та залучення користувачів до політичних дебатів. Феномен постправди докорінно змінює уявлення про те, як емоційне набуває пріоритету над раціональним. Змінюється й оціночний компонент політичної культури. В умовах цифровізації громадяни мають більше можливостей для виявлення своїх політичних суджень через онлайн-опитування, коментарі на форумах і соціальних мережах.

¹ Бібліотека реклами Meta – сервіс, що дозволяє аналізувати рекламні кампанії, що були здійснені у програмних продуктах Meta – Facebook, Messenger чи Instagram.

З часів пандемії Sars COVID-19 залученість людей до цифрових ресурсів збільшилася загалом у світі, а не лише в Україні. А від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну через потребу бути на зв'язку з рідними в умовах, що швидко змінюються, цифровізація зростає. На початок 2024 року в Україні налічувалося 29,64 млн інтернет-користувачів. Так, рівень проникнення інтернету становив 79,2%. Тимчасом кількість користувачів соцмереж в Україні зафіксували на рівні 24,30 млн осіб, що становить 64,9% від кількості населення України. Про це свідчать дані звіту DataReportal [Digital 2024: Ukraine, 2024]. За даними Всеукраїнського опитування "Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг", проведеного КМІС у вересні–жовтні 2023 року на замовлення "Проекту підтримки Дія", що впроваджується Програмою розвитку ООН (UNDP) в Україні за підтримки Швеції [UNDP, 2024], частка людей віком до 30 років, які користуються інтернетом, становить майже 98%, а людей, старших за 70 років, – 44%. Загалом, частка регулярних користувачів інтернету серед людей старшого віку за рік зросла з 32% у 2022 році до 50% у 2023. Таким чином, люди похилого віку також стають користувачами соціальних мереж та додатків, які вважаються "молодіжними" – Youtube, Instagram, TikTok. Отже, спостерігаємо тенденцію до збільшення використання інтернету (Рис. 1).

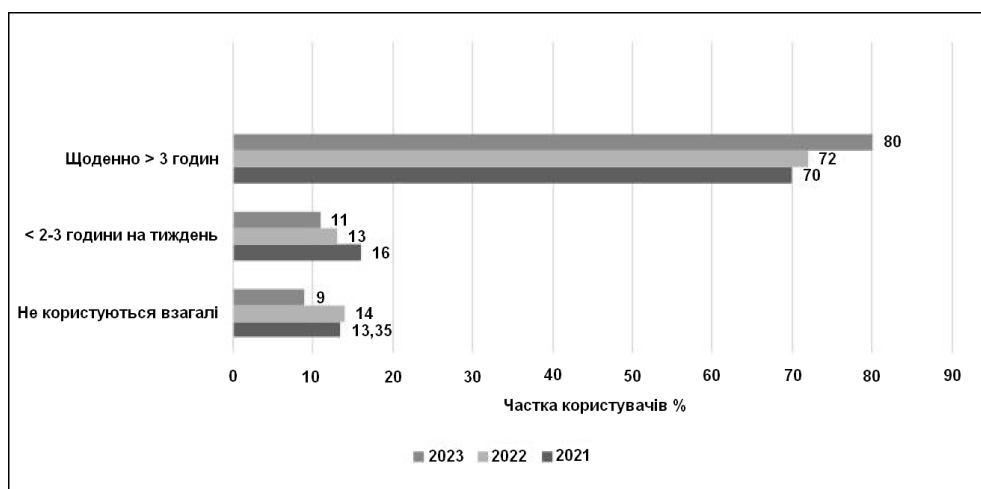

Рис. 1. Користування Інтернетом *

* За даними Всеукраїнського опитування "Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг", проведеного КМІС у вересні–жовтні 2023 року на замовлення "Проекту підтримки Дія", що впроваджується Програмою розвитку ООН (UNDP) в Україні за підтримки Швеції [UNDP, 2024].

Серед знакових змін у політичній культурі під впливом цифровізації варто зазначити глобалізацію та децентралізацію участі. Процес глобалізації політичної культури зростає через те, що інтернет і соціальні медіа дають змогу політичним ідеям швидко поширюватися у всьому світі, сприяючи інтеграції

різних політичних культур. Однак цей процес не завжди є однозначним, оскільки через швидкість поширення інформації, її неконтрольованість та можливості дипфейку та деструктивних інформаційних кампаній культурні й політичні конфлікти можуть загострюватися.

Вагомим елементом зміни дискурсу політичної культури вважаємо децентралізацію участі. Цифрові платформи відкривають нові можливості для громадян впливати на політичні процеси, не маючи безпосереднього доступу до традиційних політичних інститутів. Завдяки інструментам електронного урядування, онлайн-петиціям, краудфандингу (спільнокошту) та соціальним мережам участь громадян у політиці стала більш доступною. Поряд із цим, можлива певна дискредитація інструментів електронної демократії. Прикметним випадком є інститут петицій в Україні, де петиції застосовуються швидше для тиску та суспільного резонансу, ніж для розв'язання питання. Погоджуємося з політологом Наталею Кононенко в тому, що "українська нормативна база е-петицій / звернень прописана таким чином, що вони, як інструмент, активно набираючи оберти е-демократії, „підсвічують” проблеми, ранжують їх за рівнем впливу на суспільство та надають публічну демонстрацію ставлення до проблем представників влади (центральної та місцевої). І не більше. Оскільки не передбачають реального покарання за порушення владою або процедур реагування на петиції, або невиконання заходів, про які йдеться в приписах щодо петиції" [Кононенко, 2024, с. 23].

Нові методи дослідження політичної культури в цифрову епоху. Спробуємо схарактеризувати основні сучасні методи вивчення політичної культури та окреслити їхні недоліки й переваги.

Серед багатьох методів зосередимо увагу на тих, які, на нашу думку, є найбільш затребуваними у дослідженнях політичної культури в умовах цифровізації – аналіз великих даних, соціальний мережевий аналіз, автоматизований контент-аналіз та етнографія цифрових спільнот.

Аналіз великих даних (Big Data). Одним із ключових методологічних нововведень у дослідженні політичної культури є аналіз великих даних. Соціальні медіа та інші цифрові платформи генерують величезні обсяги інформації, які можуть застосовуватися для аналізу політичних уподобань, орієнтацій і цінностей громадян у реальному часі. Цей підхід дає змогу вивчати поведінкові патерни та взаємодії громадян на рівні, який був неможливий для класичних методів. До переваг методу відносимо швидкість і масштаб: великі дані дозволяють дослідникам аналізувати політичну культуру в режимі реального часу, отримуючи інформацію із соціальних мереж, пошукових запитів, новинних сайтів і блогів. Точність і деталізація цього методу допомагають переходити від кількісних до якісних досліджень на великих масивах даних, що неможливе під час звичайного опитування чи інтерв'ю. За допомогою алгоритмів машинного навчання можна аналізувати детальні патерни поведінки, зокрема, як громадяни взаємодіють з політичним контентом (уподобання, підписки, репости та переходи), які теми обговорюють, як

змінюються їхні політичні погляди. Таким чином можемо уникати безпосередніх опитувань чи інтерв'ю, правдивість яких у часи війни чи жорсткого контролю з боку держави є сумнівною та мусить аналізуватися через опосередковані критерії. Цифрові платформи створюють нові джерела даних, які не були доступні раніше, зокрема, взаємодії в соціальних мережах, коментарі до політичних публікацій, уподобання, поширення відео та статей.

Проте, попри свої переваги, аналіз великих даних стикається з низкою викликів. По-перше, доступ до таких даних зазвичай контролюється приватними компаніями, такими як Facebook, X (Twitter) або Google, що може обмежувати можливості дослідників. Наприклад, у лютому 2023 року компанія X, а у 2024 році Meta закрили доступ до свого API ², що ускладнює парсинг ³ даних для аналізу [Developers, 2003; Perez, 2024]. По-друге, великі дані не завжди є репрезентативними, оскільки не всі групи населення активно використовують цифрові платформи, що може призвести до спотворення результатів дослідження і повинно бути враховане під час аналізу. Водночас, упровадження е-врядування в практику, цифровізація та перехід до хмарних технологій збільшує кількість інформації про людину та можливості для аналізу Big Data.

Соціальний мережевий аналіз. Соціальні мережі стали важливим компонентом сучасної політичної культури. Соціальний мережевий аналіз (SNA, Social network analysis) є одним із сучасних методів, який застосовується для вивчення структур взаємодії між громадянами в рамках цифрових платформ. Цей підхід дозволяє дослідникам вивчати, як політична інформація поширюється через мережі зв'язків, які користувачі є ключовими фігурами в політичних дискусіях і як формується громадська думка в цифровому просторі. Основні елементи соціального мережевого аналізу: вузли (nodes) – окремі користувачі або актори, які взаємодіють між собою в цифрових мережах, зв'язки (edges), тобто взаємодії між вузлами, такі як обмін повідомленнями, коментарями, ретвітами або поширенням контенту, та кластери. Кластери – групи вузлів, які мають тісні взаємозв'язки і взаємодіють більш інтенсивно всередині своїх кластерів, ніж з іншими частинами мережі. SNA дає можливість картографування та унаочнення зв'язків, пошуку взаємозалежностей та схожих структур, що, в свою чергу, може бути використано у компаративістиці політичних культур. Цей підхід успішно застосовують для вивчення того, як поширюється інформація та вибудовуються зв'язки, наприклад, між членами партій [Lazer, 2011]. Прикладом такого аналізу є аналіз кластерів у соціальній мережі "Bluesky", де видно кластери різних мовних чи національних груп, субкультурних спільнот. Аналіз взаємозв'язків та кластерів дає можливість скласти "портрет" соціальних уподобань. Соціальний мережевий аналіз може бути помічним для розв'язання суперечності щодо того, як вивчати активність індивіда, якщо він не бере активної участі у реальному житті, але активний онлайн. Аналіз і

² API (Application Programming Interface від англ. "інтерфейс програмування додатків") – це посередник, який дозволяє двом програмам спілкуватися одна з одною.

³ Парсинг – це автоматизований збір та структурування інформації із сайтів за допомогою програми або сервісу, що називається парсер.

картографування SNA покаже активність у мережі, зв'язки та неочевидні аспекти вияву активності, яка є мірилом насамперед громадянської культури.

Автоматизований контент-аналіз. Автоматизований контент-аналіз став ще одним важливим інструментом для вивчення політичної культури в цифрову епоху. Цей інструмент дозволяє дослідникам працювати з великими масивами текстових даних, які генеруються в цифровому середовищі, включаючи пости в соціальних мережах, новинні статті, блоги та форуми. Завдяки технологіям обробки природної мови (NLP) та машинного навчання цей метод може виявляти ключові політичні теми, емоції, настрої та патерни у текстах, що робить його надзвичайно цінним для дослідження політичної культури. Аналіз застосування методу дозволяє виявити його переваги: масштабність, швидкість реакції, автоматизація. Метод дозволяє аналізувати величезні обсяги тексту за короткий час, що було б неможливо для традиційних методів "ручного" аналізу. Дослідники можуть швидко реагувати на політичні події, вивчаючи в реальному часі, як громадськість висловлює свої погляди у відповідь на них. Великою перевагою цього методу є автоматизація. За допомогою алгоритмів можна автоматично класифікувати політичні дискурси, визначати ступінь поляризації суспільства, ідентифікувати провідні наративи та виявляти зміни в громадських настроях. Отже, автоматичний контент-аналіз дозволяє отримати дані щодо настроїв та суджень без проведення інтерв'ю, але з можливістю отримати великий масив саме якісних даних, які можуть бути обраховані подібно до кількісних даних.

Основним інструментом для такого аналізу є алгоритми обробки тексту, що дозволяють класифікувати тексти за темами, визначати частоту вживання ключових слів, а також вивчати емоційний контекст політичних дебатів. Наприклад, можна автоматично визначити, які політичні лідери або партії мають найпозитивніший чи найнегативніший імідж у соціальних медіа або як часто ті чи інші політичні питання порушуються під час публічних обговорень. На основі результатів контент-аналізу можемо порівнювати, наприклад, висловлювання еліт та громадян, представників партій тощо, знаходити кореляцію та відповідність між шаблонами мислення чи висловлювань.

Проте робота з автоматизованим контент-аналізом також має свої проблеми, найголовнішими з-поміж яких вважаємо якість текстових даних та контекстуальну інтерпретацію. Якість текстових даних здебільшого невисока, оскільки корпус досліджень наповнюється не лише нормативними текстами чи публіцистикою, а "живою" мовою соцмереж. У цифрових середовищах часто присутня велика кількість шуму – неповних, двозначних або неправильно написаних текстів, що ускладнює автоматичний аналіз. Наразі програмні можливості мінімальні, і виправляти текстові блоки доводиться вручну, що уповільнює процес інтерпретації. Одним з викликів аналізу політичних текстів сьогодні є аналіз відео та аудіо. Правильне розпізнавання потребує великої кількості зразків мовлення для навчання штучного інтелекту. Український стартап Respeecher уже навчив нейромережу розпізнавати українську мову, а зараз

працює над навчанням мережі кримськотатарської мови. Для цього потрібно щонайменше близько 1000 годин аудіо різних текстів [Гузь, 2023]. Не меншим викликом для аналізу політичної культури є контекстуальна інтерпретація: хоча алгоритми можуть ідентифікувати патерни слів, їм іноді бракує здатності до точного розуміння контексту або тонкощів політичного дискурсу, особливо якщо йдеться про сарказм, гумор або культурно специфічні вирази. В Україні створюються програмні продукти для розпізнавання. Так, наприклад, колектив КНУ ім. Т. Шевченка розробив додаток TextAttributor [*Система TextAttributor*, 2024], який визначає тональність текстів, перевіряє їх на токсичність.

Етнографія цифрових спільнот. Цифрова епоха створила умови для виникнення більшої кількості спільнот та перенесення частини їх з реального життя в мережу – від фанатських груп до комірок терористичних організацій. Політична культура бере початок в антропології, яка переймається вивченням спільнот. Етнографія, традиційно орієнтована на спостереження та опис культурних практик і ритуалів у фізичних спільнотах, в останні роки адаптується до дослідження онлайн-спільнот. Етнографічний підхід дозволяє глибше зрозуміти політичні культури, що формуються в межах цифрових платформ, таких як форуми, соціальні мережі та месенджери.

Цифрова етнографія (або нетнографія) передбачає детальне вивчення того, як користувачі взаємодіють один з одним і з політичними лідерами, як обговорюються політичні питання, які ідеологічні наративи формуються в таких онлайн-просторах. Дослідники можуть стати учасниками цих спільнот, спостерігати за політичними дебатами або навіть організувати власні фокус-групи. До переваг цього методу відносимо глибоке занурення: цей підхід дозволяє не просто аналізувати поверхові поведінкові патерни, а заглиблюватися в політичні цінності, норми та ідеї, що панують у спільнотах. Також сильною стороною методу є адаптивність: дослідники можуть спостерігати за еволюцією політичної культури в режимі реального часу, що особливо важливо в умовах швидких соціально-політичних змін. Серед недоліків цифрової етнографії – проблеми з етичними аспектами, особливо в контексті збору даних без явної згоди користувачів, а також складність ідентифікації автентичності учасників онлайн-дискусій (наприклад, з огляду на анонімність в інтернеті). Метод етнографії цифрових спільнот може слугувати цифровим аналогом Всесвітнього дослідження цінностей, тільки проведеним як лонгітудне дослідження на малій групі, що дасть змогу спостерігати ціннісні "зсуви" при "збільшеній оптиці". Дослідження, пов'язані з установками, цінностями та візіями, неможливі без проникнення в особистий простір індивіда, порушення певної приватності, кордонів, що безумовно викликати порушення певних етичних норм.

Коротко окреслимо проблеми, які виникають під час аналізу політичної культури й зумовлені цифровізацією та повинні бути враховані під час користування методами, що окреслені вище. Одним із головних викликів дослідження політичної культури в цифрову епоху є проблема

репрезентативності даних. Хоча соціальні мережі та цифрові платформи стали важливими джерелами політичної інформації, вони не відображають усе населення. Різні соціально-демографічні групи мають нерівний доступ до інтернету та цифрових технологій. Наприклад, люди похилого віку, малоосвічені громадяни або жителі сільських регіонів можуть бути недостатньо представленими в цифрових платформах, тоді як для молодших, освіченіших та міських мешканців цифрові технології доступніші і вони частіше користуються ними для політичної соціалізації.

Ще однією проблемою методів цифрової етнографії та аналізу великих даних, з якою стикаються дослідники політичної культури в епоху цифровізації, є доступ до даних, що зберігаються на приватних платформах. Велика частина політичної взаємодії в цифровому просторі відбувається на таких платформах, як Facebook, X (Twitter), Instagram та інші соціальні мережі, які контролюють доступ до своїх даних та часто обмежують можливості для незалежних досліджень. Можна припустити, що ці заборони не мають нічого спільного із турботою платформ про дотримання етичних стандартів чи інтересів користувачів. Приватні компанії мають власні інтереси, що можуть вступати в конфлікт з інтересами дослідників, зокрема в питаннях комерційної конфіденційності чи законодавчих обмежень (такі міжнародні акти, як Загальний регламент захисту даних (GDPR) в ЄС, обмежують збір і використання персональних даних). Це впливає на можливості збору даних для досліджень, зокрема даних про політичну поведінку громадян.

Фільтрування даних та алгоритмічні впливи є ще однією дослідницькою проблемою. Багато цифрових платформ використовують алгоритми для фільтрування контенту, що впливає на те, яку політичну інформацію бачать користувачі. Дослідники мають труднощі з отриманням доступу до даних про функціонування таких алгоритмів, що створює перешкоди для дослідження політичної культури в умовах, коли цифрові платформи активно маніпулюють інформаційними потоками. Через ці обмеження дослідники часто змушені користуватися даними з обмежених джерел або використовувати відкриті, але частково репрезентативні платформи, що може вплинути на точність та глибину досліджень політичної культури.

Аналізуючи політичну культуру в цифрову епоху, досліднику не варто забувати про вплив технологічних фільтрів та алгоритмів на формування політичної культури. У цифровому середовищі значну роль у формуванні політичної культури почали відігравати алгоритми, які визначають, який контент бачать користувачі. Це так звані фільтрувальні бульбашки (filter bubbles) та луна-камери (echo chambers), – явища, коли алгоритми персоналізують інформаційні потоки відповідно до попередніх уподобань користувача. Це може призводити до таких проблем, як поляризація громадської думки, зокрема через підтверджувальне упередження (confirmation bias), що виникає через хибне уявлення, що більшість думає так само, як і ти. Алгоритми мають схильність подавати користувачам інформацію, яка підтверджує їхні попередні погляди, а

користувачі дедалі частіше взаємодіють лише з тими політичними поглядами, які відповідають їхнім власним переконанням, що створює враження більшості та обмежує можливості для відкритого політичного діалогу. Раніше громадська думка формувалася під впливом традиційних засобів масової інформації, нині політичні погляди все більше залежать від контенту, який персоналізується алгоритмами соціальних мереж. Це впливає на те, як формується політична культура, оскільки громадяни отримують політичну інформацію з вузького кола джерел, визначених алгоритмами, це є і причиною, і наслідком зниження впливу традиційних медіа на отримання політичної інформації. Також алгоритми часто сприяють поширенню сенсаційного або емоційно зарядженого контенту, який має більше шансів стати вірусним.

Ще один виклик для дослідження політичної культури в умовах цифровізації пов'язаний із так званими "тіньовими (затемненими) даними". Це явище стосується інформації, яку важко або неможливо отримати для аналізу через її прихованість чи невидимість для публічного доступу. Прикладами таких затемнених даних можуть бути закриті онлайн-групи, приватні чати, повідомлення у месенджерах тощо. Ці дані можуть відігравати важливу роль у формуванні політичної культури, особливо у випадках організації політичних акцій чи протестів, поширення радикальних або маргінальних політичних ідей. Однак дослідники обмежені в доступі до таких джерел через приватність комунікацій і правові аспекти.

Окремої згадки заслуговує когнітивне спотворення, яке, на перший погляд, ніби й не пов'язане з цифровізацією – нерепрезентативність через упередженість. Політична культура є багатовимірним феноменом, що відображає не тільки політичні інститути та процеси, а й цінності, традиції, ідеології та соціальні норми, які формують політичні системи. Проте в сучасному політологічному аналізі часто виникає спотворення, пов'язане з домінуванням західних та європейських підходів до політичної культури. Це викривлення призводить до того, що складні явища, які формуються в інших культурних контекстах, особливо у східних суспільствах, залишаються недостатньо дослідженими або спрощено трактуються крізь призму західної політичної думки. Східні культури через комерцію, культуру та медіа дедалі частіше проникають у західні суспільства. Така популяризація культурних феноменів, як японське аніме, корейський К-поп або китайська кухня, не є просто культурними трендами – вони несуть із собою особливі політичні та соціальні смисли, які впливають на світогляд нових поколінь. Популяризація східної культури на Заході формує певний "культурний обмін", який водночас сприяє трансформації політичних уявлень. Молодь, котра дивиться японське аніме або цікавиться корейськими серіалами, починає сприймати елементи цих культур як частину свого повсякденного життя. Це може впливати на їхню політичну соціалізацію та розуміння політики в глобальному контексті. Крім того, глобальні економічні зв'язки, такі як торгівля з Китаєм або Японією, також впливають на політичну культуру. Відносини між Сходом і Заходом більше не зводяться лише до питань

політичної економії, вони зачіпають ідеологічні, культурні та соціальні аспекти. Китай, наприклад, експортує не лише товари, а й моделі управління, інституційний дизайн та цінності, що базуються на конфуціанських традиціях. А отже, сприйняття глобальних процесів лише через призму західного політологічного канону спотворює картину аналізу політичної культури.

Висновки. Цифровізація впливає на всі аспекти суспільного життя, і політична культура не є винятком. Відбувається зміщення акцентів у дослідженні політичної культури, оскільки технологічний прогрес відкриває нові можливості для взаємодії громадян з владою, змінює механізми політичної участі та трансформує інституційні структури держави. Цифровізація впливає на методи дослідження політичної культури, змінюючи як теоретичний, так і практичний підходи до вивчення політичних явищ.

Трансформація парадигми дослідження політичної культури. Цифровізація вимагає переосмислення класичних методів дослідження політичної культури. Традиційні парадигми дослідження, що базуються на теорії неінституціоналізму в політичній науці та класичних методах збору даних, таких як опитування, аналіз медіа та політична антропологія, поступаються місцем більш інтерактивним, адаптивним та технологічно орієнтованим підходам. Науковці, які досліджують політичну культуру сьогодні, змушені звертатися до міждисциплінарних підходів, залучаючи до аналізу великі дані (Big Data), мережевий аналіз, штучний інтелект та нові форми цифрової комунікації.

Один із ключових аспектів цих змін полягає в необхідності аналізу нових каналів політичної участі громадян: соціальних мереж, цифрових платформ та електронного урядування. Класичні методи опитувань або політичної соціології вже не можуть повністю відобразити глибину політичної участі, яка все більше переміщується в онлайн-простір. У цьому контексті стає важливо вивчати не тільки кількісні показники участі, а і якісні зміни в політичних процесах, що виникають через цифрові технології.

Виклики цифровізації для дослідження політичної культури. Через цифровізацію перед дослідниками політичної культури постають нові виклики. Один із них – це різке збільшення кількості даних, що надходять із різних цифрових джерел. Глобальний обсяг інформації, який поширюється через інтернет, соціальні мережі та інші онлайн-ресурси, перевищує можливості традиційних методів аналізу. Велика кількість інформації призводить до так званої "інформаційної перенасиченості", яка може заважати чіткому розумінню політичної реальності. Водночас збір та аналіз великих даних (Big Data) вимагає використання нових інструментів та підходів, таких як алгоритми машинного навчання та штучний інтелект.

Ще один виклик – це проблема правдивості інформації. Цифрові платформи стали основними джерелами політичної інформації, але вони також є джерелом дезінформації, фейкових новин та маніпуляцій громадською думкою. Це ускладнює аналіз політичних процесів, оскільки дані, отримані з онлайн-середовища, можуть бути спотвореними. Отже, перспективною є

розробка методів для оцінки вірогідності та надійності інформації, а також для виявлення маніпулятивних практик в онлайн-просторі.

Важливим аспектом впливу цифровізації на політичну культуру є *посилення політичної поляризації та радикалізації*. Соціальні медіа, які стали основним каналом комунікації для мільйонів людей, створюють середовище, у якому громадяни все частіше взаємодіють лише з тими, хто поділяє їхні політичні погляди. Це сприяє формуванню так званих "інформаційних бульбашок", які ізолюють людей від альтернативних поглядів і сприяють загостренню конфліктів у суспільстві.

Цей феномен поляризації вимагає глибшого вивчення, оскільки він має прямий вплив на політичну культуру та демократію. Дослідження політичної поляризації в цифровому середовищі передбачає не лише аналіз контенту, а й вивчення алгоритмів, які визначають, яку інформацію бачать користувачі.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження повинні бути спрямовані на розвиток міждисциплінарних підходів, які поєднують традиційні методи із сучасними технологіями. Важливо забезпечити доступ до великих масивів даних для аналізу політичної поведінки, а також створити механізми, які б допомагали уникати впливу викривлених алгоритмів на дослідження. Окрім того, украй важливо приділяти увагу етичним аспектам цифрових досліджень, зокрема пов'язаним із захистом конфіденційності даних та забезпеченням репрезентативності вибірок.

Важливо продовжувати комбінувати традиційні методи дослідження з новітніми технологіями для забезпечення повноти та точності досліджень політичної культури. Подальші дослідження необхідно зосередити на аналізі алгоритмів, які фільтрують політичну інформацію, та їхнього впливу на суспільну думку й політичні процеси. На законодавчому рівні необхідно шукати нові способи доступу до даних, що зберігаються на приватних платформах, та забезпечувати рівний доступ до цифрових технологій для різних соціальних груп. Дослідники мають продовжувати обговорення етичних аспектів збору та аналізу даних у цифровому середовищі, зокрема питання конфіденційності та відповідальності. Також подальші дослідження повинні враховувати вплив глобалізації на політичну культуру, зокрема зростання впливу східних культур через цифрові медіа та нові форми політичної соціалізації.

Бібліографічні посилання

- Гузь, У. (2023). Український стартап навчає ШІ розпізнавати кримськотатарську мову: у чому рішення. *Рубрика*. <http://surl.li/bctycc>
- Кононенко, Н. (2024). Партисипативні інструменти легітимації в умовах правового режиму воєнного стану. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова*, 35, 21–30. <http://surl.li/pbdxqm>
- Про Національну програму інформатизації. Закон України № 2807-IX (2023) (Україна). <http://surl.li/ysutyu>

- Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації. Постанова Кабінету Міністрів України № 67-2018-р. (2020) (Україна). <http://surl.li/bkltit>
- Система TextAttributor*. (2024, Вересень 28). <http://ta.mova.info/>
- Стеблина, Н. О. (2020a). COVID-19 та трансформація цифрового політичного дискурсу України у 2020 р. *Політичне життя*, 2, 103–110. <http://surl.li/ufzyso>
- Стеблина, Н. О. (2020b). Складові цифровізації політики: цифровий форум, цифровий капітал та структура цифрових можливостей. *Політикус*, 5, 126–132. <http://surl.li/jzefpa>
- Як Зеленський рекламувався у Фейсбуці. Звернення до різних груп і максимальна мобілізація у день виборів*. (2019, April 25). Texty.org.ua. <http://surl.li/bsdskvt>
- Aydilek, E. (2024). Impact of political culture on the policy-making process: comparative analysis of the united kingdom and türkiye. *Öneri Dergisi*, 19(62), 166–189. <http://surl.li/haxdet>
- Cartocci, R. (2011). Political culture. In *International encyclopedia of political science* (p. 1967–1979). Sage Publications.
- Castillo-Esparcia, A., Caro-Castaño, L., & Almansa-Martínez, A. (2023). Evolution of digital activism on social media: opportunities and challenges. *El Profesional De La Información*, Article e320303. Advance online publication. <http://surl.li/lkemha>
- DataReportal. (2024, January 31). *Digital 2024: Global Overview Report*. <http://surl.li/eawpbf>
- Dencik, L., & Wilkin, P. (2020). Digital activism and the political culture of trade unionism. *Information, Communication & Society*, 23(12), 1728–1737. <http://surl.li/cxsvkb>
- Developers. (2003, February 3). *Starting February 9, we will no longer support free access to the Twitter API, both v2 and v1.1 (post)*. X. <http://surl.li/vzcvwj>
- Digital 2024: Ukraine (2024, February 23). *DataReportal – Global Digital Insights*. <http://surl.li/nrpazn>
- Dinesen, P. T., & Andersen, R. F. (2022). The (Re)socialization of participatory political culture: Immigrants' political participation between their contemporary country and their ancestral country. *Political Geography*, 98, 102650. <http://surl.li/ijuvdr>
- Doroshenko, L. (2022). Populists and Social Media Campaigning in Ukraine: The Election of Volodymyr Zelensky: CHAPTER 11. In D. Taras & R. Davis (Eds.). *Electoral Campaigns, Media, and the New World of Digital Politics* (p. 221–243). University of Michigan Press. <http://surl.li/laahqm>
- Dumitrica, D., & Felt, M. (2020). Mediated grassroots collective action: negotiating barriers of digital activism. *Information, Communication & Society*, 23(13), 1821–1837. <http://surl.li/gakjyi>
- Harmel, R., Li, Z., Shen, C., & Yeh, Y.-Y. (2024). Monolithic Chinese political culture? A cross-regional exploration. *Social Science Quarterly*, 13445. <http://surl.li/apxton>
- Kiran, V. (2024). *What is Political AutoML?* <http://surl.li/wzcpft>
- Lazer, D. (2011). Networks in Political Science: Back to the Future. *PS: Political Science & Politics*, 44(1), 61–68. <http://surl.li/qjpcbr>

- Liu, J. H. (2022). *Collective Remembering and the Making of Political Culture*. Cambridge University Press. <http://surl.li/awmglo>
- Ohme, J., & Vreese, C. de. (2020). Traditional and "New Media" Forms and Political Socialization. In J. Bulck (Ed.). *The International Encyclopedia of Media Psychology* (p. 1–9). Wiley. <http://surl.li/jmtmmp>
- Perez, S. (2024, May 2). Meta cuts off third-party access to Facebook Groups, leaving developers and customers in disarray. *TechCrunch*. <http://surl.li/mjnvge>
- Umran, Z. M., & Klio, L. K. (2024). A Geopolitical Analysis of Indicators of Democratic Transformation in Iraq (Indicator of the Supremacy of Democratic Political Culture as a Model). *Pakistan Journal of Life and Social Sciences (PJLSS)*, 22(1). <http://surl.li/pkjeki>
- UNDP. (2024, September 28). *Analytical report "Opinions and views of Ukrainians on state electronic services in 2023"*. <http://surl.li/itiivs>
- Verba, S., & Almond, G. A. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Sage Publications (Original work published 1963).
- Winkler, J. R. (2024, September 28). *Political culture*. *Encyclopedia Britannica*. <http://surl.li/gswqoq>

References

- Huz, U. (2023). Ukrainyskyi startup navchaie ShI rozpiznavaty krymskotatarsku movu: u chomu rishennia [Ukrainian startup teaches AI to recognize the Crimean Tatar language: what is the solution]. *Rubryka*. <http://surl.li/bctycc> [in Ukrainian].
- Kononenko, N. (2024). Partysypatyvni instrumenty lehitymatsii v umovakh pravovoho rezhymu voiennoho stanu [Participatory tools of legitimation under the legal regime of martial law]. *Naukovyi chasopys UDU imeni Mykhaila Drahomanova*, 35, 21–30. <http://surl.li/pbdxqm> [in Ukrainian].
- Pro Natsionalnu prohramu informatyzatsii [About the National Informatization Program]. Zakon Ukrainy № 2807-IX (2023) (Україна). <http://surl.li/ysutyu> [in Ukrainian].
- Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovoy ekonomiky ta suspilstva Ukrainy na 2018–2020 roky ta zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo yii realizatsii [About approval of the Concept for the Development of the Digital Economy and Society of Ukraine for 2018–2020 and approval of the action plan for its implementation]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 67-2018-r. (2020) (Ukraine). <http://surl.li/bkltit> [in Ukrainian].
- Systema TextAttributor* [System TextAttributor]. (2024, Veresen 28). <http://ta.mova.info/> [in Ukrainian].
- Steblyna, N. O. (2020a). COVID-19 ta transformatsiia tsyfrovoho politychnoho dyskursu Ukrainy u 2020 r. [COVID-19 and the transformation of Ukraine's digital political discourse in 2020]. *Politychne zhyttia*, 2, 103–110. <http://surl.li/ufzyso> [in Ukrainian].
- Steblyna, N. O. (2020b). Skladovi tsyfrovizatsii polityky: tsyfrovyi forum, tsyfrovyi kapital ta struktura tsyfrovyykh mozhlyvostei [Components of policy digitalization: digital forum, digital capital, and the structure of digital opportunities]. *Politykus*, 5, 126–132. <http://surl.li/jzefpa> [in Ukrainian].

- Yak Zelenskyi reklamuvavsia u Feisbutsi. Zvernennia do riznykh hrup i maksymalna mobilizatsiia u den vyboriv* [How Zelensky advertised on Facebook. Appeal to different groups and maximum mobilization on election day]. (2019, April 25). Teksty.org.ua. <http://surl.li/bsdkvt> [in Ukrainian].
- Aydilek, E. (2024). Impact of political culture on the policy-making process: comparative analysis of the united kingdom and türkiye. *Öneri Dergisi*, 19(62), 166–189. <http://surl.li/haxdet>
- Cartocci, R. (2011). Political culture. In *International encyclopedia of political science* (p. 1967–1979). Sage Publications.
- Castillo-Esparcia, A., Caro-Castaño, L., & Almansa-Martínez, A. (2023). Evolution of digital activism on social media: opportunities and challenges. *El Profesional De La Información*, Article e320303. Advance online publication. <http://surl.li/lkemha>
- DataReportal. (2024, January 31). *Digital 2024: Global Overview Report*. <http://surl.li/eawpbf>
- Dencik, L., & Wilkin, P. (2020). Digital activism and the political culture of trade unionism. *Information, Communication & Society*, 23(12), 1728–1737. <http://surl.li/cxsvkb>
- Developers. (2003, February 3). *Starting February 9, we will no longer support free access to the Twitter API, both v2 and v1.1 (post)*. X. <http://surl.li/vzcvwj>
- Digital 2024: Ukraine (2024, February 23). *DataReportal – Global Digital Insights*. <http://surl.li/nrpazn>
- Dinesen, P. T., & Andersen, R. F. (2022). The (Re)socialization of participatory political culture: Immigrants' political participation between their contemporary country and their ancestral country. *Political Geography*, 98, 102650. <http://surl.li/ijjuvr>
- Doroshenko, L. (2022). Populists and Social Media Campaigning in Ukraine: The Election of Volodymyr Zelensky: CHAPTER 11. In D. Taras & R. Davis (Eds.). *Electoral Campaigns, Media, and the New World of Digital Politics* (p. 221–243). University of Michigan Press. <http://surl.li/laahqm>
- Dumitrica, D., & Felt, M. (2020). Mediated grassroots collective action: negotiating barriers of digital activism. *Information, Communication & Society*, 23(13), 1821–1837. <http://surl.li/gakjyi>
- Harmel, R., Li, Z., Shen, C., & Yeh, Y.-Y. (2024). Monolithic Chinese political culture? A cross-regional exploration. *Social Science Quarterly*, 13445. <http://surl.li/apxton>
- Kiran, V. (2024). *What is Political AutoML?* <http://surl.li/wzcpft>
- Lazer, D. (2011). Networks in Political Science: Back to the Future. *PS: Political Science & Politics*, 44(1), 61–68. <http://surl.li/qjpcbr>
- Liu, J. H. (2022). *Collective Remembering and the Making of Political Culture*. Cambridge University Press. <http://surl.li/awmglo>
- Ohme, J., & Vreese, C. de. (2020). Traditional and "New Media" Forms and Political Socialization. In J. Bulck (Ed.). *The International Encyclopedia of Media Psychology* (p. 1–9). Wiley. <http://surl.li/jmtmmp>
- Perez, S. (2024, May 2). Meta cuts off third-party access to Facebook Groups, leaving developers and customers in disarray. *TechCrunch*. <http://surl.li/mjnvge>

- Umran, Z. M., & Klioy, L. K. (2024). A Geopolitical Analysis of Indicators of Democratic Transformation in Iraq (Indicator of the Supremacy of Democratic Political Culture as a Model). *Pakistan Journal of Life and Social Sciences (PJLSS)*, 22(1). <http://surl.li/pkjeki>
- UNDP. (2024, September 28). *Analytical report "Opinions and views of Ukrainians on state electronic services in 2023"*. <http://surl.li/itiivs>
- Verba, S., & Almond, G. A. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Sage Publications (Original work published 1963).
- Winkler, J. R. (2024, September 28). *Political culture*. *Encyclopedia Britannica*. <http://surl.li/gswqoq>

Стаття надійшла до редакції 01.10.2024

Зворотний бік "нейтральності". Російська війна в Україні й амбівалентна позиція країн Глобального Півдня

Микола Рябчук,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН
України

Mykola Riabchuk,
Candidate of Political Sciences,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies
of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-7284-4486
riabchuk@gmail.com

Анотація. Неспровокована російська агресія проти України, яка у 2022 році переросла у повномасштабну війну, викликала широкий осуд у всьому світі, але практичні заходи проти держави-агресорки на національному рівні виявилися суттєво різними. Основна лінія розмежування пролягла між заможними ліберально-демократичними державами так званого "першого світу" і здебільшого менш розвиненими та переважно авторитарними країнами Глобального Півдня. Тоді як перші запровадили широкий спектр санкцій проти російських посадових і юридичних осіб та надали значну військову й економічну підтримку Україні, другі у більшості випадків

утрималися від будь-яких кроків, що могли б зашкодити їхньому звичному бізнесу із Москвою. В цій статті проаналізовано аргументи, які виправдовують (чи, навпаки, розвінчують) буцімто "нейтральну" позицію Глобального Півдня щодо російсько-української війни, і з'ясовано можливості впливу на цю позицію в бік ширшої підтримки України та захисту нормативних принципів міжнародного права, порушених путінською державою. Аналіз складається з трьох етапів. Спочатку у статті проаналізовано результати голосувань в ООН з приводу кількох резолюцій, що стосувалися російської війни в Україні, і визначено фактори, які, найімовірніше, вплинули на позитивне / негативне голосування країн Глобального Півдня. Далі, для перевірки зроблених спостережень та інтерпретаційних припущень використано контент-аналіз первинних і вторинних джерел та критичний аналіз їхнього дискурсу, щоб з'ясувати, якою мірою декларовані поведінкові мотиви політиків Глобального Півдня збігаються з їхніми реальними діями та корелюють із наслідками тих дій. І, на завершення, стаття обґрунтовує бажані й можливі стратегії впливу на переважно байдужу чи політично амбівалентну позицію країн Глобального Півдня для зміни її в корисніший для України бік.

Ключові слова: російська війна в Україні, Глобальний Південь, колоніальна травма, "вотебаутизм", інтереси і цінності.

The Other Side of "Neutrality". Russian War in Ukraine and Ambiguous Stance of the Global South Countries

Abstract. The unprovoked Russian aggression against Ukraine that precipitated in 2022 into all-out war, evoked a broad condemnation all over the world but the practical

measures against the aggressor state varied remarkably at the national level. The major dividing line transpired between the wealthy liberal democratic states of the so called "first world" and less advanced (and mostly authoritarian) countries of the Global South. While the former group introduced a broad range of sanctions against Russian officials and legal entities and provided substantial military and economic support for Ukraine, the latter typically refrained from any serious moves that may impede their "business as usual" with Moscow. The current article weighs up the arguments that justify (or rebuke) the allegedly "neutral" position of the Global South in regard of the Russian-Ukrainian war, and explores how, if at all, this position can be changed toward a broader support of Ukraine and defense of the normative principles of the international law violated by Putin's rogue state. The analysis proceeds in three steps. First, I examine available data of the UNGA vote on several resolutions regarding Russian war in Ukraine to determine the factors that most likely influenced the positive/negative vote of the Global South countries. To further develop my preliminary observations, I employ the content and critical discourse analyses to discover to what degree different factors are recognized by international experts and politicians, how they are interpreted, and which arguments are used to justify (or rebuke) the allegedly 'neutral' position of the Global South in regard of the war. In a way of conclusion, I mull on how, if at all, the generally indifferent/ambiguous position of the Global South nations can be changed toward a broader support of Ukraine and defense of the international law violated by a rogue state.

Key words: Russian war in Ukraine, Global South, colonial trauma, interests versus values, whataboutism.

Постановка проблеми. Звертаючись до народу у першу річницю повномасштабного російського вторгнення, президент Володимир Зеленський афористично окреслив глобальне значення героїчного українського опору: "Україна здивувала світ. Україна надихнула світ. Україна об'єднала світ" [Зеленський, 2023]. Незаперечною в цих словах, на жаль, виявилася лише перша частина: українці справді *здивували* світ, який не очікував від них такого відчайдушного спротиву, такого рівня національної єдності і громадянської мобілізації. З другою частиною президентових слів справа виявилася складнішою. Україна *надихнула* лиш невелику – більш схильну до емпатії і відкритішу до інформації – частину світу. Ї *об'єднала* вона теж лише невелику його частину, головним чином – Глобальну Північ, так званий "золотий мільярд" – кілька десятків заможніших і демократичніших держав "першого світу".

Хоч якою бажаною і сподіваною була солідарність народів усього світу зі справедливою боротьбою країни, що чинить опір зовнішньому агресорові, вона так належною мірою й не матеріалізувалася. Жодна резолюція на підтримку України в ООН не збрала більше 140–143 голосів (від 193 членів). І хоча проти цих резолюцій зазвичай голосує лише п'ять-сім лояльних до Росії держав, щонайменше півсотні інших держав або взагалі не бере участі в цих голосуваннях, або ж утримується від виявлення однозначної позиції [*Eleventh emergency special session ...*, 2022]. У багатьох випадках голоси на Генеральній Асамблеї ООН діляться майже навпіл: від 90 до 100 країн голосує за проукраїнські резолюції і приблизно стільки ж – утримується або не голосує зовсім.

Причини цієї байдужості чи, дипломатично кажучи, стриманості заслуговують докладного вивчення не лише з суто академічного інтересу, а й із практичних потреб національної, зокрема безпекової політики. Для успішного протистояння Росії Україна повинна постійно шукати нових союзників на міжнародній арені, не втрачаючи при тому старих. Не можна очікувати від інших розуміння і співчуття до власних проблем, не виявляючи при тому до них такого самого розуміння і співчуття. Критично важливим, отже, є з'ясування всіх чинників, що обумовлюють ставлення різних країн до війни в Україні і впливають на їхні практичні дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська міжнародна політика була традиційно євроцентричною, зорієнтованою на Європейський Союз та США (а також, тривалий час, на Росію). Інші країни посідали у ній дуже мало місця, і навіть після 2014 р. – після загарбання Росією Криму та інтервенції на Донбасі – ситуація не надто змінилася, хоча потреба міжнародної солідарності з Україною та підтримки антиросійських санкцій уже чітко вималювалася на порядку денному. По-справжньому проблему було усвідомлено допіру після повномасштабного російського вторгнення, коли з'ясувалося, що допомоги й підтримки Заходу, за всієї її важливості, недостатньо, – Україна повинна шукати союзників також в інших частинах світу. Саме тоді з'явилася нарешті низка аналітичних текстів зі спробами "зрозуміти Глобальний Південь" [Гарань, 2024; Борділовська, 2024], з'ясувати його можливий вплив "на впровадження української формули миру" [Пучко, 2024]; оцінити "перспективи розвитку відносин України з державами Глобального Півдня" [Грачевська, 2024]; проаналізувати "фактори пасивності цих держав щодо запровадження антиросійських санкцій" [Юрчак, 2024; Сорокін, 2023]; і, врешті, відповісти на вкрай незручне питання – "чому Україна не має успіху в боротьбі за підтримку Глобального Півдня?" [Марциновський, 2023].

Українські дослідники в основному погоджуються, що Україна великою мірою сама завинила в байдужості (чи недостатній емпатії) Глобального Півдня, бо ж, і зі свого боку, ніколи не виявляла помітного інтересу до регіону і не вела проактивної політики в цьому напрямі. А все ж головну проблему вони вбачають у переважанні практичних, насамперед економічних та безпекових інтересів цих країн над нормативними принципами і готовністю дієво ті принципи боронити. Багато хто вказує також на вплив російської пропаганди, яка вміло експлуатує старі прорадянські та сучасні антизахідні настрої Глобального Півдня, певним чином "полегшуючи" тамтешнім політикам нелегкий, із морального погляду, вибір між задекларованими цінностями та партикулярними інтересами саме на користь інтересів.

Зарубіжні дослідники доходять приблизно тих самих висновків щодо причин дистанціювання країн Глобального Півдня стосовно війни в Україні, хоча визначають їхню вагомість по-різному. Так, Кріс Олден [Alden, 2023], проаналізувавши різні аргументи, висунуті лідерами країн Африки, Азії,

Близького Сходу і Латинської Америки на користь їхнього невтручання в російсько-український конфлікт (проксіконфлікт між Росією й Заходом, з їхнього погляду), виокремлює три мотиви: "Перший – роздратування лицемірством Заходу щодо порушень суверенітету різними країнами, другий – нехтування економічними та іншими проблемами Глобального Півдня, загостреними війною, і третій – побоювання ескалації російської „спецоперації” до межі ядерної війни із Заходом”.

Алесія Амігіні та Алісія Гарсія-Ереро [Amighini & García-Herrero, 2023] у статті "Що насправді впливає на голосування в ООН стосовно України?" стверджують, що головними детермінантами поведінки більшості держав на голосуваннях в ООН, коли йдеться про інтереси Китаю, Росії чи США, є рівень двосторонньої торгівлі з ними та/або отримуваної від них допомоги. Цікавою була спроба двох дослідників із Марбурзького та Західносхіднейського університетів застосувати регресійний аналіз, щоб перевірити можливу кореляцію між поведінкою членів ООН під час голосування та "різними економічними, військовими, політичними, географічними й історичними факторами", які можуть впливати на їхню поведінку на користь Росії. З'ясувалося, що ймовірність такого голосування "значно вища в країнах, які мають угоди про оборонну співпрацю з Росією, мають довшу історію лівих урядів, є основними одержувачами російської допомоги, мають політичну схожість з Росією і не мають історії війни з Радянським Союзом" [Farzanegan & Gholipour, 2023]. Втім, легко помітити, що всі ці чинники на практиці тісно між собою пов'язані, а отже, й евристична вартість зробленого регресійного аналізу порівняно невелика. Адже зрозуміло, що саме ліві уряди зазвичай отримували допомогу від ССРСР, мали з ним військову співпрацю, були політично подібними і, звісно, з ними не воювали. Росія позиціонує себе як продовження ССРСР, реалізує там подібну політику й використовує подібну антизахідну, облудно "антиколоніальну" риторику, завдяки чому саме так і сприймається на Глобальному Півдні – як антизахідна, "антиімперіалістична" іпостась колишнього ССРСР.

Безумовно, всі перелічені чинники й аргументи заслуговують на увагу, проте починати аналіз напевно варто від найпідставовіших цінностей і потреб – від підніжжя "піраміди Маслоу", а тоді вже дивитись, як вони співвідносяться з тими чи тими ідеологічними спонуканими й риторичними виправданнями.

Мета дослідження полягає, отже, в тому, щоб: а) критично проаналізувати наявну літературу, яка витлумачує поведінку країн Глобального Півдня стосовно війни в Україні, й обґрунтовано визначити найважливіші причини саме такої поведінки; б) дослідити риторичні стратегії, які обґрунтовують / містифікують саме таку (сутнісно аморальну) поведінку, й запропонувати деконструкцію тих стратегій як один із можливих засобів впливу на поведінку політичних акторів.

Виклад основного матеріалу. Попри всі зусилля українських політиків зобразити війну України з Росією у мілленарних термінах – як боротьбу добра

з абсолютним злом ("життя проти смерті", "світло проти темряви", за словами українського президента) [Shuster, 2022] – і представити таким чином спротив Росії як спільну для всіх народів справу [Pérez-Peña et al, 2023], – принаймні четвертина членів ООН, включно з двома найбільшими – Китаєм та Індією, не приймає цієї риторики й не бажає відверто ставати на будь-чий бік у цьому конфлікті.

Головна лінія поділу пролягає, як легко помітити, між заможнішими ліберальними демократіями так званого "першого світу" і менш розвиненими й переважно авторитарними державами Глобального Півдня [*The World's Response ...*, 2023]. Тоді, як одна група запровадила широкий спектр санкцій проти російських посадових та юридичних осіб і надала вже значну військову та економічну підтримку Україні, друга група, як правило, утримується від будь-яких серйозних кроків, що могли би зашкодити їхньому звичному бізнесу із Москвою [Lynch, 2022; Menon, 2023; Motyl, 2023].

Як і всі ідеологічно забарвлені терміни, Глобальний Південь викликає чимало заперечень, проте й далі широко використовується як спільний знаменник для позначення певних явищ – із належними застереженнями щодо можливої есенціалізації чи надмірної генералізації цього терміна [Nye, 2023]. "Глобальний Південь, – як пояснює Кріс Олден, – це географічне поняття, що охоплює країни, які розвиваються, та нові держави, які поділяють історичний досвід західного колоніалізму й імперіалізму і мають низку спільних постколоніальних проблем, пов'язаних із розбудовою держав та економічним розвитком... Вони вже не схожі за матеріальним становищем, як це було в перші десятиліття холодної війни, проте й далі так само різняться за національними, ідеологічними, конфесійними та іншими ознаками. Що, втім, не заважає їм виходити на певні спільні політичні позиції" [Alden, 2023].

Брак емпатії до України з боку колишніх колоніальних країн Глобального Півдня виявився несподіванкою для багатьох спостерігачів, особливо для українців, бо ж ситуація, з їхнього погляду, – цілком однозначна і зрозуміла: російська агресія, здавалося б, не залишає жодного сумніву стосовно того, хто тут жертва, а хто нападник, чия справа справедлива, а чії дії злочинні; в ситуації нема жодних двозначностей, як це часто буває у міжнародних (а ще частіше у внутрішніх) конфліктах і як це багато кому ввижалося під час Революції гідності та подальшої російської інтервенції [Kazdobina et al., 2024]. Росія відверто розв'язала неоімперську війну проти своєї колишньої колонії, знехтувавши численними міжнародними документами, які в різний час підписувала – від Статуту ООН 1945 року й Гельсінського акта 1975-го до Будапештського меморандуму 1994-го та Договору про дружбу і співробітництво з Україною 1997-го. Всі ці документи передбачали непорушність міжнародно визнаних кордонів і забороняли їхню свавільну односторонню зміну. Той факт, що практично жодна держава, за винятком кількох московських клієнтів і споріднених диктатур, не стала прямо на бік Росії в ООН, досить чітко вказує

на те, що жодної двозначності в цьому "конфлікті" насправді немає; ситуація, з погляду міжнародного права, цілком очевидна. А проте майже пів сотні держав-членів ООН під час голосування утрималися від засудження російської агресії або ж узагалі не взяли в голосуванні участі. Те, що вони не стали на бік Росії, означає, що вони таки розуміють неправовий характер російських дій і визнають, принаймні на нормативному рівні, певні моральні засади, які їх утримують від однозначного схвалення путінської політики. Але те, що вони не стають при тому й на бік України, декларуючи натомість облудний "нейтралітет", означає, що їхня позиція зумовлена головно або й виключно так званими прагматичними (щоб не сказати кон'юнктурними і цинічними) міркуваннями. Варто, отже, уважніше глянути на ці міркування, щоб зрозуміти, чи можна якимось чином на них вплинути.

Економічні інтереси. Більшість країн Глобального Півдня – це країни доволі бідні чи принаймні не дуже заможні, і тому можемо припустити, що цінності виживання (підніжжя "піраміди Маслоу") там істотно переважають над цінностями самовираження, тобто, інакше кажучи, практичні потреби переважають над нормативними засадами і вимогами. А по-друге, більшість із цих країн не дуже демократичні і зовсім не ліберальні, – що додатково ослаблює їхню прив'язаність до нормативних цінностей і полегшує сутнісно цинічну політику, легітимізовану морально як "прагматизм". Номінально поведінка таких держав (у цьому випадку – їхня неучасть у голосуваннях і, взагалі, небажання ставати на той чи той бік у російсько-українському конфлікті) зумовлена насамперед їхніми практичними, вузько інтерпретованими інтересами. Зазвичай, це інтереси національні (хоч можуть бути й суто корпоративні і навіть персональні), і пов'язані вони найчастіше з економічними вигодами від торгівлі та інших форм співпраці з тою чи тою країною, в цьому випадку – з Росією (а також, як побачимо далі, дружнім до неї Китаєм) та небажанням нашкочити цим відносінам "нелояльним" голосуванням в ООН, а тим більше – приєднанням до міжнародних санкцій проти тої країни.

Уважніший погляд на голосування в ООН щодо семи резолюцій, пов'язаних із вторгненням Росії та окупацією частини території України (табл. 1), свідчить не лише про високий рівень утримань серед країн Глобального Півдня, а й про різке зростання ухилинь від голосування щодо тих резолюцій, які вимагали певних каральних заходів проти Росії, а не просто декларували підтримку нормативних принципів, закріплених у Статуті ООН. Це стосується Резолюції ES-11/3, яка передбачала призупинення членства Росії в Раді з прав людини (ухвалена 7 квітня 2022 року, невдовзі після різанини в Бучі), Резолюції ES-11/5, яка вимагала від Росії виплати репарацій Україні (14 листопада 2022 року), та останньої (від 11 липня 2024 року) Резолюції A/78/L.90, яка вимагала виведення російських військових із Запорізької атомної електростанції та, що особливо важливо, її повернення під повний контроль України.

Таблиця 1.

Розподіл голосів на Генеральній Асамблеї ООН за резолюції, пов'язані з відносинами між Росією та Україною *

	Резолюції	За	Проти	Утрим.	Відсут.
1	ES-11/1 щодо агресії Росії проти України (2 березня 2022 р.)	141	5	38	9
2	ES-11/2 щодо гуманітарних наслідків війни Росії в Україні (24.03.2022)	140	5	38	10
3	ES-11/3 щодо призупинення членства Росії в Раді ООН з прав людини (7.04.2022)	93	24	58	18
4	ES-11/4 щодо незаконності референдумів про анексію українських територій (30.09.2022)	143	5	35	10
5	ES-11/5 щодо виплати Росією репарацій Україні (14.11.2022)	94	14	73	12
6	ES-11/6 про принциповий і справедливий мир в Україні (23.02.2023)	141	7	32	13
7	A/78/L.90 щодо безпеки та захищеності ядерних об'єктів України, включаючи Запорізьку атомну електростанцію (11.07.2024)	99	9	60	25

* Джерело: [United Nations, 2022–2024], (аналіз – Авт.).

Африканські країни, як найбільш вразливі на Глобальному Півдні, вважаються найбільш вразливими перед зовнішнім економічним тиском і тому не бажають (або й не можуть) робити будь-які кроки, здатні погіршити їхній економічний стан. Це чітко видно, якщо порівняти сукупні голоси африканських країн за всі шість резолюцій ES-11 з голосами загалом заможніших країн Латинської Америки та Азійсько-Тихоокеанського регіону (рис. 1).

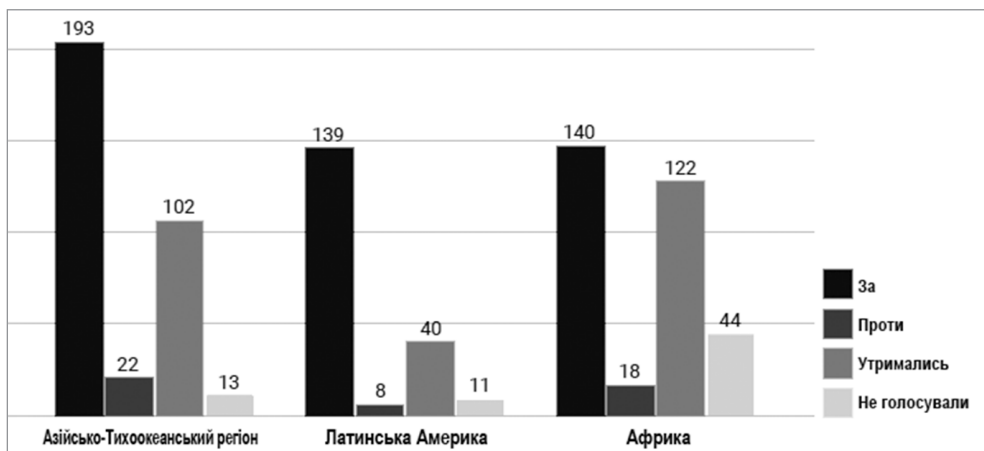

Рис. 1. Сумарний розподіл голосів з приводу шести резолюцій ES-11 за регіонами *

* Джерело: [Götz et al., 2023].

Насправді, економічна присутність Росії в Африці не така вже й велика: за деякими даними, вона не перевищує трьох відсотків від загального обсягу торгівлі континенту зі світом [Götz et al., 2023], – це далеко не ті інтенсивні і прибуткові відносини, що їх підтримують з Москвою деякі азійські країни, насамперед Китай та Індія. Товарообіг між Індією й Росією зріс на 400 відсотків – до 65 мільярдів (за 2023 рік) після того, як Росія була змушена під дією західних санкцій переорієнтувати свою торгівлю на азійські ринки, продаючи туди насамперед газ і нафту за зниженими цінами. Для африканських країн зі слабшою промисловістю дешева російська нафта не має аж такого великого значення, зате окремі російські товари є досить важливими – пшениця, добрива, сільськогосподарська техніка тощо. У контексті зростання світових цін на продовольство африканські країни, природно, воліють "не псувати з Москвою стосунків" [Götz et al., 2023].

Економічні інтереси є головним, хоча й не єдиним чинником, який визначає взаємини країн Глобального Півдня з Москвою; у деяких випадках цей чинник проявляється опосередковано. Експерти виявили, наприклад, сильну кореляцію між проросійською поведінкою багатьох держав та їхніми двосторонніми відносинами з Китаєм, зокрема – з їхньою участю в китайській Ініціативі "Один пояс, один шлях" (Belt & Road Initiative – BRI) [Amighini & García-Herrero, 2023]. Переважна більшість країн Глобального Півдня (109 з 133) бере в цій Ініціативі участь, тож не дивно, що співвідношення проукраїнських / проросійських голосів в ООН між учасниками й неучасниками BRI приблизно таке саме, як і між країнами Глобального Півдня та країнами Глобальної Півночі (табл. 2).

Таблиця 2.

**Розподіл голосів на Генеральній Асамблеї ООН
щодо засудження агресії Росії проти України (2.03.2022) ***

	Групи країн	Так	Ні	Утрим. / Відс.
1	Глобальний Південь	88	5	40
2	Учасники Ініціативи "Один пояс, один шлях" (BRI)	95	4	40
3	Глобальна Північ	51	2	5
4	Країни, що не є учасниками BRI	37	3	3

* Джерело: [Amighini & García-Herrero, 2023].

Оприявнена кореляція, до речі, показує, що ніхто не сприймає насправді декларативного "нейтралітету" Китаю за чисту монету: непряма підтримка Москви китайським режимом (під гаслом "безмежної дружби") доволі помітна і, безумовно, впливає на поведінку багатьох пов'язаних із Китаєм країн, які не хочуть (чи не наважуються) викликати невдоволення свого патрона, голосуючи в ООН, зокрема, й проти дружньої із Китаєм Росії. Вони обирають зручну, позірну "нейтральну" позицію, яка дозволяє, з одного боку, ніби й підтримувати нормативні принципи ООН (про ненапад, невтручання, непорушність кордонів), а з іншого боку, уникати будь-яких практичних кроків щодо санкціонування порушників, тобто практичної реалізації тих-таки принципів.

Безпекові послуги. Для багатьох країн Глобального Півдня, особливо в Азії та Африці, Росія є не лише торговельним партнером, а й важливим експортером зброї та постачальником послуг у сфері безпеки. За п'ять років (2018–2022), що передували повномасштабному вторгненню Росії в Україну, вона забезпечувала 40% африканського імпорту основних систем озброєнь – більше, ніж загальний імпорт озброєнь Африки зі США (16%), Китаю (9,8%) і Франції (7,6%) за той самий період [Liik, 2023]. Важливо, що російська допомога багатьом режимам на Глобальному Півдні не залежить від їхньої репутації в галузі прав людини і дотримання демократичних стандартів. Це дає Москві суттєву перевагу над західними конкурентами, чиї відносини з авторитарними урядами часто обмежені певними нормативними принципами та обтяжені певними політичними умовами [Liik, 2023].

Крім обмеженого набору "пряників" для лояльних режимів, Москва має ще й набір батогів для недостатньо зговірливих. Не так давно в цьому змогли пересвідчитися вірмени, яких московські "союзники" покарали за непослух, віддавши на поталу сусідньому Азербайджанові (попри те, що саме Вірменія, а не Азербайджан є членом так званої Організації договору про колективну безпеку, очолюваної Москвою) [*Russia threatens states with consequences ...*, 2022]. Схоже, що й Індія у взаєминах із Росією зважає не лише на принади вигідної торгівлі (зокрема це стосується традиційного, ще з часів ССРСР, імпорту зброї), а й на загрозу подальшого "безмежного" зближення Москви з Китаєм та Пакистаном, завзятими суперниками (якщо не заклітими ворогами) Індії [Rajvanshi, 2024]. Під час недавнього візиту до Москви, який збігся з черговою брутальною атакою Росії на цивільні об'єкти в Україні, включно з ракетним ударом по дитячій лікарні в Києві, прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді сором'язливо уникнув прямого засудження Росії, обмежившись натомість звичними пацифістськими закличками до примирення (так, ніби українці мають якийсь мирний вибір у війні з противником, який зятято заперечує саме їхнє право на існування – і як суверенної держави, і як окремої нації)¹.

Зближення путінського режиму з подібними до нього остракізованими режимами в Ірані та Північній Кореї спонукало оглядачів заговорити про появу нової "осі зла". Тим часом ця "вісь" насправді давніша і довша, ніж вважають деякі аналітики. Крім "безмежної" (хоч і досить неоднозначної) "дружби" з Китаєм [Umland & Essen, 2024; Chang-Liao, 2023], вона спирається на старі патримоніальні взаємини з Кубою, Нікарагуа та Венесуелою, а також на новонароджене "партнерство" з Сирією і Малі та військово-політичне проникнення в Зімбабве, Чад, Ефіопію і Центрально-Африканську Республіку. Експорт зброї (вимушено скорочений після 2022 р.) – це лише частина цієї

¹ Якраз під візит індійського прем'єра до Москви колишній віцепрезидент Росії й теперішній заступник голови ради національної безпеки Дмитрій Медведев у черговий раз поділився у телеграм-каналі геноцидними мріями свого середовища: навіть якщо теперішня київська кліка втече на Захід і на руїнах колишньої України появиться "поміркуваний політичний режим", – пояснив він, – "це не буде кінцем воєнної операції". Треба остаточно знищити будь-які залишки української державності й "повернути всі землі в лоно землі Руської" [Медведев, 2024].

"дружби". Як постійний член Ради Безпеки ООН, Росія здатна забезпечувати політичним ізгоям дипломатичне прикриття, застосовуючи в разі потреби право вето. У деяких випадках Москва рятує їх найбуквальнішим чином – надаючи зброю і найманців, так звані "приватні військові компанії", для боротьби з внутрішніми суперниками та озброєними повстанцями. Зрозуміло, що поки владні еліти в таких країнах розглядають Москву як "ключового союзника й захисника, який гарантує їм збереження влади", вони не ставитимуть під загрозу ані московську підтримку, ані власне становище, голосуючи за резолюції ООН, які засуджують дії Кремля [Götz et al., 2023].

Нещодавно вашингтонський Центр стратегічних і міжнародних досліджень (CSIS) виявив принаймні сім російських приватних військових компаній, які з 2005 року провели щонайменше 34 операції в 16 африканських країнах. У Малі це призвело до виведення європейських миротворчих сил, неспроможних конкурувати з московською "політикою стабілізації", заснованою на методах батого і пряника [Liik, 2023; Droin & Dolbaia, 2023]. Якщо на попередніх голосуваннях в ООН Малі утримувалася від підтримки Росії чи України, то тепер однозначно голосує проти проукраїнських резолюцій – "після отриманих від Росії пропозицій військової допомоги" [Amighini & García-Herrero, 2023]. Як і в багатьох інших випадках, суто декларативні "національні інтереси" відходять тут на другий план, натомість реальним пріоритетом стають інтереси правлячої еліти, її особиста безпека і виживання.

Риторика і політика. Кожна країна має свої інтереси на міжнародній арені, які є насамперед інтересами економічними та безпековими. В демократіях ці інтереси зазвичай є національними, в авторитарних державах вони найчастіше є інтересами владних режимів, представленими як буцімто загальнонаціональні. Зрозуміло, що в ситуації протистояння України й Росії більшість країн зацікавлена насамперед у торгових та інших стосунках з Росією. А проте в демократіях вища політична культура населення й владних еліт спонукає до глибшого стратегічного мислення, зокрема, розуміння того, що економічні інтереси не завжди збігаються з безпековими і що в тривалій часовій перспективі ігнорування певних моральних засад і правових норм може мати фатальні наслідки – і для національної та світової безпеки, і для національного та міжнародного бізнесу. Країни Глобального Півдня, зокрема їхні владні еліти, досить часто не мають такого стратегічного мислення, живучи у "короткому" часовому просторі, де цінності виживання відчутно переважають над цінностями самореалізації. Багато з них, крім усього, ще й досить бідні, тож їм значно важче приймати тактичні втрати заради загального стратегічного успіху.

У ситуації сьогоденішньої російсько-української війни, де моральні і правові позиції обох сторін є досить чіткими й однозначними, очільникам так званих "нейтральних" країн доводиться шукати певних ідеологічних виправдань для своєї сумнівної, а по суті аморальної й безпринципної міжнародної політики. Найпростіший спосіб уникнути будь-якої моральної відповідальності – вдавати повну необізнаність, як це робили під час Голокосту тисячі німців, вдаючи,

що нічого не знають про сусідні концтабори й крематорії, і як це роблять сьогодні тисячі росіян, вдаючи, що нічого не знають про геноцидне знищення українців російською армією, зневажливо називаючи кадри з Бучі чи Маріуполя "голівудськими інсценізаціями" [Колесников, 2024; Hebel, 2023; Kumankov, 2023]. Стан невідання – психологічно комфортний, оскільки розгрішує від бездіяльності, від *знання*, від потреби зробити моральний вибір і назвати речі їхніми власними іменами [Марголіс, 2024]. Подеколи навіть поважні політики поважних країн не цураються такої стратегії, – як, наприклад, президент Бразилії Лула да Сілва, котрий заявив (дослівно): "Я думаю, що причина війни між Росією та Україною мала би бути більш зрозумілою. Чи це через НАТО? Чи через територіальні претензії? Чи, може, через вступ до Європи? Світ має *мало інформації* про це" (курсив – Авт.) [Mahbubani, 2023].

Насправді світ має більш ніж досить інформації про російсько-українську війну – і з наукових досліджень, і з журналістських репортажів, і з юридично задокументованих свідчень, – було б лиш бажання наявною інформацією поцікавитись. Але ж тоді не залишиться місця ані для заспокійливої "альтернативної правди", імпортованої з Москви, ані для блаженного незнання, з глибини якого можна комфортно (і безсоромно) стверджувати: "Зеленський настільки ж відповідальний за війну, як і Путін!" [Miliband, 2023].

А все ж у відкритих суспільствах позицію вдаваного невідання досить важко підтримувати, тому що вільний потік інформації оприявнює, *volens-potens*, дискомфортні факти, в цьому випадку – незліченні докази російських воєнних злочинів в Україні, і тому публічним особам доводиться якось на цю інформацію реагувати. Найчастіше їхня реакція буває двох типів. Одну з них наочно продемонстрував під час згаданого візиту до Путіна прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді, котрий за збігом(?) обставин приземлився в Москві буквально за кілька годин після того, як його кремлівський господар масованим ракетним ударом по Києву вбив понад сорок цивільних осіб, у тому числі чотирьох дітей, і поранив близько двохсот. Усе, що спромігся сказати з цього приводу індійський лідер, – це кілька пацифістських банальностей, які ні до чого нікого не зобов'язують і ні на що не впливають: "Будь то війна, конфлікти, терористичні атаки, – сказав він, – кожному, хто вірить у людяність, боляче, коли гинуть люди. Але коли вбивають невинних дітей, коли ми бачимо, як гинуть невинні діти, це розриває серце. Цей біль безмірний". І підсумував, звертаючись уже безпосередньо до Путіна: "Як друг, я завжди говорив, що для світлого майбутнього наших прийдешніх поколінь мир має першорядне значення. Але я також знаю, що рішення неможливі на полях битв. Серед бомб, гармат і куль рішення і мирні переговори не увінчаються успіхом. Ми повинні йти до миру тільки шляхом переговорів" [*India's relationship with Russia ...*, 2024].

Доброзичливі коментатори відчитали це як вислів співчуття безневинним жертвам і навіть як завуальований осуд кремлівської брутальності [*"Freedom of Choice" in Multipolar World ...*, 2024]. Можливо, так вважав і сам прем'єр Моді, бо ж номінально і співчуття висловив, і до миру закликав, делікатно промовчавши

про 65 мільярдів доларів річного товарообороту з Москвою, більша частина яких іде на фінансування подальших російських злочинів в Україні. А тим часом В. Путін зумів навіть гаданий пацифістський "осуд", висловлений індійським прем'єром, обернути собі на користь, представивши себе його одностороннім – миротворцем і миротворцем, на відміну від непоступливих українців. "Я ціную вашу увагу до найгостріших проблем, – сказав Путін індійському гостеві, – в тому числі до спроб знайти якісь шляхи врегулювання української кризи, перш за все, мирним шляхом" [Putin Thanks Modi ..., 2024]. А далі вже висновок зробили пропагандисти зі "Спутніка", поширивши його різними мовами на цілий світ: "У той час як Зеленський безглуздо стверджує, що Моді завдав „нищівного удару по мирних зусиллях”, Путін подякував індійському лідеру за його спроби мирного врегулювання українського конфлікту" [Adel, 2024].

Другий спосіб реагування на неприємну, морально й психологічно дискомфортну інформацію – протилежний до описаного вище пацифістського. І зводиться він до простого правила: найкращий захист – це напад. У західній політичній науці і, взагалі, в теорії дискурсу цю риторичну стратегію називають "whataboutism" – від англійського "and what about..." – "а що ви скажете, наприклад, про американців, – адже вони робили в Іраку (і далі за списком) те саме?!..".

Мета "вотебаутизму" – все релятивізувати, затуманити й вихолостити, роблячи таким чином будь-яке об'єктивне судження, зокрема моральне, практично неможливим. Whataboutism справді непереможний, оскільки дозволяє відкинути будь-яке звинувачення, хоч би яке серйозне й конкретне, за допомогою контрзвинувачення, котре зазвичай не має прямого стосунку до обговорюваного питання. Варто, наприклад, сказати такому співрозмовникові, що Росія порушує міжнародне право і скоює воєнні злочини в Україні, як той відразу змінює тему розмови, перемикаючи увагу на чужі, формально начебто "такі самі" провини. "А як же ж американці (британці, французи)!?.." – відповідає "вотебаутист" так, ніби один злочин метафізично скасовує чи врівноважує інший, і відтак масові вбивства палестинців ізраїльтянами роблять масові вбивства українців росіянами менш жакливими і осудними.

Ті самі країни, що критикують Захід за впроваджені проти Росії санкції, які негативно впливають і на загальну економічну ситуацію в світі та на їхнє власне економічне становище, не цураються водночас уживати типовий "вотебаутистський" аргумент для виправдання своєї теперішньої відмови приєднатися до цих санкцій, – бо ж Захід, мовляв, теж не квапився свого часу всерйоз санкціонувати Росію за вторгнення в Крим та інтервенцію на Донбасі. Аргумент, безумовно, слухний, але слухний він саме як *критика* аморальної поведінки політичних акторів, а не як її *виправдання* – і в одному випадку, і в другому. Остаточним результатом усіх цих словесних маніпуляцій є усунення України з дискурсивного поля: вона взагалі перестає бути суб'єктом, а часто й об'єктом поточних дебатів; вона просто випадає зі сцени, на якій розгортається

мілленарна боротьба між демонізованим Заходом і дискурсивно ошляхетненою Росією. Українців таким чином позбавляють свободи вибору, зводять до становища пішаків, пасивних об'єктів, позбавлених власної волі, гідності і суверенітету. Україна, за іронією долі, стає побічною жертвою антиколоніальних ресентиментів Глобального Півдня, дарма що не мала нічого спільного з колоніальними авантюрами Заходу в минулому, ані не несе відповідальності за його новітніші авантюри в Іраку, Лівії чи деінде.

У цій деформованій когнітивній рамці Україну розглядають не як жертву неспровокованої агресії – хоча на момент російського вторгнення в Крим і на Донбас у 2014-му вона офіційно була нейтральною (позаблоковою) державою; її трактують як провокатора й підбурювача війни ("Зеленський настільки ж відповідальний за війну, як і Путін!" – за словами Лули да Сілви), нерозсудливого порушника світового спокою й головного винуватця усіх тих знегод, які вона сама на себе наклікала. В цьому дискурсі не Росія несе відповідальність за агресію і щоденні вбивства українських цивільних, а зухвале НАТО, яке посягнуло на російську самопроголошену "сферу впливу" і на її безпеку (хоча значно чесніше й серйозніше було б перейматися безпекою російських сусідів, а не фіктивними "безпековими тривогами" країни з велетенською армією та другим найбільшим на світі ядерним арсеналом) [Kallas explains broader ..., 2023].

"Подвійні стандарти" і "расизм-навпаки". Становище України як гаданого союзника (чи клієнта) колективного Заходу ще дужче погіршилося на Глобальному Півдні після бруталної відповіді Ізраїлю на терористичну атаку Хамасу, жертвами якої стали тисячі мирних жителів, і яка, з погляду "південців", не почула належного осуду з боку західних урядів (попри гучні протести тамтешніх суспільств). "Мовчазне схвалення Заходом ізраїльської атаки на Газу звело нанівець зусилля Великої сімки та Євросоюзу, спрямовані на те, щоб заручитися підтримкою Глобального Півдня для засудження війни Росії проти України", – скрушно констатувала американська експертка [Budrytė, 2023]. Для українців, додав британський оглядач, "Газа стала потрібною трагедією – вона відвернула увагу світу, дискредитувала концепцію світового порядку, заснованого на правилах, і розколола Захід, послабивши Байдена та ЄС" [Wintour, 2023].

Частково українці заподіяли цю шкоду собі самі – і тривалою байдужістю до "третього світу", браком емпатії й навіть просто уваги до його проблем; і нутряним расизмом, який імпліцитно сповідує значна частина суспільства [Interethnic prejudices in Ukraine, 2024]; і, зрештою, надто покvapними й прямолінійними заявами президента та уряду на підтримку Ізраїлю: Хамас і Росія, сказав Володимир Зеленський після вбивства Хамасом цивільних ізраїльтян, – це "одне й те саме зло, і єдина різниця між ними полягає лише в тому, що там – терористична організація напала на Ізраїль, а тут – терористична держава напала на Україну" [Zelensky, 2023]. У перші дні це звучало слушно і переконливо, але після того, як Ізраїль у відповідь убив тисячі палестинців, ситуація перестала бути простою і однозначною: для жителів Півдня В. Путін і

його щоденний терор в Україні – це щось далеке, тимчасом як Нетаньягу з його брутальністю і неfortunним американським покровительством – поруч, на всіх газетних прилавках і телеекранах.

"Негайна й рішуча підтримка В. Зеленським Ізраїлю в його боротьбі з Хамасом поставила під загрозу майже річні намагання Києва заручитися підтримкою арабських і мусульманських країн у війні з Росією", – заявила у "Вашингтон таймз" Ізабель Кошів [Koshiw, 2023]. Це слушно лише певною мірою, бо ж насправді проросійські симпатії й антизахідні ресентименти у "третьому світі" завжди були досить глибокими й проєктувалися на Україну як європейську (а від певного часу ще й "антиросійську") частину Заходу автоматично, за замовчуванням, хоч би там що говорили українські політики. Упередженість до України завжди існувала, дарма що вона не мала нічого спільного ані з колоніальними авантюрами Заходу в минулому, ані з його неокolonіальною політикою тепер. А проте ставлення до України на Глобальному Півдні справді помітно погіршилося після жовтня 2023 р., тобто після хамасівського теракту й ізраїльської "спеціальної воєнної операції" у відповідь. Це проявилось, зокрема, і в липневому (2024) голосуванні в ООН за відносно "безневинну" резолюцію щодо безпеки та захищеності ядерних об'єктів України, яку підтримало лише 99 країн, натомість аж 85 країн утрималося чи взагалі не проголосувало (і ще 9 проголосувало проти). І та сама тенденція оприявнилась у відсутності більшої половини членів ООН на міжнародній мирній конференції у Швейцарії, на яку українська дипломатія покладала великі надії: "Чим більше країн буде на нашому боці... тим більше Росії доведеться з цим рахуватися", – сказав в інтерв'ю AFP президент В. Зеленський незадовго до конференції [Zhang, 2024].

Надто прості аналогії між Україною та Ізраїлем і Хамасом та В. Путіним затуманюють надто складну історію ізраїльсько-палестинського протистояння, де відповідальність приблизно однаково лежить на обох сторонах конфлікту, чого аж ніяк не можна сказати про взаємини України з Росією, де злочинна агресія є абсолютно односторонньою і нічим (крім імперських амбіцій Кремля) не мотивованою. Найкурйозніше, що Україна від заявленої позиції не отримує не лише морально-символічного зиску, а й практичного. Відносини Києва з Тель-Авівом завжди були досить прохолодні, особливо з ізраїльського боку, і такими ще довго будуть із цілої низки причин, хоч би які дружні жести в той бік робили українські політики. Зрештою, той-таки Б. Нетаньягу навіть після повномасштабного російського вторгнення підтримував значно тісніші контакти з В. Путіним, ніж із В. Зеленським. І досить демонстративно не захотів прийняти українського президента з візитом солідарності навіть після хамасівського теракту².

Упередженість Глобального Півдня до України, безумовно, має глибші причини і є похідною, з одного боку, від загальної упередженості

² Посол України в Ізраїлі спростував цю інформацію, проте пояснення ізраїльської газети є переконливішим: "Ізраїль намагається не антагонізувати Москву, яка має значну військову присутність у Сирії" [Zelensky wanted to make solidarity visit ..., 2023].

до колективного Заходу й особливо до США, а з другого – від поширених у "третьому світі" ще з советських часів проросійських симпатій, підживлюваних почасти тим-таки згаданим уже нутряним антиамериканізмом, а почасти й фіктивним іміджем Росії як лідера антиколоніальної боротьби, що вона його успадкувала від не менш лицемірного й облудного Советського Союзу. Як наслідок, ті самі країни, що звинувачують Захід у расизмі й подвійних стандартах, застосовують такі самі подвійні стандарти і расизм *à rebours* щодо України. Домагаючись, як, наприклад, Південна Африка, засудження воєнних злочинів Ізраїлю проти палестинців у Міжнародному кримінальному суді, вони водночас демонстративно відмовляються засуджувати російські злочини в Україні – так, ніби українські діти і, взагалі, мирні жителі заслуговують меншого співчуття лише тому, що вони білі, або тому, що їх убивають "дружні до Африки" росіяни, а не "дружні до Америки" ізраїльтяни.

Славой Жижек, словенський філософ, знаний з крайньо лівих поглядів і надзвичайно критичного ставлення до західного імперіалізму й неокolonіалізму, висловив глибоке розчарування подвійними стандартами, що їх застосовують до України прихильники палестинського опору ізраїльській колонізації: "Чому український опір російській колонізації заслуговує на меншу підтримку? Адже імперіалістична війна Росії сама по собі є актом колоніалізму... Непристойно винуватити Україну за здійснювані росіянами руйнування чи облудно характеризувати героїчний опір українців як відмову від миру... Україна справді „провокує“ Росію, відмовляючись підкорятися її імперським амбіціям, навіть під неймовірним тиском. На сьогодні єдиний спосіб припинити „провокувати“ свого агресивного ревізійністського сусіда – це скласти зброю і здатися... Але капітуляція перед імперіалізмом не приносить насправді ані миру, ані справедливості" [Žižek, 2023].

Ще один парадокс, оприявнений амбівалентним ставленням країн Глобального Півдня до російської війни в Україні, полягає у схильності цих країн розглядати конфлікт крізь призму політичного реалізму – архаїчної теорії міжнародних відносин, що пояснює поведінку держав на міжнародній арені двома основними мотивами – прагненням накопичувати багатства та посилювати національну безпеку. Структурні обставини, нормативні засади, символічні й психологічні чинники, міфи й стереотипи, супутні ідеології, домінантні дискурси і контрдискурси до уваги не беруться [Morgenthau, 1948; Mearsheimer, 2014; Walt, 2022].

Міжнародна політика зводиться таким чином до панування кількох потуг, які ділять світ на сфери впливу, не рахуючись із суб'єктивністю менших держав і не лишаючи їм геополітичного вибору, крім як бути клієнтом або колонією того чи того регіонального гегемона. Лише інтереси великих держав є істотними, тож уся міжнародна політика, зокрема й російська війна в Україні, розглядається з погляду цих інтересів; інтереси менших гравців не мають ніякого значення, – саме тому "реалісти" так охоче говорять про (фіктивні) "безпекові занепокоєння" Росії і нічого – про набагато реальніші й обґрунтованіші

занепокоєння України та інших російських сусідів. І саме тому в цьому дискурсі постійно йдеться про "експансію НАТО" на схід, а не про експансію Росії на захід (чи південь) і намагання менших країн якось від тої експансії захиститись³.

Вульгарно-дарвіністська теорія, що впродовж цілого XIX ст. обґрунтовувала поділ світу на "сфери впливу" та колоніальне домінування кількох "вибраних" європейських держав у країнах Азії й Африки, виявилася некритично засвоєною саме тими країнами, що тривалий час були її об'єктами й жертвами, а тепер самі накладають її гегемоністську, сутнісно колоніальну парадигму на російсько-українські взаємини, фактично по-расистськи визнаючи одні народи "кращими" (гідними свободи, суверенітету й поваги до їхніх "інтересів"), а другі – "гіршими", тобто позбавленими суб'єктності, гідності й будь-яких адекватних прав [Shahi, 2022; Dharmaputra, 2023; Qaisrani et al., 2023].

Колоніальна спадщина та імперське знання. Важко насправді сказати, скільки в позиції країн Півдня щодо України щирого незнання і нерозуміння, закоріненого в історичних стереотипах та підживлюваного й поглиблюваного сучасною російською пропагандою, а скільки – свідомого уникання психологічно дискомфортної правди й ухиляння від ще дискомфортнішої потреби зробити відповідний моральний вибір. У кожному разі, слід визнати, що упередженість цих країн до політики і риторики Заходу має серйозні підстави й глибоке коріння. З одного боку, за цим стоїть травматичний досвід колоніального гніту, рабства, расизму, принижень і дискримінації. А з другого – структурні патології сучасної "світо-економіки" та численних прикладів лицемірства, подвійних стандартів і зверхності колективного Заходу. Не дивно, що "протести Заходу щодо порушення верховенства права Росією звучать фальшиво на тлі каталогу порушень тих самих принципів, зокрема Сполученими Штатами..." [Miliband, 2023].

Взагалі, як визнає британський дослідник, "порушення суверенітету є характерними для епохи після холодної війни, так само як і байдужість Заходу до таких порушень. Довгий шлях від західної інтервенції в Ірак 2003 року до російської інтервенції в Україну 2022-го проходить через порушення суверенітету в Лівії, Сирії, Ємені та деінде... Понад те, млява реакція західних урядів на окупацію Росією Криму й українського Сходу у 2014 році подала й іншим державам приклад байдужості й бездіяльності" [Alden, 2023].

У багатьох випадках позицію Заходу щодо решти світу боронити і справді важко. І Москва вміло маніпулює почуттями та образами народів Глобального Півдня, пропонуючи цілий набір наративів, які заповнюють самоіндуковане "невідання" тамтешніх лідерів комфортною "альтернативною правдою". В основі цих наративів лежать "імперське знання", що інтенсивно продукувалось у Російській імперії від XVIII ст. й модифікувалось в ССРСР, щоб стати, врешті, потужною зброєю у путінській Росії. Основна мета цього "знання" та сама, що

³ На відміну від Глобального Півдня, де "реалізм" зберігає домінантні позиції, на Півночі його аргументи зазнають нищівної критики. Зокрема це стосується й згаданих вище праць провідних "реалістів", які отримали від опонентів негайну відповідь [Motyl, 2015; Freedman, 2023; Kazharski, 2024].

й століття тому – прославляти і звеличувати агресивну імперію, виправдовувати її експансію, легітимізувати імперські загарбання і колоніальне домінування, а водночас – упокорювати і принижувати поневолені народи, позбавляти їх ідентичності і суб'єктності, робити безмовними і невидимими [Thompson, 2000]. Це "знання", інституціалізоване і поширене на весь світ, стало своєрідною прописною істиною – нормалізованою, узвичаєною і тому беззаперечною. Починаючи з 1991 року його почали нарешті активно переглядати на Заході в академічних колах, а віднедавна і в інших сферах. Проте на Глобальному Півдні його постулати все ще глибоко закорінені – можливо, через гіршу поінформованість, а можливо, й просто через психологічну комфортність та політичну доцільність. Простіше кажучи, владним елітам зручніше бачити світ – відносини між Сходом і Заходом (чи Північчю – Півднем), між Росією й Україною – через призму російського "знання", з усіма звичними схемами, міфами і стереотипами.

Москва все ще позиціонує себе як "флагман нового антиколоніального руху", експлуатуючи глибоко вкорінені антизахідні та антиамериканські настрої як у Росії, так і на Глобальному Півдні і зображуючи свою неспровоковану агресію проти України як "боротьбу проти зусиль Заходу, спрямованих на перетворення Росії на „західну колонію“, а себе – як захисника „глобальної більшості“ від західних „неоколоніальних“ тенденцій" [Komin, 2024]. На жаль, ця фальшива риторика знаходить широкий резонанс у політичних та інтелектуальних колах Глобального Півдня, де, як визнав колишній сингапурський дипломат, "зростає симпатія до Росії як до аутсайдера, що бореться з економіками-бегемотами Північної Америки та ЄС" [Mahbubani, 2023]. Чому цей "аутсайдер" руйнує ракетами Київ і Харків, а не Вашингтон чи Париж, і чому він масово вбиває українських цивільних, замість нелюбих йому західних "бегемотів", симпатии Путіна зазвичай не пояснюють. Неприязнь до Заходу, особливо до Америки, і до сформованого ними справді несправедливого світового ладу настільки засліплює ідеологів Глобального Півдня, що вони готові принести в жертву своїй праведній ненависті не лише непричетну до їхніх кривд Україну, а й весь світовий лад, співчутливо позираючи на ревізійні зусилля з боку тоталітарного Китаю й фашизоїдної Росії. Виявляється, ці країни не атакують насправді світовий порядок, а лише "захищаються від гегемонії західних проєктів" [Mignolo, 2023]⁴. За тою ж логікою, Адольф Гітлер теж був "аутсайдером", що протистояв західними "бегемотам", захищаючись від "гегемонії їхніх проєктів".

Структурні проблеми. Українці, як і всі східноєвропейці, мають історично досить складні відносини із Заходом і плекають власні антиімперські образи. Вони пам'ятають і фактичну зраду Антантою недовговічних УНР (1918–1920) та ЗУНР (1918–1919), і свідоме замовчування сталінського Голодомору-геноциду

⁴ Прикметно, що на Глобальному Півдні ці аргументи не викликають особливих заперечень [Menon, 2022; Tabosa, 2023], тимчасом як на Заході дістають досить гостру й аргументовану відсіч [Durdieva, 2023; Larsen, 2023].

в Україні в 1932–1933 роках, і відмову (аж до 2022 року) визнати Україну європейською державою, а відтак і потенційним кандидатом до ЄС і НАТО, і, звісно, невиконання безпекових зобов'язань перед Україною, задекларованих у Будапештському меморандумі 1994 року.

Українці можуть мати антизахідні претензії, але вони знають, що сусідня Росія набагато небезпечніша за "колективний Захід": більш віроломна, цинічна і геноцидна. Західний колоніалізм був жорстоким, але він значною мірою залишився в минулому. Його сучасні мутації, хоч які огидні подеколи, все ж є предметом критики та інтелектуального аналізу в ліберальних західних суспільствах. Нічого подібного в Росії ніколи не відбувалося. Російський колоніалізм донедавна залишався "білою плямою", "нетемою" як для російських, так і для міжнародних інтелектуалів.

В Україні цей колоніалізм, безумовно, істотно відрізнявся від західного на Глобальному Півдні. Між українцями та росіянами немає расової різниці, вони фактично близькі етнічно, як євреї й араби, і сповідують номінально одну релігію, хоча й різних напрямів. Саме тому українців не виключали з імперії, а, навпаки, включали до неї насильно – як різновид росіян, за умови, що вони відмовляться від своєї особливої ідентичності, мови та культури. У цьому, власне, і полягає суть сьогоднішньої війни Путіна проти України – йдеться не про міфічну "загрозу НАТО", не про вигаданих українських "нацистів", не про облудний "захист російськомовних співвітчизників". Ідеться про спробу завоювати колишню колонію, виправити історичну аберацію, якою є Україна у хворобливій уяві Путіна, повернути українцям їхню "справжню", втрачену чи забуту, російську ідентичність. Українці для путіністів – це росіяни, яких треба силоміць вилікувати, перевиховати, повернути в російське лоно. А тих, хто відмовляється і чинить опір, слід знищити як невиліковних "нацистів". Українство – це лише різновид розумового розладу, як сказав один із путінських ідеологів Владіслав Сурков [2020].

Політичний реалізм не в змозі раціонально пояснити російську війну в Україні, тому що вона наскрізь ірраціональна – приблизно як гітлерівська ненависть до євреїв і намагання їх знищити як патологію на тілі людства (чи, в нашому випадку, на тілі уявного руського народу). Цього не розуміють ані західні "миротворці", ані південні. Всі вони пропонують мир коштом справедливості, тобто, на практиці, коштом України. Ніхто, проте, досі переконливо не пояснив, як той бажаний мир забезпечити, тобто як захистити Україну від можливих нових атак з боку держави, що вважає знищення України та українців своїм екзистенційним завданням. А тому, поки "заперечення України" є в Росії панівною ідеологією і кремлівська верхівка навіть не приховує своїх геноцидних намірів щодо України, всі заклики до миру є в найкращому випадку інфантильними й безвідповідальними, а в найгіршому – зловмисними і злочинними [Riabchuk, 2023].

Українці не можуть ані піти на "мирні переговори" з Путіним, до яких їх підштовхують лідери Глобального Півдня, ані дистанціюватися від Заходу – ні

символічно, ні політично, попри всі свої з ним непрості відносини. Тому що Росія занадто близько й загроза від неї українському суверенітетові та самому національному існуванню незрівнянно більша, ніж від усіх західних "імперіалістів", реальних і вигаданих, разом узятих. А це означає, що українці, попри всі свої аргументи про колоніальне минуле, російське імперське домінування та все ще незавершену національно-визвольну боротьбу, будуть і далі сприйматися "південцями" як частина Глобальної Півночі. Українці, хоч би там як, а *включені* у той світ, взяті, хоча й неохоче, під тамтешню опіку й поставлені на шлях до повноцінного, інституціалізованого членства в колективному Заході (а відтак і наближення до ядра "світо-економіки" з теперішньої периферії). Все це робить їхню позицію в очах априорі *виключених* південців принципово іншою, непорівнянною з їхньою власною [Kurnyshova, 2024]. Кепська (або й ніяка) обізнаність "південців" з українською історією та сьогоднішньою реальністю (часто – з московських чи промосковських джерел), а з іншого боку – фальшивий, ідеалізований образ Росії (й СССР) як "лідера" всесвітньої антиколоніальної боротьби теж, звісно, ускладнюють комунікацію з регіоном.

А проте головна проблема, яка накладає жорсткі обмеження на будь-які контрпропагандистські чи просвітницькі заходи, що їх українці могли б і хотіли б ініціювати, полягає в очевидній асиметрії їхнього історичного, культурно-антропологічного та геополітичного становища щодо постколоніальних країн Глобального Півдня. Структурні нерівності неокolonіальної по суті "світо-економіки" та уявні або й реальні подвійні стандарти, що їх раз у раз демонструють у міжнародній політиці держави "першого світу", загострюють старі колоніальні травми й поглиблюють колишні образи. Ця системна проблема перебуває переважно поза українською компетенцією, а проте саме вона забезпечує інший "режим правди" на Глобальному Півдні й обумовлює його як епістемну, так і емоційну прихильність до всіх видів російської пропаганди й аргументації.

Висновки та рекомендації. Позиції України на Глобальному Півдні є досить слабкими, й очікувати їх радикального і швидкого поліпшення на доводиться. По-перше, тут проти України діє ціла низка суб'єктивних чинників, найважливіші з яких – тривала байдужість самих українців до "третього світу" й хронічна слабкість української дипломатії на цьому напрямі, плюс ефективність російської дипломатії й пропаганди і живучість старих просоветських та антизахідних настроїв. А по-друге, є ще й об'єктивні чинники, на які Україна не має істотного впливу. Передусім це дискримінаційна щодо Глобального Півдня структура "світо-економіки", яка навряд чи зміниться в осяжному майбутньому (якщо взагалі коли-небудь); і вкрай суперечлива, непослідовна політика Заходу, яка справді дає підстави говорити про подвійні стандарти і неокolonіальну зверхність.

Рекомендації західних експертів щодо можливих і бажаних змін не додають оптимізму, оскільки їм бракує і радикалізму, й конкретики. В основному це перелік гарних намірів і побажань: ставитися до держав Півдня "як до нових

суверенних суб'єктів світової історії, а не об'єктів, яких потрібно перетягнути на її правильний бік" [Ash et al., 2023], уникати "кивання пальцем і зарозумілих повчань", "взаємодіяти з лідерами та суспільними акторами як із рівними партнерами", а також "зосередити увагу на питаннях, що становлять спільний інтерес".

Утім, принаймні на два моменти у цих рекомендаціях українцям варто звернути увагу. По-перше, утриматися від надто жорсткого формулювання своєї боротьби як хрестового походу глобальних демократій проти глобальних автократій. Таке гасло не видається привабливим ані для автократичної більшості на Глобальному Півдні, ані для демократичної меншості, яка хоче позбутися комплексу меншовартості щодо більш "зрілих" (начебто) західних демократій і ставить під сумнів, деколи небезпідставно, їхнє глобальне лідерство. Тим більше, що "далеко не всіх учасників міжнародних відносин можна розглядати як нормативних акторів – примат цінностей у зовнішній політиці характерний перш за все для ЄС ... хоча навіть там є винятки. Завдяки нібито безкорисливій допомозі західних друзів багато українців переконані, що світ має нас підтримувати з ціннісних міркувань, а не міркувань власних прагматичних економічних чи геополітичних інтересів, що помилково. Понад те, не всі суспільства визначають людські життя, права і гідність ключовими цінностями, не кажучи вже про захист демократії. Загалом кожна культура має власний набір та ієрархію цінностей" [Марциновський, 2023].

Сказане не означає, що мусимо цілком відмовитися від демократичної риторики, проте справді варто її гнучкіше таргетувати – відповідно до різних аудиторій. На Півдні доцільніше представляти антиколоніальну боротьбу України як захист національної гідності, ідентичності та суверенітету. Такий наратив, як пояснює досвідчений сінгапурський дипломат і правник Томмі Ко, сфокусований насамперед на порушенні Росією міжнародного права, на її реваншистських неокolonіальних амбіціях і воєнних злочинах, знайде на Глобальному Півдні куди кращий відгук, ніж наратив про демократію та розширення НАТО [Koh, 2022]. У регіоні, де надто багато кордонів було проведено довільно, за примхою колонізаторів, Україні варто справді робити акценти насамперед на потребі "захисту норми територіальної цілісності як фундаментального принципу міжнародного ладу" [Götz et al., 2023]. В комунікації з країнами Азії й Африки це може бути значно переконливішим аргументом, ніж просто заклики до стримування російської експансії, яка, можливо, й загрожує європейцям, проте на Півдні так не сприймається.

Просування української політики в регіоні – вкрай складне завдання, яке не обіцяє швидкого й легкого успіху. Проти України на Глобальному Півдні працює не лише значно могутніша економічно й дипломатично Росія; проти неї працюють також політична й культурна спадщина колоніального минулого та неокolonіальні патології сучасної "світо-економіки", сформованої Заходом. Поки що українська присутність у регіоні, особливо в Африці, вкрай незначна. Україні все ще бракує ресурсів і кваліфікованих фахівців для просування своїх

інтересів на Півдні, не кажучи вже про конкуренцію з потужною російською дипломатичною і пропагандистською машиною. Але треба визнати, що неувага до Глобального Півдня була стратегічною помилкою, яку слід виправляти, хай і з прикритим запізненням, скеровуючи в цьому напрямі як політико-дипломатичні, так і відповідні науково-дослідницькі зусилля.

Бібліографічні посилання

- Борділовська, О. (2024, Січень 29). Глобальний Південь у контексті нових викликів. *Національний інститут стратегічних досліджень*. <http://surl.li/ozdzyb>
- Гарань, О. (2024, Січень 12). Як зрозуміти Глобальний Південь та навіщо він Україні. *Фонд "Демократичні ініціативи"*. <http://surl.li/qouwag>
- Грачевська, Т. (2024). Проблеми та перспективи розвитку відносин України з державами Глобального Півдня. *Геополітика України: історія і сучасність*, 1(32). [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2024.1\(32\).105-115](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2024.1(32).105-115)
- Зеленський, В. (2023, Лютий 24). Лютий. Рік незламності. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. <http://surl.li/zwnudp>
- Колесников, А. (2024, Март 6). Режим размываемой консолидации: система Путина до и после выборов–2024. *Carnegie Endowment for International Peace*. <http://surl.li/vtbybq>
- Марголис, Е. (2024, Август 13). Надпись на стене. *Свобода*. <http://surl.li/tnpclb>
- Марциновський, М. (2023, Квітень 18). Новий рух неприєднання: чому Україна не має успіху в боротьбі за підтримку Глобального Півдня? *Фонд "Демократичні ініціативи"*. <https://cutt.ly/Neu61lrH>
- Медведев, Д. (2024, July 10). Пойдёт ли на переговоры богомерзкий клоун и б. президент б. Украины? *Telegram*. https://t.me/medvedev_telegram/515
- Пучко, Я. (2024). Вплив країн Глобального Півдня на впровадження української формули миру. У *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри*. Івано-Франківськ: Прикарпатський університет. <http://surl.li/yvhpqr>
- Сорокін, А. (2023, Червень 28). Рух неприєднання. Чому Глобальний Південь обирає нейтралітет у російсько-українській війні? *Заборона*. <https://cutt.ly/zeu60UYR>
- Сурков, В. (2020, Февраль 26). Мне интересно действовать против реальности. *Актуальные комментарии*. <http://surl.li/muxtru>
- Юрчак, С. (2024). Фактори пасивності держав Глобального Півдня щодо запровадження антиросійських санкцій. *Травневі студії*. Вінниця: Донецький національний університет ім. Василя Стуса. <https://jts.donnu.edu.ua/issue/view/527>
- Adel, A. (2024, July 18). India summons Ukraine ambassador over Zelensky's shameful remarks about Modi. *InfoBrics*. <https://infobrics.org/post/41714>
- Alden, Ch. (2023). The Global South and Russia's Invasion of Ukraine. *LSE Public Policy Review*, 3:1. <https://doi.org/10.31389/lseppr.88>
- Amighini, A., & García-Herrero, A. (2023, May 3). What really influences United Nations voting on Ukraine? *Bruegel*. <http://surl.li/jreuas>

- Ash, T. G., Krastev, I., & Leonard, M. (2023, February). United West, Divided from the Rest: Global Public Opinion One Year into Russia's War on Ukraine. *ECFR*. <http://surl.li/nqgdsb>
- Budrytė, D. (2023, December 14). Seeking support for Ukraine in the 'Global South': Past and future interactions. *Forum for Ukrainian Studies*. <http://surl.li/ueplhs>
- Chang-Liao, N.-Ch. (2023). The limits of strategic partnerships: Implications for China's role in the Russia-Ukraine war. *Contemporary Security Policy*, 44:2, 226–247. <http://e.surl.li/rdubez>
- Dharmaputra, R. (2023). Non-Western Responses to Russia's War in Ukraine: Learning from Indonesia. *Journal of Regional Security*, 18:1, 59–68. <http://surl.li/twsibz>
- Droin, M., & Dolbaia, T. (2023, August 15). Russia is still progressing in Africa. What's the limit? *CSIS Report*. <http://surl.li/cpqycl>
- Durdiyeva, S. (2023, May 29). 'Not in Our Name:' Why Russia is Not a Decolonial Ally or the Dark Side of Civilizational Communism and Imperialism. *The SAIS Review of International Affairs*. <http://surl.li/scklvu>
- Eleventh emergency special session of the UN General Assembly*. (2022, February 28). Wikipedia. <http://surl.li/eghkqm>
- Farzanegan, M. R., & Gholipour, H. (2023). Russia's invasion of Ukraine and votes in favor of Russia in the UN General Assembly. *International Interactions*, 49:3, 454–470. <https://doi.org/10.1080/03050629.2023.2179046>
- Freedman, L. (2023, September 3). American Grand Strategy, Realism, and the Russo-Ukraine War. *Comment is Freed*. <http://surl.li/mmwurf>
- "Freedom of Choice" in Multipolar World: India on US's Latest Criticism on Modi's Russia Visit. (2024, July 25). *The Wire*. <http://surl.li/axkult>
- Götz, E., Kaas, J. G., & Knudsen, K. P. (2023, November 15). How African states voted on Russia's war in Ukraine at the United Nations – and what it means for the West. *DIIS Policy Brief*. <http://surl.li/thmlfw>
- Hebel, Ch. (2023, January 5). Russians Have Little Compassion for the Ukrainians (interview with Lev Gudkov). *Der Spiegel*. <http://surl.li/nsxvbx>
- India's relationship with Russia gives it ability to urge Russian President Putin to end war in Ukraine*. (2024, July 10). *The Hindu*. <http://surl.li/dwfpnz>
- Interethnic prejudices in Ukraine*. (2024, January 29). *Kyiv International Institute of Sociology*. <http://surl.li/ozjmvi>
- Kallas explains broader effects of Russian aggression at Asian conference*. (2023, June 4). *Eesti Rahvusringhääling*. <http://surl.li/ouhass>
- Kazdobina, J., Hedenskog, J., & Umland, A. (2024). Why the Russo-Ukrainian War Started Already in February 2014. *SCEEUS Report*, 2. <http://surl.li/rpotff>
- Kazharski, A. (2024). On 'Westsplaining', Realism, and Technologies of the Self: A Foucauldian Reading of the Realist Commentary on Ukraine. *Journal of Regional Security*, 19:1, 77–96. <http://surl.li/mxusus>
- Koh, T. (2022, July 6). How to frame Russia's war against Ukraine. *The Straits Times*. <http://surl.li/bajprv>

- Komin, M. (2024, June 18). Late-stage Putinism: the war in Ukraine and Russia's shifting ideology. *ECFR Policy Brief*. <http://surl.li/ipfulh>
- Koshiw, I. (2023, October 29). New danger for Ukraine: Taking Israel's side in war against Hamas and Gaza. *Washington Post*. <http://surl.li/mxntyu>
- Kumankov, A. (2023). Nazism, Genocide and the Threat of the Global West: Russian Moral Justification of War in Ukraine. *Etikk i Praxis. Nordic Journal of Applied Ethics*, 17:1, 7–27. <https://doi.org/10.5324/eip.v17i1.4997>
- Kurnyshova, Yu. (2024, March 26). Ukraine and the global south: The ambiguities of a postcolonial perspective. *New Perspectives*. <https://doi.org/10.1177/2336825X241240>
- Larsen, N. (2023, December 29). The Reactionary Jargon of Decoloniality. *Jacobin*. <http://surl.li/mfzbbk>
- Liik, K. (2023, December 21). From Russia with love: How Moscow courts the global south. *ECFR Policy Brief*. <http://surl.li/nmyonb>
- Lynch, C. (2022, March 30). The West Is with Ukraine. The Rest, Not So Much. *Foreign Policy*. <http://surl.li/jpeeewy>
- Mahbubani, K. (2023, February 18). Time for the West to rethink goal of total defeat for Russia in Ukraine. *South China Morning Post*. <http://surl.li/qwvvyv>
- Mearsheimer, J. (2014). Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. *Foreign Affairs*, 93:5, 77–89. <http://surl.li/fvvfvw>
- Mearsheimer, J. (2022). The Causes and Consequences of the Ukraine War. *Horizons*, 21. <http://surl.li/rysbjn>
- Menon, Sh. (2022, April 4). The Fantasy of the Free World. *Foreign Affairs*. <http://surl.li/xqlqan>
- Menon, Sh. (2023, February 9). Out of Alignment. What the War in Ukraine Has Revealed About Non-Western Powers. *Foreign Affairs*. <http://surl.li/itubiq>
- Mignolo, W. (2023, January 29). It is a change of era, no longer an era of changes. *Postcolonial Politics*. <http://surl.li/rwmhkv>
- Miliband, D. (2023, April 18). The world beyond Ukraine: the survival of the West and the demands of the Rest. *Foreign Policy*. <http://surl.li/zqomzg>
- Morgenthau, H. (1978) [1948]. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (5th ed.). New York: Alfred Knopf.
- Motyl, A. (2015). The Surrealism of Realism. *World Affairs*, 177:5, 75–84. <http://surl.li/jplkml>
- Motyl, A. (2023, February 27). Why doesn't the Global South support Ukraine's anti-colonial struggle? *The Hill*. <http://surl.li/dnxwei>
- Nye, J. (2023, November 1). What is the Global South? *Project Syndicate*. <http://surl.li/kxsdtv>
- Pérez-Peña, R., Kramer, A., & Fassihi, F. (2023, September 19). "Ukraine's fight is the world's," Zelensky tells U. N. Assembly. *New York Times*. <http://surl.li/psdzvt>
- Putin Thanks Modi for Efforts Towards Peaceful Resolution of Ukrainian Crisis*. (2024, July 9). Sputnik. <http://surl.li/axuopy>

- Qaisrani, I. H., Qazi, B. H., & Abbas, H. (2023). A Geopolitical War in Europe: Russia's Invasion of Ukraine and its Implications. *Journal of European Studies*, 39:1, 1–15. <https://asce-uok.edu.pk/journal/index.php/JES/article/view/285>
- Rajvanshi, A. (2024, July 9). Why Modi and Putin Are Friends. *Time*. <http://surl.li/haxdtb>
- Riabchuk, M. (2023, February 24). Peace talking versus peace making. *Eurozine*. <http://surl.li/gsmhrz>
- Russia threatens states with consequences over UN vote on Human Rights Council*. (2022, April 7). Euractiv. <http://surl.li/edwbup>
- Shahi, D. K. (2022). War in Ukraine: A Geopolitical Analysis. *International Journal of Research in Social Science*, 12:6. <http://surl.li/gpsrsn>
- Shuster, S. (2022, March 2). How Volodymyr Zelensky defended Ukraine and united the world. *Time*. <http://surl.li/czrivx>
- Tabosa, C. (2023). Brazil Between Global Recognition and Neutrality over the Russian War Against Ukraine. *Journal of Regional Security*, 18:1, 69–76. <http://surl.li/lhzwqn>
- The World's Response to the War in Ukraine*. (2023, January). Institut Public de Sondage d'Opinion Secteur. <http://surl.li/dweohh>
- Thompson, E. (2000). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, CT and London: Greenwood.
- Umland, A., & Essen, H. (2024, July 10). What the China-Russia alliance means for the West. *Politico*. <http://surl.li/whuxav>
- United Nations. (2022–2024). *Meetings Coverage and Press Releases*. <https://press.un.org/en>
- Walt, S. (2022, December 23). The Realist Guide to World Peace. *Foreign Policy*. <http://surl.li/lusget>
- Wintour, P. (2023, December 26). Why US double standards on Israel and Russia play into a dangerous game. *The Guardian*. <http://surl.li/czfokt>
- Zelensky wanted to make solidarity visit but was told 'time not right' – reports*. (2023, October 16). The Times of Israel. <http://surl.li/pflbhv>
- Zelensky, V. (2023, October 9). The same evil. *X.com*. <http://surl.li/crhzvn>
- Zhang, L. (2024, June 14). Swiss-hosted summit aims to start peace process for Ukraine. *Voice of America*. <http://surl.li/rvzrw>
- Žižek, S. (2023, February 17). The Dark Side of Neutrality. *Project Syndicate*. <http://surl.li/wajkbq>

References

- Bordilovska, O. (2024, Sichen 29). Hlobalnyi Pivden u konteksti novykh vyklykiv [Global South in the context of new challenges]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. <http://surl.li/ozdzyb> [in Ukrainian].
- Haran, O. (2024, Sichen 12). Yak zrozumity Hlobalnyi Pivden ta navishcho vin Ukraini [How to understand the Global South and why Ukraine needs it]. *Fond "Demokratychni initsiatyvy"*. <http://surl.li/qouwag> [in Ukrainian].

- Hrachevska, T. (2024). Problemy ta perspektyvy rozvytku vidnosyn Ukrainy z derzhavamy Hlobalnoho Pivdnia [Problems and prospects of the development of relations between Ukraine and the Global South countries]. *Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist*, 1(32). <http://e.surl.li/hjbcnk> [in Ukrainian].
- Zelenskyi, V. (2023, Liutyi 24). Liutyi. Rik nezlamnosti [February. A Year of Resilience]. *Prezydent Ukrainy. Ofitsiine internet-predstavnytstvo*. <http://surl.li/zwnudp> [in Ukrainian].
- Kolesnikov, A. (2024, Mart 6). Rezhim razmyvaemoj konsolidacii: sistema Putina do i posle vyborov–2024 [Regime of diluted consolidation: Putin's system before and after the 2024 elections]. *Carnegie Endowment for International Peace*. <http://surl.li/vtbybq> [in Russian].
- Margolis, E. (2024, Avgust 13). Nadpis na stene [Inscription on the wall]. *Svoboda*. <http://surl.li/tnpclb> [in Russian].
- Martsynovskyi, M. (2023, Kviten 18). Novyi rukh nepryiednannia: chomu Ukraina ne maie uspihku v borotbi za pidtrymku Hlobalnoho Pivdnia? [The new non-alignment movement: why Ukraine fails in her struggle for the Global South's support?]. *Fond "Demokratychni initsiatyvy"*. <https://cutt.ly/Neu61IrH> [in Ukrainian].
- Medvedev, D. (2024, July 10). Pojdyot li na peregovory bogomerzkij kloun i b. prezident b. Ukrainy? [Will the goddamn clown and the former president of the former Ukraine assent to negotiations?]. *Telegram*. https://t.me/medvedev_telegram/515 [in Russian].
- Puchko, Ya. (2024). Vplyv krain Hlobalnoho Pivdnia na vprovadzhenia ukrainskoi formuly myru [Impact of the Global South countries on the implementation of the Ukrainian peace formula]. U *Politychni protsesy suchasnosti: hlobalnyi ta rehionalnyi vymiry*. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi universytet. <http://surl.li/yvhpar> [in Ukrainian].
- Sorokin, A. (2023, Cherven 28). Rukh nepryiednannia. Chomu Hlobalnyi Pivden obyraie neutralitet u rosiisko-ukrainskii viini? [Non-alignment movement. Why Global South choses neutrality in the Russo-Ukrainian war?]. *Zaborona*. <https://cutt.ly/zeu60UYP> [in Ukrainian].
- Surkov, V. (2020, Fevral 26). Mne interesno dejstvovat protiv realnosti [It's interesting for me to act against the reality]. *Aktualnye kommentarii*. <http://surl.li/muxtru> [in Russian].
- Yurchak, S. (2024). Faktory pasyvnosti derzhav Hlobalnoho Pivdnia shchodo zaprovadzhenia antyrosiiskyykh sanktsii [Factors of the Global South countries passivity in the introduction of anti-Russian sanctions]. *Travnepi studii*. Vinnytsia: Donetskyi natsionalnyi universytet im. Vasylia Stusa. <https://jts.donnu.edu.ua/issue/view/527> [in Ukrainian].
- Adel, A. (2024, July 18). India summons Ukraine ambassador over Zelensky's shameful remarks about Modi. *InfoBrics*. <https://infobrics.org/post/41714>
- Alden, Ch. (2023). The Global South and Russia's Invasion of Ukraine. *LSE Public Policy Review*, 3:1. <https://doi.org/10.31389/lseppr.88>
- Amighini, A., & García-Herrero, A. (2023, May 3). What really influences United Nations voting on Ukraine? *Bruegel*. <http://surl.li/jreuas>

- Ash, T. G., Krastev, I., & Leonard, M. (2023, February). United West, Divided from the Rest: Global Public Opinion One Year into Russia's War on Ukraine. *ECFR*. <http://surl.li/nqgdsb>
- Budrytė, D. (2023, December 14). Seeking support for Ukraine in the 'Global South': Past and future interactions. *Forum for Ukrainian Studies*. <http://surl.li/ueplhs>
- Chang-Liao, N.-Ch. (2023). The limits of strategic partnerships: Implications for China's role in the Russia-Ukraine war. *Contemporary Security Policy*, 44:2, 226–247. <https://doi.org/10.1080/13523260.2023.2174702>
- Dharmaputra, R. (2023). Non-Western Responses to Russia's War in Ukraine: Learning from Indonesia. *Journal of Regional Security*, 18:1, 59–68. <http://surl.li/twsibz>
- Droin, M., & Dolbaia, T. (2023, August 15). Russia is still progressing in Africa. What's the limit? *CSIS Report*. <http://surl.li/cpqycl>
- Durdiyeva, S. (2023, May 29). 'Not in Our Name:' Why Russia is Not a Decolonial Ally or the Dark Side of Civilizational Communism and Imperialism. *The SAIS Review of International Affairs*. <http://surl.li/scklvu>
- Eleventh emergency special session of the UN General Assembly*. (2022, February 28). Wikipedia. <http://surl.li/eghkqm>
- Farzanegan, M. R., & Gholipour, H. (2023). Russia's invasion of Ukraine and votes in favor of Russia in the UN General Assembly. *International Interactions*, 49:3, 454–470. <https://doi.org/10.1080/03050629.2023.2179046>
- Freedman, L. (2023, September 3). American Grand Strategy, Realism, and the Russo-Ukraine War. *Comment is Freed*. <http://surl.li/mmwurf>
- "Freedom of Choice" in Multipolar World: India on US's Latest Criticism on Modi's Russia Visit. (2024, July 25). *The Wire*. <http://surl.li/axkult>
- Götz, E., Kaas, J. G., & Knudsen, K. P. (2023, November 15). How African states voted on Russia's war in Ukraine at the United Nations – and what it means for the West. *DIIS Policy Brief*. <http://surl.li/thmlfw>
- Hebel, Ch. (2023, January 5). Russians Have Little Compassion for the Ukrainians (interview with Lev Gudkov). *Der Spiegel*. <http://surl.li/nsxvbx>
- India's relationship with Russia gives it ability to urge Russian President Putin to end war in Ukraine*. (2024, July 10). *The Hindu*. <http://surl.li/dwfpnz>
- Interethnic prejudices in Ukraine*. (2024, January 29). *Kyiv International Institute of Sociology*. <http://surl.li/ozjmvi>
- Kallas explains broader effects of Russian aggression at Asian conference*. (2023, June 4). *Eesti Rahvusringhääling*. <http://surl.li/ouhass>
- Kazdobina, J., Hedenskog, J., & Umland, A. (2024). Why the Russo-Ukrainian War Started Already in February 2014. *SCEEUS Report*, 2. <http://surl.li/rpotff>
- Kazharski, A. (2024). On 'Westsplaining', Realism, and Technologies of the Self: A Foucauldian Reading of the Realist Commentary on Ukraine. *Journal of Regional Security*, 19:1, 77–96. <http://surl.li/mxusus>
- Koh, T. (2022, July 6). How to frame Russia's war against Ukraine. *The Straits Times*. <http://surl.li/bajprv>

- Komin, M. (2024, June 18). Late-stage Putinism: the war in Ukraine and Russia's shifting ideology. *ECFR Policy Brief*. <http://surl.li/ipfulh>
- Koshiw, I. (2023, October 29). New danger for Ukraine: Taking Israel's side in war against Hamas and Gaza. *Washington Post*. <http://surl.li/mxnty>
- Kumankov, A. (2023). Nazism, Genocide and the Threat of the Global West: Russian Moral Justification of War in Ukraine. *Etikk i Praxis. Nordic Journal of Applied Ethics*, 17:1, 7–27. <https://doi.org/10.5324/eip.v17i1.4997>
- Kurnyshova, Yu. (2024, March 26). Ukraine and the global south: The ambiguities of a postcolonial perspective. *New Perspectives*. <https://doi.org/10.1177/2336825X241240>
- Larsen, N. (2023, December 29). The Reactionary Jargon of Decoloniality. *Jacobin*. <http://surl.li/mfzbbk>
- Liik, K. (2023, December 21). From Russia with love: How Moscow courts the global south. *ECFR Policy Brief*. <http://surl.li/nmyonb>
- Lynch, C. (2022, March 30). The West Is with Ukraine. The Rest, Not So Much. *Foreign Policy*. <http://surl.li/jpeeewy>
- Mahbubani, K. (2023, February 18). Time for the West to rethink goal of total defeat for Russia in Ukraine. *South China Morning Post*. <http://surl.li/qwvvyv>
- Mearsheimer, J. (2014). Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. *Foreign Affairs*, 93:5, 77–89. <http://surl.li/fvvfwv>
- Mearsheimer, J. (2022). The Causes and Consequences of the Ukraine War. *Horizons*, 21. <http://surl.li/rysbjn>
- Menon, Sh. (2022, April 4). The Fantasy of the Free World. *Foreign Affairs*. <http://surl.li/xqlqan>
- Menon, Sh. (2023, February 9). Out of Alignment. What the War in Ukraine Has Revealed About Non-Western Powers. *Foreign Affairs*. <http://surl.li/itubiq>
- Mignolo, W. (2023, January 29). It is a change of era, no longer an era of changes. *Postcolonial Politics*. <http://surl.li/rwmhkv>
- Miliband, D. (2023, April 18). The world beyond Ukraine: the survival of the West and the demands of the Rest. *Foreign Policy*. <http://surl.li/zqomzg>
- Morgenthau, H. (1978) [1948]. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (5th ed.). New York: Alfred Knopf.
- Motyl, A. (2015). The Surrealism of Realism. *World Affairs*, 177:5, 75–84. <http://surl.li/jplkml>
- Motyl, A. (2023, February 27). Why doesn't the Global South support Ukraine's anti-colonial struggle? *The Hill*. <http://surl.li/dnxwei>
- Nye, J. (2023, November 1). What is the Global South? *Project Syndicate*. <http://surl.li/kxsdtv>
- Pérez-Peña, R., Kramer, A., & Fassihi, F. (2023, September 19). "Ukraine's fight is the world's," Zelensky tells U. N. Assembly. *New York Times*. <http://surl.li/psdzvt>
- Putin Thanks Modi for Efforts Towards Peaceful Resolution of Ukrainian Crisis*. (2024, July 9). Sputnik. <http://surl.li/axuopy>

- Qaisrani, I. H., Qazi, B. H., & Abbas, H. (2023). A Geopolitical War in Europe: Russia's Invasion of Ukraine and its Implications. *Journal of European Studies*, 39:1, 1–15. <https://asce-uok.edu.pk/journal/index.php/JES/article/view/285>
- Rajvanshi, A. (2024, July 9). Why Modi and Putin Are Friends. *Time*. <http://surl.li/haxdtb>
- Riabchuk, M. (2023, February 24). Peace talking versus peace making. *Eurozine*. <http://surl.li/gsmhrz>
- Russia threatens states with consequences over UN vote on Human Rights Council*. (2022, April 7). Euractiv. <http://surl.li/edwbup>
- Shahi, D. K. (2022). War in Ukraine: A Geopolitical Analysis. *International Journal of Research in Social Science*, 12:6. <http://surl.li/gpsrsn>
- Shuster, S. (2022, March 2). How Volodymyr Zelensky defended Ukraine and united the world. *Time*. <http://surl.li/czrivx>
- Tabosa, C. (2023). Brazil Between Global Recognition and Neutrality over the Russian War Against Ukraine. *Journal of Regional Security*, 18:1, 69–76. <http://surl.li/lhzwqn>
- The World's Response to the War in Ukraine*. (2023, January). Institut Public de Sondage d'Opinion Secteur. <http://surl.li/dweohh>
- Thompson, E. (2000). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, CT and London: Greenwood.
- Umland, A., & Essen, H. (2024, July 10). What the China-Russia alliance means for the West. *Politico*. <http://surl.li/whuxav>
- United Nations. (2022–2024). *Meetings Coverage and Press Releases*. <https://press.un.org/en>
- Walt, S. (2022, December 23). The Realist Guide to World Peace. *Foreign Policy*. <http://surl.li/lusget>
- Wintour, P. (2023, December 26). Why US double standards on Israel and Russia play into a dangerous game. *The Guardian*. <http://surl.li/czfokt>
- Zelensky wanted to make solidarity visit but was told 'time not right' – reports*. (2023, October 16). The Times of Israel. <http://surl.li/pflbhv>
- Zelensky, V. (2023, October 9). The same evil. *X.com*. <http://surl.li/crhzvn>
- Zhang, L. (2024, June 14). Swiss-hosted summit aims to start peace process for Ukraine. *Voice of America*. <http://surl.li/rvzrzr>
- Žižek, S. (2023, February 17). The Dark Side of Neutrality. *Project Syndicate*. <http://surl.li/wajkbq>

Стаття надійшла до редакції 02.09.2024

Закордонне українство в системі публічної дипломатії України

Людмила Мазука,
кандидат історичних наук,
старший науковий
співробітник,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Liudmyla Mazuka,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies
of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-2996-0318
lmazuka@ukr.net

Анотація. У статті розглядається питання застосування інструментів публічної дипломатії з урахуванням нових викликів і загроз та обґрунтовується роль закордонного українства як одного із ключових її акторів. Проаналізовані базові державні документи, що стосуються розвитку публічної дипломатії. Наведені основні цілі, механізми та інструменти чинної на сьогодні моделі публічної дипломатії України. Доведено, що нормативно-правова база потребує адаптації під сучасні виклики та загрози, а державні документи – відповідних змін і доповнень. На основі свіжих результатів міжнародних рейтингів визначено основні виклики, що стоять сьогодні перед Україною і на усунення яких може впливати закордонне українство. Окреслено основні напрями діяльності закордонних українців у публічній дипломатії. Доведено, що

повномасштабна російська агресія вимагає зміни пріоритетних напрямів публічної дипломатії від брендингу до політичної адвокації.

Проаналізовано адвокаційну діяльність українських організацій за кордоном, зокрема тих, які були створені після російського повномасштабного вторгнення. Акцентовано на важливості об'єднання для роботи представників усіх хвиль української діаспори та закордонного українства загалом, особливо новоприбулих, переважно молодих та високоосвічених українців, які швидко інтегруються у суспільства країн проживання й надалі можуть активно просувати українські інтереси на різних рівнях. Наголошується, що закордонне українство має потенціал стати ключовим актором у реалізації публічної дипломатії України та пропонуються конкретні механізми й заходи державної політики у цьому напрямі.

Ключові слова: закордонне українство, діаспора, публічна дипломатія, політична адвокація, громадські організації.

Ukrainians Abroad in the System of Ukraine's Public Diplomacy

Abstract. This article explores the application of public diplomacy tools in light of new challenges and threats, and substantiates the role of Ukrainians abroad (Ukrainians residing beyond the borders of the State) as one of its key actors. It analyzes fundamental state documents related to the development of public diplomacy. The article outlines the main objectives, mechanisms, and tools of the current model of Ukraine's public

diplomacy. It concludes that the normative-legal framework needs adaptation to modern challenges and threats, and state documents require appropriate changes and additions.

Based on recent international rankings, the article highlights the primary challenges Ukraine is facing today and discusses how the foreign Ukrainian community can contribute to addressing them. It outlines the critical areas where Ukrainians living abroad can engage in public diplomacy. The article concludes that the full-scale Russian invasion necessitates a shift in the priorities of public diplomacy from branding to political advocacy.

The advocacy activities of Ukrainian organizations abroad, particularly those established after the full-scale Russian invasion, are analyzed. The article stresses the significance of unity and solidarity among all waves of the Ukrainian diaspora and the Ukrainians abroad as a whole, especially the newly arrived, predominantly young and highly educated Ukrainians who quickly integrate into the societies of their host countries and can subsequently actively promote Ukrainian interests at various levels.

The article emphasizes that Ukrainians abroad have the potential to become a key actor in the implementation of Ukraine's public diplomacy and proposes specific mechanisms and measures of state policy in this direction.

Key words: Ukrainians abroad, diaspora, public diplomacy, political advocacy, public organizations.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Попри значні успіхи 2022 року, коли Україна піднялася у світових рейтингах в оцінках м'якої сили, зокрема показників обізнаності про країну, рівня загальної впливовості, рівня успішності на міжнародній арені та оцінки державного врядування, у 2023 році не спостерігалось висхідної динаміки. Натомість, репутація країни-агресорки, яка зазнала катастрофічного падіння в міжнародних рейтингах, наразі поступово розвивається й поляризується за групами країн світу.

За наявності базових державних документів, у яких визначаються мета зовнішньої політики, роль публічної дипломатії та її складових, очевидно є не повна відповідність зазначених у них цілей, завдань й інструментарію сучасним викликам і загрозам, що постали після широкомасштабного російського вторгнення в Україну. Основними проблемами є:

- неналежне місце публічної дипломатії в стратегічних комунікаціях держави, насамперед з погляду забезпеченості відповідними ресурсами;

- продовження орієнтації на цілі формування позитивного іміджу країни та її брендингу в умовах, коли саме політична адвокація національних інтересів має стати пріоритетною;

- недостатня координація між органами державної влади України та неурядовими організаціями;

- недооцінка потенціалу закордонного українства як актора, який виходить на перші ролі в публічній дипломатії, за умов обмеженості ефективності інших акторів, зокрема політичних партій чи громадських організацій;

- зволікання з адаптацією реальної нормативно-правової бази, зокрема діючої Стратегії публічної дипломатії, сьогоdnішнім викликам та загрозам;

- обмеженість та розпорошеність державних ресурсів (фінансових, кадрових, матеріальних тощо);

– недофінансованість та скорочення видатків за бюджетною програмою "Фінансова підтримка забезпечення міжнародного позитивного іміджу України, забезпечення діяльності Українського інституту, заходи щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України";

– пріоритет заходам культурної, зокрема кулінарної дипломатії, а не проектно-орієнтованим програмам лобювання інтересів країни, насамперед у сфері оборони й безпеки;

– орієнтація запланованих заходів на віддалений у часі ефект, тоді як сьгоднішні виклики та загрози вимагають негайного реагування.

В умовах тривалої тотальної російської війни проти України та динамічних геополітичних змін особливого значення набуває здатність держави та суспільства до використання всіх наявних інструментів для підсилення ефективності зовнішньополітичної діяльності держави та розбудови довірливих і взаємовигідних відносин із партнерами. Очевидно, що в цих умовах нового значення набуває публічна дипломатія та закордонне українство як один із її акторів.

Аналіз досліджень і публікацій. До вивчення ролі закордонних українців у публічній дипломатії звертаються такі сучасні українські дослідники, як А. Атаманенко, М. Трохименко, Н. Мусієнко, Н. Авер'янова, Т. Воропаєва та ін. У своїх наукових працях А. Атаманенко досліджує історичні і сучасні аспекти публічної дипломатії закордонних українців [Атаманенко, 2019], проблеми взаємовідносин закордонного українства з Батьківщиною [Атаманенко, 2015]. Н. Авер'янова та Т. Воропаєва розглядають українську діаспору як складноорганізовану систему в контексті стратегічної політики держави та обґрунтовують необхідність вироблення стратегії ефективної політики щодо діаспор [Авер'янова та Воропаєва, 2021]. На вивченні досвіду застосування практик інших держав у використанні своїх діаспор для просування національних інтересів та інституалізації співпраці зі своїми державами зосереджується М. Трохименко. У дослідженні "Діаспора як об'єкт та суб'єкт публічної дипломатії" [2019] автор розглядає діаспори повноцінними акторами міжнародних відносин, які співпрацюють зі своїми урядами і є суб'єктами публічної дипломатії. Автор ґрунтовно дослідив, як уряди держав через інституалізацію об'єднань та створення державних інституцій ефективно співпрацюють зі своїми діаспорами.

Аналіз сучасної історіографії цього питання дозволяє дійти висновку, що українські дослідники не достатньо уваги приділяють проблемі ролі закордонного українства як одного із ключових акторів публічної дипломатії, особливо в умовах повномасштабної війни Росії проти України.

Метою цієї статті є аналіз основних викликів, що стоять сьогодні перед Україною і на усунення яких може впливати закордонне українство; виокремлення основних напрямів діяльності закордонних українців у публічній дипломатії в умовах повномасштабної війни; довести, що закордонне українство має потенціал виступити ключовим актором реалізації публічної

дипломатії України; визначити принципи, на яких має здійснюватися реалізація національних цілей через публічну дипломатію за участю закордонного українства, та надати органам державної влади свої пропозиції для досягнення ключової мети.

Виклад основного матеріалу. Традиційне визначення публічної дипломатії, як "будь-якої спонсорованої урядом діяльності, що спрямована на пряме спілкування з іноземною громадськістю" [Munro, (n.d.)], є рамковим і досить спрощеним, але загалом підкреслює три ключові ознаки саме публічної дипломатії. По-перше: в її реалізації основна мета та завдання визначаються державними структурами; по-друге: можливості держави (інституційні, ресурсні, фінансові, кадрові) є основними в її реалізації; по-третє: це дорога з двостороннім рухом, де обидві сторони спілкуються, взаємодіють та впливають одна на одну, використовуючи набір комунікаційних інструментів, на відміну від інформування чи пропаганди, які не передбачають зворотного впливу стратегічних комунікацій.

Основними видами публічної дипломатії визначаються *брендинг*, або культурна комунікація, за якої країна намагається покращити свій імідж, не шукаючи підтримки для будь-якої негайної політичної мети, та *політична адвокація*, яка охоплює різні стратегії, що спрямовані на сприяння швидкому досягненню результатів у залученні іноземної підтримки для найближчої політичної мети. Державні документи, що були прийняті до початку російського широкомасштабного вторгнення в Україну в лютому 2022 року, головними завданням публічної дипломатії зазначали саме створення брендингу України, підвищення обізнаності про Україну в світі, про її успіхи й потенційні можливості, формування позитивного іміджу країни та привернення уваги до її економічної, інвестиційної чи туристичної привабливості.

З часу відновлення незалежності перед Україною стояло завдання формування своєї ідентичності, забезпечення впізнаваності, відокремлення себе від Росії, з якою ототожнювалася Україна громадянами як європейських держав, так і більшості країн світу. Задля цього у 2006 р. Указом Президента України №142/2006 було затверджено Положення про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України. Основними завданнями були визначені: сприяння розвитку міжнародного співробітництва України з державою перебування в царині культури, освіти, науки й техніки, туризму, фізичної культури і спорту; поширення в державі перебування інформації про Україну; ознайомлення громадян держави перебування з історією та культурою України, сприяння вивченню української мови на території цієї держави; підтримання зв'язків з українцями за кордоном, сприяння задоволенню їхніх культурно-мовних, інформаційних та інших потреб; поширення інформації про туристичні можливості і привабливість України, сприяння співробітництву з державою перебування в туристичній галузі [Про культурно-інформаційний центр ..., 2006].

У 2015 р. в МЗС України створено самостійний структурний підрозділ – Управління публічної дипломатії, що означало впровадження у системі Міністерства публічної дипломатії як нового механізму популяризації України у світі та взаємодії з громадськістю. Основними завданнями були: розвиток відносин з громадськістю, громадськими об'єднаннями та медіа інших країн та України; реалізація іміджевих, культурних та інформаційних проєктів України за кордоном; координація заходів інших органів виконавчої влади у цих сферах [У МЗС створено самостійний структурний підрозділ ..., 2015].

Стратегія зовнішньополітичної діяльності України, схвалена у серпні 2021 року, зазначає: "Використання „м'якої сили" через засоби публічної дипломатії сприятиме формуванню позитивного іміджу держави для налагодження нових політичних зв'язків, розвитку торговельно-економічного партнерства, поширення достовірної інформації про розвиток та досягнення України... Серед основних завдань публічної дипломатії – комунікація з громадськістю іноземних держав у контексті національних інтересів України, проактивне поширення об'єктивної, повної і збалансованої інформації про події в Україні, її офіційну внутрішню і зовнішню політику, позицію держави у глобальних і регіональних процесах, її зусилля у проведенні реформ, економічний, інвестиційний, туристичний та освітній потенціал, культурну спадщину та сьогодення, що сприятиме створенню позитивного інформаційного супроводу для реалізації цілей зовнішньополітичної діяльності держави" [Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року ..., 2021].

У період із початку російської агресії (20 лютого 2014 року) до повномасштабного російського вторгнення в Україну (24 лютого 2022 року), крім цих цілей, також робився акцент на підсилення протидії ворожій дезінформації та пропаганди. У Стратегії зовнішньополітичної діяльності України зазначено, що "пріоритетним напрямом є забезпечення захисту від загроз в інформаційній сфері. Застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на одну з ключових арен протиборства. До того ж дезінформаційні атаки та масове маніпулювання свідомістю спрямовуються не лише проти України, а й проти міжнародних партнерів нашої держави" [Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року ..., 2021].

Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки визначає публічну дипломатію "інструментом зміцнення національної стійкості та протидії гібридним загрозам, дезінформації та фейкам" [Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України ..., 2021]. У цій стратегії термін "публічна дипломатія" використовується як стратегічний напрям діяльності державних установ: апарату Міністерства закордонних справ України (МЗС), закордонних дипломатичних установ України (ЗДУ) та Українського інституту (УІ), який передбачає комунікацію та взаємодію з громадянами інших країн задля формування сприятливої для

України громадської думки, довіри та взаєморозуміння, а також просування національних інтересів і досягнення зовнішньополітичних цілей України.

Повномасштабна російська агресія вимагає зміни пріоритетних напрямів публічної дипломатії від брендингу до політичної адвокації оборонних потреб, що передбачає посилення підтримки України у світі шляхом широкого інформування громадськості за кордоном про російські злочини, стійкість та героїзм українців, протидії російській дезінформації, проведення швидких кампаній реагування на російські гібридні атаки та консолідації зусиль забезпечення широкої світової підтримки та конкретних дій партнерів для протидії загарбникам. Ідеться про пріоритетність не стільки створення відповідних умов для розбудови довгострокової співпраці, але й як швидкого досягнення цілей оборони країни від агресора в умовах екзистенційних загроз для країни.

Важливо враховувати й те, що традиційні механізми здійснення зовнішньої політики можуть бути обмежені у частині різного реагування на ситуацію тих чи інших держав чи міжнародних організацій; скорочення ресурсів для широкої діяльності або навіть режимом санкцій, як індивідуальних, так і проти конкретних країн. Водночас, в умовах повільної реакції урядів деяких країн або окремих політиків на загрози, які виникли, та нерішучість чи повільність їх реагування особливого значення набуває підтримка України громадськістю цих країн. Тому публічна дипломатія, як ніколи, може стати справді незамінною для досягнення зовнішньополітичних цілей держави та розширити об'єктивно обмежені ресурси країни. На думку провідних дослідників методів та механізмів публічної дипломатії, трійка її найефективніших акторів – це громадські організації, діаспора та політичні партії [Leonard, 2009].

Попри активність українських громадських організацій, їх можливості для організації публічних заходів, адвокаційних кампаній чи навіть виступів під час проведення конференцій, круглих столів, брифінгів для ЗМІ об'єктивно обмежені під час війни, зокрема, особливим режимом виїзду за кордон під час дії воєнного стану, а також концентрацією зусиль волонтерської діяльності на допомогу обороні країни на території самої України. Ситуація з міжпарламентським співробітництвом також зазнала суттєвих змін, пов'язаних не зі зниженням потреб та інтересу до такого роду взаємодії за кордоном, а скоріше – з об'єктивними причинами воєнного стану та з особливостями роботи останнім часом на цьому напрямі. Хоча активність окремих політиків помітна як у самостійній участі у заходах за кордоном, так і в епізодичних візитах делегацій, але це навряд чи дає можливості широкого використання інструментів публічної дипломатії.

Отже, якщо говорити про системну роботу та сучасні умови – саме українська діаспора (в більш розширеному варіанті – закордонні українці) мають потенціал виступити ключовим актором реалізації публічної дипломатії України. Таку практику застосовують й інші країни. Водночас, діаспора є й "важливим каналом ..., щоб краще зрозуміти іноземну громадську думку.

Діаспори можуть запропонувати ці перспективи через пряму адвокацію, а також через свої власні представницькі зусилля та дії в публічній сфері. Вплив діаспор є найефективнішим, коли він відповідає національним інтересам і цінностям країни перебування..." [Brinkerhoff, 2019].

В українських реаліях потенціал діаспори доповнюється можливостями активної частини закордонного українства. "Під закордонними українцями ми будемо розуміти такі групи: українську діаспору, автохтонних українців, українців, що мають статус „закордонний українець”, трудових мігрантів та членів їхніх сімей – українців, що перебувають за кордоном з українським паспортом з метою працевлаштування або вже працюють, освітніх мігрантів та членів їхніх сімей – українців, які здобувають освіту за кордоном і залишаються там на довгі терміни" [Котигоренко та ін., 2023, с. 560].

У Стратегії публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки закордонне українство, з одного боку, визначено лише одним із 19 "інструментів, каналів чи форматів публічної дипломатії", поряд з "рекламою та рекламними кампаніями... розсилками; публікацією книжок, брошур, каталогів; сувенірами з айденікою"; а з іншого – "окремим важливим напрямом роботи", де "співпраця з осередками закордонного українства є ефективним інструментом популяризації України у світі та досягнення цілей публічної дипломатії" [2021]. Таке розуміння ролі закордонних українців, насамперед як інструменту публічної дипломатії, має право на існування, але, водночас, розмиває цінність взаємодії держави із закордонним українством саме як з актором публічної дипломатії.

Під час визначення завдань для використання потенціалу закордонного українства, зокрема "формування позитивного сприйняття України; системного та проактивного поширення проукраїнських наративів, на протидію дезінформації та пропаганді" [*Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України ...*, 2021], навіть у базових документах менше уваги приділено саме формату двосторонньої взаємодії і зворотного зв'язку з державними інституціями, координаційним рамкам, шляхам і механізмам організації системної взаємодії, забезпеченню такої співпраці відповідними матеріальними, фінансовими, кадровими ресурсами. Цілком логічно, що така державна діяльність спрямовується через Міністерство закордонних справ, але визначення стратегії лише на цьому рівні створює обмеження для задіяння всіх зацікавлених державних інституцій України у залучення потенціалу закордонного українства за своїми напрямками.

Ускладнюється й координація дій ЦОБВ на цьому важливому напрямі. Таким чином – зростає ризик розпорошення обмежених фінансових ресурсів та дублювання функцій або, навпаки, випущення з поля зору ключових завдань, до реалізації яких могло би бути залучене закордонне українство. У таких умовах визначена в Стратегії публічної дипломатії МЗС України основна мета, а саме: "формування позитивного іміджу України у світі через інституціоналізацію та посилення функції публічної дипломатії в роботі МЗС, закордонних

дипломатичних установ України та Українського інституту, а також зміцнення синергії та взаємодії з ключовими державними та недержавними органами й установами, долученими до стратегічних комунікацій України" [2021], не є всеохоплюючою і вже не відповідає повною мірою ключовим цілям держави в умовах російської тотальної війни проти України. Стратегічні цілі та завдання не охоплюють усі необхідні нагальні потреби держави у сфері публічної дипломатії, а їх реалізація визначається насамперед як вузьковідомча.

Функція публічної дипломатії фінансується з Державного бюджету України за бюджетною програмою "Фінансова підтримка забезпечення міжнародного позитивного іміджу України, забезпечення діяльності Українського інституту, заходи щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України". Для досягнення мети Стратегії, очевидно, необхідно передбачити у Державному бюджеті України за бюджетною програмою видатки у повному обсязі, що забезпечує виконання функції публічної дипломатії на належному рівні.

На 2023 рік передбачалося спрямувати більше 76 млн грн на реалізацію цієї програми [Про затвердження паспорта бюджетної програми на 2023 рік, 2023]. Але у грудні 2023 р. Кабінет Міністрів України вирішив здійснити перерозподіл видатків МЗС та зменшив на 19,52 млн грн фінансування за програмою [Кабмін зменшив МЗС обсяг коштів на забезпечення міжнародного позитивного іміджу України ..., 2023]. Відповідно, МЗС України внесло зміни до паспорта цієї бюджетної програми на 2023 рік. Таким чином, фінансування було скорочено до 57 млн грн [Про внесення змін до паспорта бюджетної програми на 2023 рік, 2023]. Для порівняння: з державного бюджету на англomовну диджитал-платформу "The Gaze" лише за чотири місяці 2023 р. було витрачено більше 60 млн грн [Родак та Чип, 2023].

В умовах економії фінансових ресурсів скорочення витрат не є чимось дивним, але пріоритетність роботи держави із закордонною аудиторією за напрямками, методами й механізмами тут очевидна. Спрямування обмежених фінансових ресурсів на підсилення роботи за вже існуючими та інституційно забезпеченими державними програмами могло б дати більший ефект для досягнення швидкого результату. Саме потенціал закордонних українців сьогодні має бути залучений до реалізації зовнішньополітичної мети, зокрема, "у контексті відновлення миру і територіальної цілісності держави, протидії антиукраїнській пропаганді, посилення політичного та санкційного тиску на державу-агресора, просування позитивного іміджу України за кордоном, розвитку економічної співпраці та залучення інвестицій і технологій" [Стратегія зовнішньополітичної діяльності України, 2021].

Основними викликами, що стоять сьогодні перед Україною і на усунення яких може впливати закордонне українство, зокрема, є: часткова втрата інтересу до України у світовому інформаційному просторі; активне поширення неправдивого наративу про українську історію та дезінформація про сучасний перебіг подій; невизначеність світових політиків щодо часових рамок та умов членства України у НАТО та ЄС; затягування часу із наданням Україні необхідних

обсягів високотехнологічної зброї, що потребує підсилення тиску та адвокації закордонних українців на світових політиків в умовах підсилення просування російських нарративів.

У Глобальному індексі м'якої сили 2023, що базується на даних дослідження, проведеного у 2022 р., після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну рівень м'якої сили України зріс на 10 балів – найбільше серед інших країн у рейтингу. Україна за рейтингом 2023 посіла 37-ме місце (у 2022 – 51-ше), насамперед, за рахунок зростання показників обізнаності про країну (піднялася на 32 позиції – із 47-го місця на 15-те), рівня загальної впливовості країни (піднялася із 45-го місця на 19-те), рівня міжнародних відносин (піднялася із 58-го на 45-те місце) та оцінки державного врядування (піднялася із 64-го на 52-ге місце). Україна також посіла третє місце серед усіх країн за показником "справ, за якими я уважно слідкую" [*Global soft power index, 2023a*]. Таке сприйняття різко контрастує з російськими показниками, зокрема катастрофічного падіння рейтингу репутації країни як одного з детермінуючих для визначення м'якої сили. За оцінками авторів дослідження, "рейтинг репутації Росії впав із 23-го до жахливого 105-го результату при загальній ерозії на 1,3 бала (більше, ніж у будь-якої іншої нації) і спричинив те, що країна випала з топ-10 у світі... та втратила позиції стосовно інших у рейтингу за всіма 35 показниками, окрім „справ, за якими я уважно слідкую”" [*Global soft power index, 2023b*].

Ситуація у 2023 році не залишилася статичною, і Україна, хоча і не погіршила суттєво показники, але все ж таки певні зміни призвели до втрати кількох позицій за новим Глобальним індексом м'якої сили 2024 (Україна перемістилася із 37-го місця на 44-те). При тому, що оцінка рівня обізнаності про країну та міжнародних відносин залишилася на попередньому рівні, позиція із загальної впливовості країни змінилася (перемістилася із 19-го місця на 23-те), як і оцінки державного врядування (перемістилася із 52-го місця на 60-те) [*Global soft power index, 2023a*]. Такі показники не свідчать про кардинальну зміну ситуації, але все ж таки вони є певними сигналами, особливо на тлі розмивання ставлення до репутації Росії у світі (перемістилася із 105-го до 75-го місця). Як зазначають автори дослідження, це "свідчить про глибокі відмінності у сприйнятті конфлікту у глобальному вимірі" [*Global soft power index, 2024*]. Іншими словами, якщо оцінки репутації Росії в цілому залишилися на низькому рівні, тим не менше вони дуже поляризовані за групами країн світу.

Таким чином, наведені вище результати Глобального індексу м'якої сили за минулі два роки вказують на ключові пріоритети роботи не лише для зовнішньої діяльності, але й у середині країни. До того ж аналіз рейтингів показує, що проблемним питанням є не стільки низька увага у світі до України (адже розвиток та впливи російсько-української війни усе ще перебувають у її фокусі), як саме боротьба за правдиві нарративи та достовірну інтерпретацію подій, фактів в умовах зростаючих зусиль агресора нав'язати свою модель сприйняття причин та наслідків війни.

Сьогодні одним із важливих завдань є посилення інформаційної роботи, максимальне забезпечення пріоритетності теми України в іноземних медіа і політиці та проведення інформаційних кампаній зі спростування російських наративів. На відміну від Росії, Україна сьогодні не має ефективної системи поширення інформації за кордоном. Російська пропаганда поширюється 40 мовами у 160 країнах світу. Результатом цього є викривлене сприйняття причин, суті та перебігу російсько-української війни. Наприклад, у 2022 році медіа-ресурс "Arab News" проводив серед жителів арабських країн опитування про ставлення до війни в Україні. 16% опитаних підтримували Росію, 18% – Україну, 66% не визначилися [Russia-Ukraine Where do Arabs ..., 2022].

Основними напрямками діяльності закордонних українців у публічній дипломатії сьогодні є:

- утримання інтересу до України у світовому інформаційному просторі;
- донесення правди світовій спільноті про війну в Україні та протидія дезінформації;
- адвокація українських інтересів у світі та розбудова міжнародної коаліції на підтримку України та захист від російської агресії.

З початком російської агресії проти України, особливо після широкомасштабного російського вторгнення, Україна отримала унікальну можливість донести світові свою позицію завдяки, серед іншого, й активності закордонних українців. Численні акції протесту проти війни, мітинги, демонстрації на підтримку України, публікації у закордонній пресі, виступи на місцевих теле- і радіоканалах формували у світовій спільноті ставлення до України та українців як до захисників людських цінностей, захисників суверенітету своєї держави. Більшість людей у світі по-новому стали ставитися до Росії, засуджуючи її як країну-агресорку, яка чинить геноцид українського народу.

Громадські організації закордонних українців, як ті, що були створені багато десятиліть тому (Світовий Конгрес Українців (СКУ), Європейський Конгрес Українців (ЄКУ), Український конгресовий комітет Америки, Конгрес українців Канади, Об'єднання українців Польщі, Об'єднання українських організацій у Німеччині, Спілка Української Молоді, Організація "Український пласт" та ін.), так і ті, що утворилися останніми роками, були і залишаються досить дієвим чинником національного самовизначення і самоорганізації закордонних українців, засобом зв'язку між ними й Україною. У Стратегії публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України 2021–2025 зазначається, що "громадські організації закордонних українців є активними учасниками громадсько-політичного життя у країнах проживання та представляють інтереси українців та України перед суспільствами країн їхнього проживання, політичними та владними структурами на всіх рівнях" [Стратегія публічної дипломатії..., 2021].

До початку повномасштабного вторгнення робота українських організацій в основному була зосереджена на розробці брендингу України, промоції її у

світі через культурну дипломатію. Меморандум про співпрацю між Кабінетом Міністрів України та СКУ, що був підписаний 10 грудня 2020 року, передбачав співпрацю за напрямом публічної дипломатії та розвитку ключових культурних проєктів і місць пам'яті світового та національного значення, зокрема, Національного музею "Меморіал жертв Голодомору".

Після 24 лютого 2022 р. пріоритетним напрямом роботи Світового Конгресу Українців стає політична адвокація, яка охоплює, зокрема:

- посилену технічну підтримку Збройних сил України через платформу Unite With Ukraine;

- адвокацію максимальної військової підтримки, а особливо протиповітряної оборони та протиракетної оборони, високоточних ракет та артилерії;

- протидію "руському міру" та спробам асимілювати українців у наратив російської пропаганди [*Підсумки впливової місії СКУ ..., 2022*].

Співпраця українців у Європі в просуванні українських інтересів, організація акцій для підсилення тиску на уряди задля допомоги Україні, культурна, інформаційна діяльність, робота в протидії російській пропаганді визначені основними завданнями Європейського Конгресу Українців – міжнародного об'єднання українських організацій Західної та Східної Європи, яке захищає національні інтереси й координує діяльність 30 українських суспільно-громадських організацій у 23 державах.

Європейський Конгрес Українців закликав українські громади в 15 країнах Європи долучитися до міжнародної кампанії #DefendingEurope – Support Ukraine. Демонстранти вимагали посилити боротьбу з російськими впливами, зокрема щодо санкціонування російського бізнесу та олігархів, які фінансують війну проти України. Важливим було те, що до заходів приєдналися представники урядів, парламентів та дипломатичних установ, громадяни інших країн. Крім цього, в рамках кампанії європейські організації об'єдналися для створення петиції з вимогою до європейських політиків посилити підтримку України, зокрема щодо накладення санкцій на Росію.

Важливим є об'єднання для роботи представників усіх хвиль української діаспори та закордонного українства загалом, особливо новоприбулих, переважно молодих та високоосвічених українців, які швидко інтегруються у суспільства країн проживання і у подальшому можуть активно просувати українські інтереси на різних рівнях. Тільки у 2013–2015 роках закордонними українцями було засновано близько 50 волонтерських рухів, які сьогодні не тільки збирають гуманітарну допомогу Україні, а й через свої інтернет-видання, радіо, пресу, соціальні мережі доносять до світової спільноти правдиву інформацію про події в Україні та адвокують наші інтереси.

Починаючи із 2014 року у країнах з численною українською громадою виникають нові організації українців, головною метою яких є підтримка України у протидії російській агресії через ініціювання та організацію заходів, на яких приверталася увага до України, збору коштів на підтримку ЗСУ, збору і передачі

гуманітарної допомоги для постраждалих від війни українців. До роботи в цих організаціях залучаються представники різних хвиль міграції з України.

Потужні українські волонтерські організації підтримують Україну та українців у Європі. Фондація UNITERS (Варшава, Польща) з 2014 року працює для дітей та сімей українських воїнів та добровольців, які загинули, отримали поранення чи зараз обороняють Батьківщину, співпрацюють із сотнями волонтерів у всьому світі, а також з державними організаціями Польщі та України. Подібні організації створені практично в усіх європейських країнах, куди змушені були виїхати наші громадяни після 24 лютого 2022 року.

Однією з найпотужніших чесько-українських ініціатив є організація "Голос України", яка співпрацює з місцевою владою та іншими громадськими організаціями для просування інтересів України, а також виявляє та протистоїть російським впливам у Європі у складі команди Українського центру безпеки і співпраці. У 2015 р. була створена всесвітня мережа "Global Ukraine", яка об'єднує творчі, інтелектуальні і фінансові ресурси українців світу, де провідні українські організації, незалежні лідери та експерти просувають інтереси України на глобальному рівні.

Як швидка відповідь на вторгнення в Україну, вже у лютому 2022 р. українська громада Берліна та її прихильники створили Альянс українських організацій та ініціатив, парасольку, яку підтримують численні українські організації. Це коаліція української діаспори, громадянського суспільства та неурядових організацій, які спілкуються з політиками, організують акції протесту, надають гуманітарну допомогу людям в Україні.

За результатами дослідження, яке було проведено ГО "Інститут молоді" 5–17 квітня 2022 року для з'ясування, яким способом українці долучаються до допомоги Україні, зокрема в Європі, виявлено **такі основні напрями**:

- інформування про події в Україні, розвиток воєнних дій, героїчні вчинки українських воїнів (Польща, Чехія); повідомлення про проведення громадянських акцій на підтримку України (мирна хода, мирні мітинги), залучення учасників інтернет-груп до участі у акціях (Словенія, Франція);

- створення українських товариств, спільнот для спілкування та взаємодопомоги українцям як за кордоном, так і в Україні (Словенія, Чехія, Німеччина);

- пропозиції приєднання до флешмобів на підтримку України, які надалі перетворюються на потужні фандрейзингові арт-проекти (Франція – флешмоб "Мотанка Свободи");

- підписання петиції щодо заборони російських мітингів або інших заходів (Німеччина);

- збір коштів на допомогу українській армії (Словенія, Чехія, Німеччина, Польща);

- виготовлення і продаж товарів з українською символікою, українських страв (Чехія, Польща) [*Кабінетне дослідження щодо досвіду волонтерських рухів ...*, 2022].

Потужну підтримку Україні надають громадські організації українців США, як ті, що працюють багато років, так і нові. У 2022 році було створено Американську коаліцію для України (American Coalition for Ukraine), до складу якої входить понад 100 організацій і яка проводить регулярні "українські саміти дій" (Ukraine Action Summit) у Вашингтоні.

Окремі організації цієї коаліції мають уже досвід і певні результати такої діяльності. Наприклад, організація "Razom for Ukraine", заснована під час Революції гідності у Нью-Йорку (США), впродовж дев'яти років створює коротко- та довгострокові проекти, співпрацюючи з різними організаціями, які допомагають Україні. Ці проекти розроблені таким чином, щоб приносити негайні, реальні та зростаючі результати з гарантією того, щоб їх вплив тривав.

Підтримкою України та її культури і наданням адресної допомоги тим, хто її найбільше потребує, організовуючи збори коштів та благодійні культурні заходи, з початку війни Росії в Україні в 2014 році опікується волонтерська організація українців у США US Ukrainian Activists (Українські активісти в США). З початком повномасштабного вторгнення робота організації була переорієнтована на підтримку Збройних сил України, опіку над цивільними особами, які змушені були покинути Україну. Щодня, від 24 лютого 2022 року, активісти цієї організації проводять демонстрації проти війни перед Білим домом чи на National Mall біля Капітолію у Вашингтоні, привертаючи більшу увагу до подій, що відбуваються в Україні.

Останніми роками більш активно просувається робота і на Західному узбережжі США. У 2014 р. у США була створена організація "Nova Ukraine", головним завданням якої було надання гуманітарної допомоги Україні. Сьогодні, серед іншого, її діяльність зосереджена на просвітницькій роботі про Україну в США і освіті для молодих українців. У 2022 році "Nova Ukraine" приєдналася до Американської коаліції за Україну для участі в адвокаційних ініціативах України. Окрім цього, організація проводить лекції та дискусії із залученням українських науковців та політиків в університетах Берклі і Стенфорд для більш широкого ознайомлення американських студентів з Україною.

"Українсько-Американський дім" ("Ukraine-American House"), організація, яка традиційно вже багато років забезпечувала гуманітарну підтримку українців, з 24 лютого 2022 року зосередила свої зусилля на підвищенні обізнаності про Україну в Сполучених Штатах і посиленні підтримки українців, створенні передумов для відновлення бізнесу та економіки України та визначила своєю місією розбудову ефективної впливової платформи для українсько-американської співпраці в гуманітарній, економічній, культурно-освітній, соціальній та політичній сферах.

Активна комунікація закордонних українців із громадянами інших країн, яка відбувається різними способами: від проведення культурних заходів, політичних акцій на підтримку України та висвітлення їх у місцевих ЗМІ та інтернет-ресурсах до безпосереднього спілкування на роботі, під час навчального процесу і т. п., – найбільше впливає на утримання інтересу до

України. На часі посилення співпраці Української держави з українськими медіа за кордоном, світовими суспільними мовниками, що дасть змогу розширити інформаційний вплив. Починаючи з 2014 року закордонні українці відкривають інформаційно-культурні центри: Український інформаційно-культурний центр у Варні (Болгарія), Український інститут у Швеції, "Українські дома" у багатьох країнах Європи.

Для забезпечення підтримки громадянського суспільства й політичному у світі закордонні українці проводять адвокаційні кампанії. Світовий Конгрес Українців оголосив низку всесвітніх адвокаційних кампаній: Ukraine In NATO, Unite with Ukraine, Energize Ukraine. Їх головною метою є сприяння збільшенню військово-технічної допомоги Україні, приєднання України до Євроатлантичних структур та сприяння у наданні допомоги для відновлення України.

Для привернення уваги до російсько-української війни та підсилення підтримки світової спільноти та світових урядів СКУ започаткував всесвітню адвокаційну кампанію та хвилю громадських акцій StandWithUkraine. Адвокаційні заходи в парламентах та урядах світу, більше тисячі громадських акцій, просвітницькі заходи, присвячені війні в Україні, привернули увагу світових ЗМІ до України. Просування українських інтересів відбувається також через безпосереднє спілкування представників української громади з впливовими політиками, депутатами парламентів, представниками впливових недержавних організацій та медіа.

Висновки та пропозиції. Основні виклики й загрози для України на сучасному етапі потребують підсилення зовнішньополітичних зусиль держави, зокрема, залучення механізмів публічної дипломатії. Закордонне українство, з огляду на розгалужену мережу організацій, має потужний потенціал виступити ключовим актором реалізації публічної дипломатії України за умови їхньої консолідації та координації своєї діяльності з Українською державою для досягнення національних цілей.

Тенденції останнього часу свідчать, що на тлі деякого зменшення уваги до України більшим викликом є саме встановлення правдивих наративів та достовірної інтерпретації подій, фактів в умовах зростаючих зусиль агресора нав'язати свою модель сприйняття причин та наслідків російсько-української війни.

Реалізація національних цілей через публічну дипломатію за участю закордонного українства має здійснюватися на таких принципах:

– Сталості та системності в забезпеченні здатності держави й суспільства ефективно протидіяти загрозам будь-якого походження й характеру, зокрема, збройній агресії, економічному тиску, політичній дестабілізації, дезінформації.

– Резильєнтності в умовах динамічних змін безпекового середовища та здатності підтримувати стає функціонування й оперативне реагування та відновлення можливостей у складних ситуаціях.

– Дотримання норм і правил міжнародної взаємодії, виконання міжнародних зобов'язань України та розбудови партнерських / союзницьких відносин та отримання максимальної підтримки країн світу.

– Інноваційності у підходах та механізмах реалізації публічної дипломатії в умовах обмежених ресурсів (фінансових, кадрових, матеріальних).

– Ефективності координації діяльності державних органів влади, налагодженні дієвої комунікації із закордонними українцями як для розбудови подальшої взаємодії з країнами перебування, так і для просування національних інтересів України.

– Прагматизму, як форми розв'язання конкретних завдань та реалізації національних цілей.

– Дієвого захисту, сприяння реалізації, просування прав та законних інтересів закордонних українців в інших державах та забезпечення консолідації світового українства.

Для досягнення ключових цілей було б доцільно:

1. Провести парламентські слухання у Верховній Раді України та виробити відповідні рекомендації щодо посилення ефективності використання потенціалу закордонного українства та забезпечення синергії із заходами міжпарламентського співробітництва.

2. Розробити та прийняти оновлену Концепцію просування інтересів України у світовому інформаційному просторі. Перелік конкретних завдань із зазначенням строків їх виконання, відповідальних виконавців визначити в плані заходів із реалізації Концепції, який розглянути із залученням як державних інституцій, так і громадських організацій, зокрема, закордонного українства.

3. Забезпечити кращу координацію реалізації заходів публічної дипломатії та уникнення їх дублювання в умовах обмежених ресурсів на рівні міжвідомчої комісії під керуванням віцепрем'єр-міністра України із залученням фахівців недержавного сектору та організацій закордонних українців.

4. Внести зміни та доповнення до Стратегії публічної дипломатії МЗС України на 2021–2025 роки з врахуванням пріоритетності цілей саме адвокації, а не брендінгу країни та визначення ролі закордонного українства як ключового актора.

5. Провести перерозподіл коштів задля збільшення видатків Державного бюджету України за бюджетною програмою "Фінансова підтримка забезпечення міжнародного позитивного іміджу України, забезпечення діяльності Українського інституту, заходи щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України" за рахунок згортання недостатньо ефективних комунікативних проєктів. Забезпечити публічне звітування стосовно реалізації програми.

6. Внести відповідні зміни та доповнення у Плани заходів ЗДУ та Українського інституту у сфері публічної дипломатії з врахуванням реалізації інноваційних проєктів, насамперед пропонувананих ветеранами російсько-української війни та ветеранськими організаціями.

7. Не допускати послаблення кадрового забезпечення напряму публічної дипломатії України та взаємодії з закордонними українцями в умовах планованого Кабінетом Міністрів України скорочення кількості держслужбовців.

Реалізація цих та інших конкретних заходів дозволила б адаптувати чинні державні концепції, стратегії, програми та плани під нагальні потреби посилення інституційних спроможностей та підсилення ефективності публічної дипломатії України у взаємодії із закордонним українством для мінімізації загроз і посилення просування національних інтересів України.

Бібліографічні посилання

- Авер'янова, Н., & Воропаєва, Т. (2021). Українська діаспора як полісуб'єктна, складноорганізована система в контексті стратегічної політики держави (В. Глухман, Ред.). *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, 28, 25–31. Львів: Видавничий дім "Гельветика". <http://surl.li/idudby>
- Атаманенко, А. (2015). Закордонне українство та Україна: проблеми та перспективи взаємовідносин (І. Пасічник, Л. Винар, А. Атаманенко, Ред.). *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки"*, 23, 7–13. Острог: Національний університет "Острозька Академія". <https://is.gd/4mb8Cj>
- Атаманенко, А. (2019). Роль закордонних українців в українській публічній та культурній дипломатії: історичний і сучасний аспекти (В. Трофимович, Ред.). *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки"*, 29, 54–65. Острог: Національний університет "Острозька Академія". <https://is.gd/rqlj6z>
- Кабінетне дослідження щодо досвіду волонтерських рухів національного та міжнародного рівня, способів об'єднання та підтримки великих міжнародних спільнот, актуальних напрямів допомоги, довкола яких можна об'єднати українців за кордоном.* (2022, Липень). CAREER HUB. <http://surl.li/cetfii>
- Кабмін зменшив МЗС обсяг коштів на забезпечення міжнародного позитивного іміджу України і збільшив на навчання дипломатів.* (2023, Грудень 02). *SUD. UA*. <http://surl.li/zzvadz>
- Котигоренко, В. О., Дегтеренко, А. М., Калакура, О. Я., Кочан, Н. І., Ляшенко, О. О., Мазука, Л. І., Ніколаєць, Ю. О., & Новородовський, В. В. (2023). *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі: монографія*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <http://surl.li/povtuu>
- Підсумки впливової місії СКУ в Україні.* (2022). Світовий Конгрес Українців. <http://surl.li/lvakcx>
- Про внесення змін до паспорта бюджетної програми на 2023 рік. Наказ МЗС України (2023) (Україна). <http://surl.li/vfeilw>
- Про затвердження паспорта бюджетної програми на 2023 рік. Наказ МЗС України (2023) (Україна). <http://surl.li/qjstjt>
- Про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України. Указ Президента України №142 (2006) (Україна). <http://surl.li/uzcime>
- Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року "Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України". Указ Президента України №448 (2021) (Україна). <http://surl.li/ptuipj>

- Родак, К., & Чип, Є. (2023, Вересень 30). Гроші на вітер. *NGL media*. <http://surl.li/xvmdto>
- Стратегія зовнішньополітичної діяльності України*. (2021, Серпень 26). Міністерство закордонних справ України. <http://surl.li/rvkzoo>
- Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки*. (2021, Березень 24). Міністерство закордонних справ України. <http://surl.li/bsfisa>
- Трохименко, М. (2019). Діаспора як об'єкт та суб'єкт публічної дипломатії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 39, 92–101. <https://is.gd/mv17CK>
- У МЗС створено самостійний структурний підрозділ – Управління публічної дипломатії*. (2015, Грудень 22). Кабінет Міністрів України. <http://surl.li/abrpfq>
- Brinkerhoff, J. M. (2019, April 22). *Diasporas and Public Diplomacy: Distinctions and Future Prospects*. Brill. <http://surl.li/xehmnu>
- Global soft power index*. (2023a). Brand Finance. <http://surl.li/jiolex>
- Global soft power index*. (2023b). Brand Finance. <http://surl.li/codpyo>
- Global soft power index*. (2024). Brand Finance. <http://surl.li/uouere>
- Leonard, M. (2009, November 09). *Foreign Policy. Diplomacy by Other Means*. FP. <http://surl.li/slakzc>
- Munro, A. (n.d.) *Public diplomacy*. <http://surl.li/ggecru>
- Russia-Ukraine Where do Arabs stand?* (2022). Arab News. <http://surl.li/tqrsvk>

References

- Aver'ianova, N., & Voropaieva, T. (2021). *Ukrainska diaspora yak polisub'iektna, skladnoorhanizovana systema v konteksti stratehichnoi polityky derzhavy* [The Ukrainian diaspora as a multi-subject, complexly organized system in the context of the state's strategic policy]. (V. Glukhman, Red.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofski nauky*, 28, 25–31. Lviv: Vydavnychi dim "Helvetyka". <http://surl.li/idudby> [in Ukrainian].
- Atamanenko, A. (2015). *Zakordonne ukrainstvo ta Ukraina: problemy ta perspektyvy vzaiemovidnosyn* [Ukrainians abroad and Ukraine: problems and prospects of mutual relations]. (I. Pasichnyk, L. Vynar, A. Atamanenko, Red.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*. Seriiia "Istorychni nauky", 23, 7–13. Ostroh: Natsionalnyi universytet "Ostrozka Akademiia". <https://is.gd/4mb8Cj> [in Ukrainian].
- Atamanenko, A. (2019). *Rol zakordonnykh ukraintsv v ukrainskii publichnii ta kulturnii dyplomatii: istorychni i suchasni aspekty* [The role of Ukrainians abroad in Ukrainian public and cultural diplomacy: historical and contemporary aspects]. (V. Trofymovych, Red.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*. Seriiia "Istorychni nauky", 29, 54–65. Ostroh: Natsionalnyi universytet "Ostrozka Akademiia". <https://is.gd/4mb8Cj> [in Ukrainian].
- Kabinetne doslidzhennia shchodo dosvidu volonterskykh rukhiv natsionalnoho ta mizhnarodnoho rivnia, sposobiv ob'iednannia ta pidtrymky velykykh mizhnarodnykh spilnot, aktualnykh napriamiv dopomohy, dovkola yakykh mozhna ob'iednaty ukraintsv za kordonom* [Cabinet research on the experience of volunteer movements at the

national and international level, methods of uniting and supporting large international communities, current areas of assistance around which Ukrainians abroad can be united]. (2022, Lypen). CAREER HUB. <http://surl.li/cetfii> [in Ukrainian].

Kabmin zmenshyv MZS obsiah koshtiv na zabezpechennia mizhnarodnoho pozytyvnoho imidzhu Ukrainy i zbilshyv na navchannia dyplomativ [The Cabinet of Ministers reduced the amount of funds allocated to the Ministry of Foreign Affairs to ensure a positive international image of Ukraine and increased it for the training of diplomats]. (2023, Hruden 02). *SUD. UA*. <http://surl.li/zzvadz> [in Ukrainian].

Kotyhorenko, V. O., Dehterenko, A. M., Kalakura, O. Ya., Kochan, N. I., Liashenko, O. O., Mazuka, L. I., Nikolaiets, Yu. O., & Novorodovskyi, V. V. (2023). *Dialektyka natsionalno-hromadianskoho i etnichnoho v ukrainskomu sotsiumi: monohrafiia* [Dialectic of national-civic and ethnic in Ukrainian society: monograph]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <http://surl.li/povtuu> [in Ukrainian].

Pidsumky vplyvovoi misii SKU v Ukrainu [Results of the influential SCU mission to Ukraine]. (2022). Svitovyi Konhres Ukraintsv. <http://surl.li/lvakcx> [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do pasporta biudzhethnoi prohramy na 2023 rik. Nakaz MZS Ukrainy [On making changes to the passport of the budget program for 2023. Order of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine] (2023) (Ukraine). <http://surl.li/vfeilw> [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia pasporta biudzhethnoi prohramy na 2023 rik. Nakaz MZS Ukrainy [On the approval of the passport of the budget program for 2023. Order of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine] (2023) (Ukraine). <http://surl.li/qjstjt> [in Ukrainian].

Pro kulturno-informatsiinyi tsentr u skladi zakordonnoi dyplomatychnoi ustanovy Ukrainy [About the cultural and information center as part of the foreign diplomatic institution of Ukraine]. Ukaz Prezydenta Ukrainy №142 (2006) (Ukraine). <http://surl.li/uzcime> [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 lypnia 2021 roku "Pro Stratehiu zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated July 30, 2021 "On the Strategy of Ukraine's Foreign Policy Activities"]. Ukaz Prezydenta Ukrainy №448 (2021) (Ukraine). <http://surl.li/ptuipj> [in Ukrainian].

Rodak, K., & Chyp, Ye. (2023, Veresen 30). Hroshi na viter [Money in the wind]. *NGL media*. <http://surl.li/xvmdto> [in Ukrainian].

Stratehiia zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy [Strategy of foreign policy activity of Ukraine]. (2021, Serpen 26). Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy. <http://surl.li/rvkzoo> [in Ukrainian].

Stratehiia publichnoi dyplomatii Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy na 2021–2025 roky [Public diplomacy strategy of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine for 2021–2025]. (2021, Berezen 24). Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy. <http://surl.li/bsfisa> [in Ukrainian].

Trokhymenko, M. (2019). Diaspora yak ob'iekt ta sub'iekt publichnoi dyplomatii [Diaspora as an object and subject of public diplomacy]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*, 39, 92–101. <https://is.gd/mv17CK> [in Ukrainian].

U MZS stvoreno samostiinyi strukturnyi pidrozdil – Upravlinnia publichnoi dyplomatii [The Ministry of Foreign Affairs has created an independent structural unit – the Office of Public Diplomacy]. (2015, Hruden 22). Kabinet Ministriv Ukrainy. <http://surl.li/abrpfq> [in Ukrainian].

Brinkerhoff, J. M. (2019, April 22). *Diasporas and Public Diplomacy: Distinctions and Future Prospects*. Brill. <http://surl.li/xehmnu>

Global soft power index. (2023a). Brand Finance. <http://surl.li/jiolex>

Global soft power index. (2023b). Brand Finance. <http://surl.li/codpyo>

Global soft power index. (2024). Brand Finance. <http://surl.li/uourev>

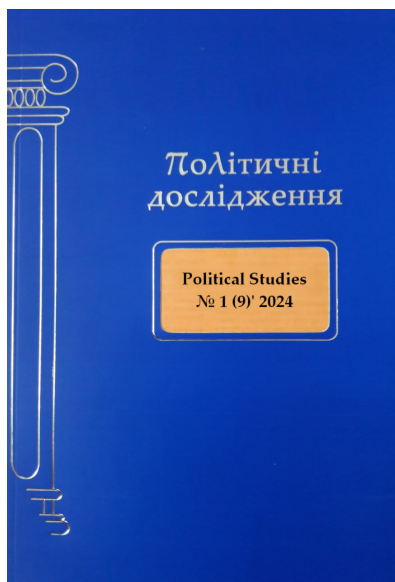
Leonard, M. (2009, November 09). *Foreign Policy. Diplomacy by Other Means*. FP. <http://surl.li/slakzc>

Munro, A. (n.d.) *Public diplomacy*. <http://surl.li/ggecru>

Russia-Ukraine Where do Arabs stand? (2022). Arab News. <http://surl.li/tqrsvk>

Стаття надійшла до редакції 01.08.2024

РОЗПОЧАТО ПРИЙМАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ
ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У ЧЕРГОВОМУ НОМЕРІ ЖУРНАЛУ
„ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ”

Тематичне спрямування журналу представлено такими рубриками:

- Теорія та історія політичної науки. Теоретико-методологічні засади політичної науки. Політична філософія
- Політичні інститути та процеси. Політична соціологія
- Політична культура та ідеологія. Політична психологія
- Проблеми світового політичного розвитку. Основи національної безпеки держави
- Етнополітологія та етнодержавознавство

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320).

З основами редакційної політики журналу та вимогами до рукописів статей можна ознайомитися на сайті Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (URL: <https://ipiend.gov.ua>) та на сайті журналу (URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/>).

Рукописи статей, які будуть опубліковані в черговому номері журналу, приймаються до 1 квітня 2025 року. Вихід друком – до 30 травня 2025 року.

Електронна адреса редакції: editor_ipiend@ukr.net

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

POLITICAL STUDIES

№ 2 (8) 2024

Відповідальний редактор – Ю. Шайгородський

Літературний редактор – С. Носова

Редактор англomовних текстів - М. Баранівська

Технічний редактор – Н. Сінельнікова

Дизайн журналу – Ю. Шайгородський

Верстка – ПП Лисенко М. М.

Підписано до друку 31.10.2024 р. Формат: 70×100/16

Гарнітура Calibri, Palatino Linotype

Ум. друк. арк. 16,44. Обл.-вид. арк. 15,7

Папір офсетний. Друк цифровий

Наклад 140 прим. Зам. № 2252

Видавець

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-1222

(рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення

від 31.08.2023 р. № 792)

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.

вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600

Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.